

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

«МИРАС» университеті



БЕЙСЕБАЕВА С. Б.

САЯСИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ІЛІМДЕР ТАРИХЫ

Бакалавриат мамандығының
5В030100 –Құқықтану студенттері үшін

Шымкент 2018

ӘОЖ 340,0(075.8)
КБЖ 67.3 я 73

Оқу құралы Мирас университетінің Оқу-әдістемелік кеңесінде мақұлданып, баспаға ұсынылды. Хаттама № « » 2018ж.

Пікір берушілер:

Сабиrow А. – Қазақтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті ҚООШӨ-нің з.ғ.к

Сейтова Р.М. – Шымкент Универсиеті, Экономика институты, «Құқықтану» кафедрасының доценті, заң ғылымының кандидаты

Мейрқулова Г. Ж. – Мирас университеті, заң ғылымдарының кандидаты

Бейсебаева С.Б. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы: оқу құралы. - Шымкент: Мирас Университеті 2018. –150-бет

ISBN 9965-857-79-2

Саяси және құқықтық ілімдер тарихы –заң пәні, бірақ саяси және құқықтық ілімдер тарихына заңгерлерден басқа, гуманитарлық ғылымдардың өкілдері, оның ішінде философтардың да маңызды ілімдерін енгізеді.

Оқу құралында ежелгі Шығыс елдеріндегі саяси және құқықтық ілімдер, ежелгі Грециядағы және Римдегі, орта ғасырлық Батыс Европадағы және Орта ғасырдағы Араб Шығысы мен Орта Азиядағы саяси және құқықтық ілімдер, Европадағы буржуазиялық саяси және құқықтық ілімдер, XVIII-XIXғ.ғ. Франциядағы және XVII-XVIII ғасырағы Россиядағы саяси және құқықтық ілімдер, XVIII-XX ғ.ғ. АҚШ –тағы және XVIII-XIX ғ.ғ. Германиядағы саяси құқықтық ілімдер, XIX ғасырдағы және XX ғ. Европа елдерінде және АҚШ-та саяси және құқықтық ілімдер, XX ғ. жаңа тәуелсіз мемлекеттердегі және Қытайдағы Үндідегі ұлт-азаттық қозғалыстарының саяси және құқықтық идеялары қарастырылған. Бұл оқу құралында саяси және құқықтық ілімдер тарихының негізгі ғылыми мәселелері қазіргі заманның талаптарына сәйкес жазылды. Оқу құралы заң университеттері мен институттарының студенттеріне, магистранттар мен оқытушыларына арналған.

ISBN 9965-857-79-2

© Бейсебаева С.Б. 2018

© Мирас Университеті 2018.

Мазмұны

Кіріспе	4
1-тақырып. Саяси құқықтық ілімдер тарихының пәнімен әдісі.....	5
2-тақырып. Ежелгі Шығыс елдеріндегі саяси және құқықтық ілімдер.....	9
3-тақырып. Ежелгі Грециядағы саяси және құқықтық ілімдер.....	19
4-тақырып. Ежелгі Римдік саяси және құқықтық ілімдер.....	31
5-тақырып. Орта ғасырлық Батыс Европадағы саяси және құқықтық ілімдер (VI-XV ғ.ғ.).....	38
6-тақырып. Орта ғасырдағы Араб Шығысы мен Орта Азиядағы саяси және құқықтық ілімдер	43
7-тақырып. Европадағы ертебуржуазиялық саяси және құқықтық ілімдер....	49
8-тақырып. Европадағы ертебуржуазиялық саяси және құқықтық ілімдер.....	57
9-тақырып. XVIII-XIX ғ.ғ. Франциядағы саяси және құқықтық ілімдер.....	67
10-тақырып. XVII-XVIII ғасырдың екінші жартысындағы Россиядағы саяси және құқықтық ілімдер.....	71
11-тақырып. XVIII-XX ғ.ғ. АҚШ –тағы саяси – құқықтық ілімдер.....	75
12-тақырып. XVIII-XIX ғ.ғ. Германиядағы саяси құқықтық ілімдер.....	80
13-тақырып. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Батыс Европадағы саяси-құқықтық ілімдер.....	90
14 тақырып. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Европадағы саяси-құқықтық ойлар.....	94
15 – тақырып. XX ғ. Европа елдерінде және АҚШ-та саяси және құқықтық ілімдер. XX ғ. жаңа тәуелсіз мемлекеттердегі және Қытайдағы Үндідегі ұлт-азаттық қозғалыстарының саяси және құқықтық идеялары.....	98
Пайдалынған әдебиеттер.....	112
«Саяси және құқықтық ілімдер тарихы» пәні бойынша тестер жинағы.....	113

Кіріспе

Бүкіл әлемдік саяси және құқықтық ілімдер тарихы адамзат мәдениетінің рухани дамуындағы ең қажетті құрамдас бөлік болып табылады. Мұнда өткен дәуір ұрпақтарының саяси және құқықтық тәжірибесі, оның негізгі бағыттары, құқық, заң шығару, саясат, мемлекет проблемалары, ізденістер қаралады.

Саяси-құқықтық ілімдер тарихы көптеген заң пәндерімен тығыз байланысты. Әсіресе мемлекет және құқық теориясы, Қазақстан Республикасының мемлекет пен құқықтың жалпы тарихымен, саяси экономикасымен, философиясымен, Қазақстан тарихымен т.б.. Заң ғылымына арналған көптеген салалық ғылымдар тарихымен тығыз байланысты дамиды.

Ежелгі Шығыстағы саяси және құқықтық ілімдер, Ежелгі Грециядағы саяси және құқықтық ілімдер, Ежелгі Римдегі саяси және құқықтық ілімдер, Орта ғасырдағы саяси және құқықтық ілімдер, Қайта өрлеу және Реформация кезеңіндегі саяси және құқықтық ілімдер, Араб Шығысындағы саяси және құқықтық ілімдер, Түркі мемлекеттеріндегі саяси және құқықтық ілімдер және т.б. ілімдерді зерттеуге бағытталған.

Саяси және құқықтық ілімдер тарихы пәні заң ғылымы жүйесінде жеке пән болып есептеледі. Бұл пәннің зерттеу нысаны мемлекет, құқық, саясат және заң шығару туралы ілімнің пайда болуы мен дамуы. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы пәні заң, тарих, философия, саясаттану ғылымдарын да қамтиды. Құқықтық ғылым ретінде бұл пән сонымен бірге мемлекет және құқық теориясы, мемлекет пен құқықтың жалпы тарихы, конституциялық құқық, халықаралық құқық, жалпы құқық және т.б. салалық заң ғылымдарымен де тығыз байланысты.

Саяси және құқықтық ілімдер тарихы таза түріндегі заң пәні ғана болып табылмайды. Мемлекет және құқық тарихын оқытатын заң пәнінен бұл пәннің негізгі айырмашылығы саяси-құқықтық институттар мен мекемелердің пайда болуы, қалыптасуы және даму тарихының тақырыбы емес, осылардың теориялық тану формалары мен ілімі оқытылады. Сонымен бірге саяси-құқықтық идеялар мен ілімдердің және мемлекеттік-құқықтық нысандар мен мекемелердің өзара байланысы мен өзара ықпалы ескеріледі. Өйткені, мемлекет және құқық тарихының білімінсіз соған сәйкес саяси-құқықтық теорияның нақты мазмұнын анықтау мүмкін емес. Немесе, бұған керісінше саяси-құқықтық теориялар мен концепцияларсыз сол кезеңдегі мемлекет және құқық тарихының нақты шындығын бағалау қиынға соғады.

1- тақырып. Саяси және құқықтық ілімдер тарихының пәнімен әдісі

1. Саяси және құқықтық ілімдер тарихының пәні

Заң ғылымы және заң білімі жүйесінде саяси және құқықтық ілімдер тарихы бір уақытта тарихи және теоретикалық тұрғыдағы жеке ғылыми және оқу саласы болып табылады. Оның бұл ерекшелігі, осы заң саласы шегінде арнаулы пән — саяси және құқықтық ілімдер тарихы, яғни мемлекет, құқық, саясат және заң туралы теоретикалық білімдердің шығуы мен дамуының тарихының зерттелуімен, жандануымен сабақтас болып келеді.

Нақты саладағы ілімдерге мәні жағынан әр-түрлі тарихи пайда болған және дамушы білімнің теориялық көрсеткіші мен белгілеулерінің формалары, саяси және құқықтық құбылысты тану процессінің тереңдеуінде өзінше шоғырланған логика-түсініктес көрсеткішін табатын теориялық концепциялар, идеялар, ережелер және нұсқаулар жатады. Бұрынғы және қазіргі саяси-құқықтық ілімдер тарихында саяси және құқықтық ілімдер ерекше орын алады.

Теориялық рәсімделген білім кешені ретінде олар өзінің гносеологиялық деңгейі және сипаты бойынша әр-түрлі түрдегі ұстанымдар: сезім, сенім, көңіл-күй және ой сияқты т.б саяси және құқықтық нақтылықтық бейнелеуінің нысандарынан ерекшеленеді. Түсіну мен танымның бұл біріккен нысандары саяси және құқықтық ілімдер тарихы пәніне кірмесе де, ілімдердің құрылуы және қызмет ету жағдайын шынайы және нақты түсіну үшін өте қажет.

Мемлекет және құқық туралы біріккен ғылым ретінде заң ғылымының өзіндік пәндік әдістемелік көзқарасында ерекше айқын көрінеді, соның нәтижесінде саяси және құқықтық құбылыспен сәйкес түсініктің өзара шығыс пені байланысы саяси және құқықтық ілімдердің бір заң саласы шеңберінде бірігуіне жағдай жасайды.

Біздің саламыздың пәні туралы айтылған бұл ой оның өткен саяси ілімде тек ғана мемлекет туралы тар мағынадағы сұрақтарды қарастырады дегенді білдірмейді. Керісінше, осы салалық пәнінде тарихта саяси ілімдер мемлекет жүргізетін тарих ретінде емес, мемлекет мәселелерін басқа саяси құбылыстармен кең контекстегі ерекше саяси құбылыс және мекеме, институттар қатынасы, олармен өзара байланысы және өзара іс-әрекетің теоретикалық зерттеу түрінде ұсынады, ал мемлекеттілік теориясының мәселесі әр - түрлі бағыттармен мектеп өкілдерімен зерттеледі.

Бұл пәнде өткен құқықтық ойлар заң ғылымы тарихы түрінде емес, қоғамдық өмірде осы ерекше құбылыстардың рөлі, маңызы, қызметі, құндылығы және түсінігі табиғаты көрініс табатын құқық пен заң шығарушылықтық ілімдік концепциясы ретінде қарастырылады.

Негізінде мұндай мәселелер жалпы құқық теориясы немесе құқық философиясы салаларына кіреді. Бірақта құқықтық ойлар тарихында мұндай мәселелер жиі қойылып салалық сипаттағы құқықтық мәліметте талқыланады. Жеке және салалық профильдегі мәселелер өзінің жалпы құқықтық маңызында мысалы: қылмыс және жаза, кінә және жауапкершілік нысандары, құқық субъектілері, ұйым нысандары, соттардың рөлі мен өкілеттіліктері, соттық

дәлелдемелердің қайнар көздері туралы қоғамның толығымен саяси және құқықтық жағдайын сипаттау үшін маңызды орын иеленеді және сонымен саяси және құқықтық ілімдер тарихының пәндік саласына кіреді.

Саяси және құқықтық ілімдер тарихы — заң пәні, бірақ саяси және құқықтық ілімдер тарихына заңгерлерден басқа, гуманитарлық ғылымдардың өкілдері, оның ішінде философтарда маңызды ілімдерін енгізді.

Философиялық ойлардың белгілі өкілдері мысалы: Пифагор, Гераклит, Демокрит, Протагор, Сократ, Платон, Аристотель, Эпикур, Конфуций, Августин, Ф. Аквинский, Т. Гоббс, Д. Локк, И. Кант, Фихте, Гегель, Бердяев және т.б. саяси және құқықтық ілімдер тарихының да белгілі тұлғалары болып табылады.

Саяси және құқықтық ілім дамуында философияның қажетті мөлшерде рөлін ескеріп ғылыми зерттеулердің объектілері және шынайы іс жүзіндегі ерекше формасы ретіндегі саяси және құқықтық құбылыстық ерекшелігімен негізделген саяси және құқықтық ілімдердің теоретикалық өзгешелігін білген жөн.

Әр түрлі ғылымдардың пәндік өзгешелігі байқалады, соның ішінде саяси және құқықтық ілімдер тарихы шеңберіндегі мемлекет және құқық туралы философиялық концепциялары, бұл ғылымның өзіндік түсініктік аппараты контекстінде. Оның ерекше танымдық әдістерінің сапасына, міндеті мен мақсатына, концепциясының қарастырған саяси және құқықтық іліміне байланысты.

Саяси және құқықтық құбылыспен қатынастың ерекше объектілерін өзіндік логикалық анықтауына әр-түрлі көзқарастарынан көрінеді.

Заң саласының мемлекет және құқық теориясы және тарихи профильдегі мемлекет және құқықтық жалпы тарихы пәндерімен салыстырғанда саяси және құқықтық ілімдер тарихының өзгешелігін ескерген жөн.

Мемлекет және құқық тарихын зерттейтін заң ғылымының пәндерінен айырмашылығы саяси және құқықтық ілімдер тарихының пәні пайда болып, дамушы саяси-құқықтық мекемелер мен институттар емес, олардың теориялық таным нысандары болып табылады. Сонымен бірге бір жағынан саяси-құқықтық идеялар мен ілімдер тарихының екінші жағынан мемлекеттік-құқықтық нысандардың, мекемелердің, институттардың өзара ықпалымен өзара байланысы көрінеді.

Мемлекет және құқық тарихы білімінсіз, саяси құқықтың теориялық нақты мазмұнын анықтау мүмкін емес, ал теориялық ережемен концепциясыз, тарихи дамушы саяси құқықтық шынайылыққа ғылыми түрде жауап беруі мүмкін емес.

Жалпы теориялық заң ғылымдарымен қатынасқа, саяси және құқықтық ілімдер тарихы, өзінің пәні бойынша саяси-құқық ілімдер теориясы тарихын, мемлекет, құқық, саясат, заң шығарушылық туралы ілімдердің шығуымен, даму процесінің тарихи заңдылықтарын зерттеуге бейімдеген тарих саласы ретінде түседі.

Заң саласындағы тарихи және теориялық сананың өзара күрделі байланыс процесінде, саяси және құқықтық ілімдер тарихы, қазіргі саяси-құқықтық

ілімдердің дамуының мемлекет және құқық мәселелерін теориялық әзірлеуді жүзеге асыруының негізгі тарихи теориялық алғышарттарының бірі ретінде маңызды рөл атқарады.

2- Саяси және құқықтық ілімдер тарихының әдісі

Саяси және құқықтық ілімдер тарихы, жеке заң саласы ретінде, басқа да заң салаларымен бірге гуманитарлық ғылымдар қатарына жатады. Басқа да гуманитарлық ғылымдардағы секілді, мұнда да саяси және құқықтық ілімдер саласындағы ғылыми таным міндеті мен мақсаты және пәндік ерекшелігі ескеріліп, алдымен ресми-логикалық, дидактикалық, жүйелілік, салыстырмалы-тарихи зерттеулердің барлық әдісі философиялық және арнайы ғылыми өдістер арсеналы кең қолданылады.

Саяси және құқықтық ілімдер тарихының пәндік және әдістемелік ерекшелігінің белгілі көрінісі, нақты заң саласының профилімен, тарихи-теориялық мазмұнына өз мүмкіндіктерінше сай келетін, зерттеудің әдіс-тәсілдерімен, қағидаларының жетекші рөлі болып табылады.

Осы жерде саяси - құқықтық ілімдерге тарихи жолда әдіс пен тәсілдердің анықтаушы маңызын қандай болмасын тарих қағидасынсыз осы ілімдер тарихы туралы айтуға болмайтынын кереміз.

Саяси және құқықтық ілімдер тарихы саласында, тарих қағидасы тарихи перспективада және болашақта тарихи құқықтық теорияның келесі өміріне және генезисті ағарту процесінде белгілі бір дәуірдің жинақталған жүйеде, саяси және құқықтық теорияның маңызы мен орнын зерттеуде, сол дәуірдегі саяси және құқықтық білімдердің жалпы құрылымында, олардың басқа элементтермен қатынасына сипаттамаларда, қазіргі және бұрынғы концепциялардың өзара байланысын ашуда, саяси және құқықтық ілімдер тарихындағы өзіндік логиканы анықтауда, саяси - құқықтық идеялардың қазіргі және бұрынғы саяси және құқықтық тәжірибедегі өзара іс-әрекетінде маңызды рөл атқарады.

Тарихи тәсіл - бұл ретке бұрынғы және қазіргі контекстегі қарастырылған ілімдердің саяси-құқықтық мазмұнын бақылау және түсінік берудің адекватты түсінудің тәсілі ретінде түседі.

Өткен тарихтың қандай да бір ойшылының концепциясы және конструкциясы қазіргі жағдайда, солардың заманына тән болған рөлді ойнамайды және сол мәнді иеленбейді. Жаңа әлеуметтік тарихи және саяси құқықтық жағдайда олар жаңа мәнді иеленеді.

Бұрынғы саяси - құқықтық ілімдердің ескіруін немесе жаңаруын жоққа шығарып, тарихи тәсіл осы ілімдерді тарихи өткен, келуші және қалушы ретінде анықтауға мүмкіндік береді.

Саяси құқықтық ілімдер мен идеялардың тәжірибемен байланысы тікелей емес, саяси және құқықтық ілімдер тарихында қалыптасқан және құрылған теориялық ілімдердің барлық жүйесінің сабақтастығына негізделген, шынайы күрделі жағдайлардың күрделілігіне негізделген.

Саяси құқықтық ілімдердің қазіргі және бұрынғы рөлі мен маңызын тепе-тең қарастыруда сай келетін ілімдер ұсынылған.

Саяси-құқықтық ілім құрылымында оның нақты және теориялық жақтары да айырмашылықты талап етеді. Ілімнің саяси-құқықтық мазмұнының нақты тарихи тұрғысы қоғамда, мемлекетте, құқықта, саясатта қандай тарихи анықталған, қандай нақты көзқарастар дамыған және осы ілімге негізделген, бұл көзқарастар қалай белгілі бір әлеуметтік топтардың жіктермен топтардың талаптарымен қатынаста, олар қандай даму тенденцияларымен мүдделерді ұстанды, кімнің авторы өз дәуірінде қандай бағытты иеленді дегенді көрсетеді.

Теоретикалық тұрғыда ілімінің, философиялық жалпы әдістемелік, танымдық-гносеологиялық сәттерін бейнелейді, саяси көзқарастар қандай жолмен құрылды, олар қандай теориялық концепцияларға рәсімделді, олардың негізіне қандай қағидалар қойылды, қарастырылған доктринада қандай нысан, үлгі және құрылым бейнеленген және ойшыл үшін анықтаушы басты болып табылады ма немесе теориялық айналымға алғаш енгізілгенін көрсетеді.

Саяси-құқықтық ілімнің құрылымының екі жағында да олардың тарихи дамуындағы сабақтастық және жаңашылдыққа, оның басқа ілімдермен өзара қатынасына, олардың интеграция және цифференсация процесіне күрес соттеріне, ілімнің ұзақ тарихи өмірінің логикасын анықтайды. Оған құқықтық және нақты түсінік пен баға беру үшін қажетті базаға көңіл бөлінеді.

Саяси-құқықтық ілімнің нақты тарихи және теориялық жағының өзара байланысы және бірлігі дамушы адамзаттық танымның теориялық әдістемелік арсеналына кіруі және қандай да бір автордың теориялық категориялары, идеялары, формулалары, құрылымдары өзінің нақты тарихи контексінен босауына әкелетінін жоққа шығармайды, керісінше оны болжайды.

Саяси-құқықтық құбылысты танудың әдістемелік арсеналының және теориялық сөздігінің артуы, түсініктік және категориялық ақпараттың ұлғаюында қазіргі заман мен тарихқа байланысты жалпы адамзаттық жетістіктермен құндылықтардың қалыптасуы мен молаюы, саяси-құқықтық ілімдер тарихында білімнің дамуы мен тереңдеуі, идеялардың өзара ықпалымен күресінің күрделі процесі туындайды.

Ой мен тәжірибе саласында саяси-құқықтық мәдениет дамуымен білімінің дамушы байланысында, саяси-құқықтық ілімдер тарихын жасауына бірнеше ойшылдардың еңбегі сіңген және сонысымен сол концепцияның теориялық мәнінің артуына және олардың тарихи сабақтастығына әрекет еткен күрделі мәселелердің құрылу процесі жүрді.

Мұндай мәселелердің қатарына мораль мен саясаттың, құқық пен мемлекеттің, тұлға мен мемлекеттің, реформалармен революциялардың, билік пен күрестердің, әділеттілік пен теңдік және құқықтық, құқық пен бостандықтық, құқық пен заңның қатынастарын жатқызуға болады.

Бақылау сұрақтары:

1. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы пәні нені оқытады?
2. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы пәнінің ғылымдары жүйсеіндегі алатын орнын анықта?
3. Саяси және құқықтық ілімдер тарихының мемлекет және құқық

теориясымен және тарихымен ара байланысын көрсет ?

4.Саяси және құқықтық ілімдер тарихының әдістерін талда?

5.Теориялық саяси және құқықтық сана және оның құрылымын айқында?

6. Ойлардың бағыттары, ағымдары, мектептері, идеялары /теория, доктрина/, ұстанымдары /концепция/, ілімдерін көрсет?

7.Саяси және саяси-құқықтық сананың типтерін ата?

8.Саяси және құқықтық ілімдер тарихының кезеңге бөлінуін талда?

9.XIX ғасыр ХХІ ғасырдың басындағы саяси және құқықтық ілімдер тарихы ғылымын дамуын айқында?

10. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы бойынша әдебиеттерді ата ?

2 тақырып. Ежелгі Шығыстағы саяси және құқықтық ойлар

1. Жалпышығыстық саяси-құқықтық ойлар

Ежелгі Шығыста (Египетте, Вавилонда, Үндістанда, Қытайда, Персияда), ежелгі Батыста (Греция, Рим) саяси-құқықтық ойдың дамуы таптық қоғамның орнауы мен мемлекеттің пайда болуынан басталады. Ежелгі халықтарда, яғни ежелгі египеттіктерде, үндістерде, қытайлықтарда, вавилондықтарда, парсыларда, еврейлерде, гректерде, римдіктерде т.б. саяси-құқықтық ойдың дамуы адамның өмірдегі орны туралы мифологиялық деректерге сүйенеді.

Алғашқы саяси-құқықтық көзқарастардың дамуы адамзат білімінен бөліндеді, ол мифологиялық көзқарастар болды.

Жердегі тәртіптер аңыздарға байланысты. Ол құдайдың қалауымен болды. Осындай түсінік бойынша жердегі адамдардың өмірі, олардың қоғамдық және мемлекеттік құрылысы, олардың бір-бірімен қатынасы, құдаймен қарым-қатынасы, олардың құқығы, міндеті былайша айтқанда істейтін істері мен істеуге болмайтын нәрселерінің бәрі жоғарыға байланысты болды.

Алғашқы құдайдың қалауымен болып жатқан әлеуметтік және саяси-құқықтық тәртіптер-негізгі идея және ежелгі аңыздардағы бізді қызықтыратын әлеуметтік-саяси және этиканың құқықтық аспектісі, олардың мәні, аңыздарда шешуін табады. Құдайлардың жермен қарым-қатынасы шешіледі.

Ежелгі қытайлық аңыз бойынша жерлік биліктің жалғыз иесі Аспан астындағы мемлекеттің жоғарғы билеушісі (Қытай императоры) ғана жоғарымен аспандық күштермен жалғыз байланыстырушысы.

Барлық билік жалғыз билеушінің қолына жинақталған, ал қалған мемлекеттік аппарат және қызметтегі адамдар барлығы жалғыз билік иесінің жолбасшылары болып табылады.

Египетте, Вавилонда, Үндістанда бірнеше басқада түрлі мифологиялық бағыттар бар. Құдайлар жалғыз билік иесінің деректемесі бола отырып, жердегі істердің және адам өмірінің, іске асырушылары болып есептеледі.

Аңыздарға байланысты, кейбір халықтарда (әсіресе, египеттіктерде, одан кейін гректерде) құдайлар сонымен бірге алғашқы билеушілер болып қана қоймай, өздері құрған қоғам мен мемлекеттік орындарының заң иелері болды. Ежелгі еврейлер діни аңыздық түсініктемелерінде өзгеше бағыт берілген. Олардың түсінігі бойынша, жалғыз, жалпы билік иесі шын Құдай ерекше жағдайда, келісімпаз барлық еврей халқы үшін олардың басшысы және патшасы, ең жоғарғы заңшығарушы, билік етуші және төреші болды..

Еврей халықтарының заңы (Моисей заңы) тіке Құдайдың өзінен Моисей алған. Еврейлердің қасиетті білімі қарапайым кезеңдерде құдай атынан адамдар билікті іске асырады (жаңалықтар, ғажайып оқиға т.б.). мемлекеттік биліктің жоғарыдан болған деген мәні аңыздың бағыты биліктің мәніне, басқаруына, заңына және тәртіпке ерекше көзқарастарды қажет етеді.

Діни-аңыздық көзқарастарда ежелгі египеттің шындықты, ақиқатты және құқықты құдай (әйел) Маат (Ма-ат) іске асырады. Оның суретін алып жүрген төрешілер, оның жрецтері болып есептеледі.

Құдай қалауымен болған жердегі билік (фараондар, жрецтер және чиновниктер) және арнаулы қабылданған мінез-құлық ережесі, сонымен бірге, сол кездегі құқықтың негізгі деректері (салттар, заңдар, сот шешімдері) – ма-ат-табиғи-құдайлық, шындық тәртібі болды.

Ма-ат түсінігі мәнді жүк, ол рта(рита) Ригведтегі (индоарийлердің қасиетті ілімі) сияқты дао- ежелгі қытайдағы аңыз, дике – ежелгі гректерде. Мұндағы әңгіменің бәрі (правде-справедливости) шындықта болып отыр. Яғни, құқық.

Жерлік әлеуметтік-саяси тәртіптің, заңдардың және адамдық қатынас ережелері, негізі құдайдық шындық ежелгі египеттік деректерде, әсіресе «Птахотеп өсиеті» (Поученье Птаххетепа) (б.э.д. XXVIIIғ.), «Өлілер кітабы» (б.э.д. XXV-XXIVғғ.), «Гераклеополь патшасының өзінің ұлына өсиеті» (б.э.д. XXII ғ.) және т.б.

«Птахотеп өсиеті» бойынша барлық басы бос адамдар табиғи теңдікте (туғанынан ақылды боп ешкім туылмайды) және адамның тәртібі қайырымды және адал тәртіп өлшемі.

«Поученье гераклиопольского царя своему сыну» - мұнда құдайларды әртүрлі жағынан мақтайды. Фараонның құдай берген билігі жер бетінде заңға қарыс болмауын, шындықтың билік етуін көрсетеді.

Сонымен бірге адамдар өздерінің тәрбиелі тәртібімен құдайдың мейіріміне ұшырайды, о дүниеде жақсы өмір сүреді.

Осы «Поученьеде» билеуші адам шындықты іске асырушы, адамгершілікке ұмтылушы етіп көрсетіледі. Ол өзінің билеуші мұрагер-баласына, «Поучение» авторы (Ахтой патша) ақыл береді:

«Возвышай твоих вельмож, и да делают они твои законы».

Шындық туралы, сол кездегі билік етуші топтың көзқарастарын жақтаушы ежелгі египеттік қоғамның қандай екендігін заңдар көрсетеді. Бұл тәртіптің бәрі құдай арқылы болып отыр, ол мәнгі деп көрсеткісі келеді. Шындығына келсек, бұл идеаланған емес. Тектілерге қарсы халықтың көтерілгені көрсетілген. мысалы: «Регент Ипусера» (Ипувера) – мұнда (б.э.д.

1750ж.) қозғалыстың болғандығы айтылған. Оған қоғамның төменгі таптары мен құлдары қатысқан.

Ол азамат соғысын суреттей отырып, төмендегі жоғарыдағыларға қарсы соғысып көрсеткен. Ипусер, яғни болашақта вельможа болады, қорқынышты өзгерістер болады, оны заңсыздар жасайды деді. ипусер іші аши отырып, сот палаталарының талқандалып, тыналғанын, сақталған заңдар жинағы көшеге шашылып, тапталды дейді.

Бұл тектілер мен қоғамының төменгі тап өкілдері арасында заңға деген 2 түрлі көзқарастарды көрсетеді. Ежелгішумерлік аңыздар бойынша (б.э.д. II мыңжылдық) сонымен бірге Вавилонда шындықты жақтаушы, әлсіздерді қорғаушы Шамаш қдайы болды. Ол зұлымдыққа, өтірікке, құқықсыздыққа т.б. қарсы болды. Шындықтың жолы, адалдық пен құқықты жақтаушы «стею Шамаша» кім бұзса, сол кездегі құқық бойынша қылмыс болып есептеледі, бұл құқықты бұзу деп көрсетілді.

Шумерлік және вавилондық билеушілер және заңшығарушылар өздерін заңдарын, биліктерінің құдайдың қалауымен орындаушы болып есептеледі.

Мұндай түсінік ежелгі вавилондық б.э.д. XVIII ғ. саяси-құқықтық ескерткіште – Хаммурапи заңдарында көрсетілген. өзінің заңын жаза отырып, Хаммурапи құдайдың қалауын ісуге асырушымын дейді.

«По велению Шамаша, великого судии небес иземли, да сияет моя справедливость в стране, по слову Мардука, моего владыки. Да не найдут мои предначертания никого, кто бы отменил их».

«Жер мен көктің билеушісі Шаматың бұйрығы бойынша, менің елімде шындық орнасын, менің билеушім Мардуктың сөзі бойынша менің заңдарымды өзгертетін ешкім болмасын».

Шындық Хаммурапи заңдарды әлеуметтік, саяси және құқықтық теңсіздік, мұнда қоғамның әртүрлі таптарының мүшелерінің теңсіздігін көрсетті. Бас бостандығы барлар – олар екіге бөлінеді: авилу және мушкенум) шетелдік құлдар (соғыста басып алынған тұтқындар) т.б.) және мерзімді құладр (3 жылдан асапйтын).

Ежелгі персияда ерте аңыздық түсініктен анағұрлым рационалды көзқарасқа өту Заратуштраның (Зороастра) атымен байланысты. Оның өмірі мен қызметі б.э.д. VIIIғ. жатады. Б.э.д. VII ғ. зороастризм – білімі мен ағымдарды қалыптасқан еді. Біраз ауқыттан кейін зороастризм идеясы кеңінен тарады және христиандық доктринаның қалыптасуына әсер етті.

Дүниеде 2 бастаманың күресі – жақсылық пен жамандық – Заратуштраның білімінің негізі. Жақсылықтың бастамасы, оны іске асырушы, жарық құдайы, Ормузд, зұлымдықтың бастамасы, қараңғылық құдайы Арман қолында. Жақсылықпен жамандық белсенді қозғалыс, ол адамның зұлымдығы мен қараңғылығына күресі.

Осындай күрес тұрмыстың мақсатын және жақсы мәнін көрсетеді. Соңында Заратуштра, уақытша зұлымдық женгенмен жеңіс қайырымдылық жағында болады. Мемлекет, зороастризм бойынша, Ормузддың жердегі патшалығы. Ормузддың қызметішісі – патша - қоластындағыларды зұлымдықтан сақтауға тиіс. Мемлекетте зұлымдыққа қарсы күрес жүргізуі

керек. Персілік мемлекет біртіндеп зұлымдықты жойып, қайырымдылық, жақсылық билікті іске асыруға тиіс. Қоғамның таптық бөлінісі, әркімнің еркіне берілген, өздерінің қалаған істері бойынша бөлінуге тиіс. Жеке таптардың басында адамгершілігі бар адам отыруға тиіс.

Зороастризм Ормузддың қызметішілеріне махаббат, кешірім жасау және бейбіт өмірге шақырады.

Ежелгі Персияда бұдан артық саяси-құқықтық білімді көрмейміз. Геродоттың айтуынша, биліктің, яғни басқарудың түрлі формаларына талас барысында, бірорталыққа бағынған билікті көрсетеді. Бұл шығыстық еспотизмнің саяси тәжірибесіне анықтама еді. Б.э.д. I мыңжылдықта мәдени орталықтарда сол кездегі дүниеде саяси-құқықтық түсініктердің рационализациясын көреміз.

Ол аңыздық түсініктерден кетіп, жрецтердің, монополиялардың жеңіп, бұрынғы дәстүрлермен күрестің арқасында орнады.

Мұндағы мәнді роль атқаратын сол кездегі қоғамның әлеуметтік-таптық қарама қайшылығы бас бостар мен құлдар арасындағы қарама-қайшылық сонымен бірге басы бос тұрғындадың топтарының арасындағы күрес болды.

2. Ежелгі Үндістандағы саяси және құқықтық ой

Ежелгі Үндістандағы саяси-құқықтық ой мифологиялық және діни түсініктер арқылы дамыды. Осыдан келіп ежелгі үндістандық қоғамдағы рухани және әлеуметтік-саяси өмірде бірнеше ғасырға бойы жоғарғы дәрежені жрец(брахман) арды Брахманизм идеологиясы б.э.д. II мыңжылдық ескерткіштерде ерекше орын алды. Ол ескерткіш Веда (санскриттік сөз «Ведалар» «Кіріспе, білім» деген сөзді білдіреді) деп аталынды. Ведалар қоғамның 4 бөлінгендігін көрсетеді. Оларды 4 варна (сословия) деп атайды.

Оларды «Пурумнің» дене мен рух арқасында) құдайлары жасаған: «оның ауызы брахман болды, қолы – кшатрийлер болды, сандары – вайшьялар болды, ал аяғынан шудралар пайда болды.»

Дүниежүзілік заң мұндай мифологиялық-органикалық концепция бойынша қоғамның конституциясын анықтайды. Әртүрлі варналардың орнын, ролін, жағдайын (мұның ішінде құқықтық жағдайын), сонымен бірге бұл варналардың әрбір мүшесі құқығы мен міндетін анықтайды.

Ежелгі үндістік варналар мүшелері шын мәнінде бастары бос болды, ал құлдар варнадан тыс болды. Варналар, оның мүшелері тең құқылы болмады. Алғашқы 2 варна (брахман және кшатриялар- жауынгерлер) билеуші тап болды, ал 2 басқа тап (вайшья мен шудралар - қолөнершілер, саудагерлер, шудра – басы төменгі тап болды) – бағынышты.

Брахманизм өзінің одан әрі дамуына бақа ежелгіиндиялық ескерткіш ой б.э.д.IX-VI ғғ. Пайда болып Упанишадада көрсетілген .

Барлық варналар және оның мүшелері, Веда мен Упанишадаға байланысты, құдайдың қалауы мен болған дхармаға – заңға, парызға, салтқа, тәртіп ережесіне бағынуға тиіс болды.

Қоғамда брахмандар билік етуімен бірге, мемлекетті басқаруда брахмандық түсініктерді әлеуметтік және саяси-құқықтық дхарманы әртүрлі варналардың мүшелеріне қолданылды. Брахманизм идеологиясы көптеген дхармасутралармен дхармашастраларда - құқықтық жинақтарда, яғни әртүрлі брахмандық мектептерінде жазылған жинақтарда көрсетілді.

Б.э.д. II ғасырда ежелгі деректемелердің негізіне сүйеніп жазылған атақты саяси-құқықтық ескерткіш – Ману заңдары болды.

Ману заңдары Веда заңдарымен Упанишадтағы қоғамың варнаға бөлінгендігін, оның теңсіздіктерді т.б. көрсетеді. Онда брахмандар басқалардағы ерекшеліктеріне мән береді. Мұнда брахмалар дхарманы қорғауды, талқылауды және орнатудағы ролі ерекше көрсетіледі. «Әрбір брахман – дхарманың мәңгі орнатушы». Брахман дегеніміз – туылғаннан бастап жер бетінде жоғары орын алады. Ол жердегі барлық нәрсенің иесі, ол дхарма байлығын қорғаушы.

Дүниеде бар нәрсенің барлығы брахманның меншігі. Бұндай құқыққа брахман ғана ие.

Ману заңы бойынша патшаның өзі де брахмандарды сыйлауға тиіс. Олардан кеңес алып отыру керек. Олардан веданың білімін оқуға тиіс және басқару өнерін үйренуге тиіс. Патшаның, оның қызметшілерінің басты міндеті варну жүйесін және дхарма сүйенушілердің қорғаушысы болуға тиіс.

Ману заңдарындағы мәнді нәрселердің бірі – жазалау. Құдай игілігінің баласы жаза (данда) жерлік игілікте таяқ дегенді білдіреді. Осында ғана басқарудың мәні көрсетіледі.

Басқару өнері – данданиты, бұл басшылық дегенді білдіреді. Ману заңдары нағыз жазаның көрінісі болды.

Веда, Упанишад және б.э.д. VI-V ғ. брахмандық идеологияның негізгілері сынап Сидхартха, яғни Будда (Просвещенный) шықты. Ол құдайды жеке билік иесі ретінде және дүниені билеуші ретінде заңның алғашқы деген көзқарасқа қарсы шығады. Будда бойынша, адамзаттық іс адамдардың өздеріне байланысты деді.

Будда адамгершілік рухани теңдікпен бірге варна жүйесіне қарсы шықты.

Дәстүрлі идеологиялық брахмандық түсініктеме дхармаға (дхамма) қарсы буддизм шығады. Ол саяси құқықтық ойдың және жалпы идеологиялық солкездегі негізіне мән береді.

Буддистер бойынша дхарма дүниені басқарудағы табиғи заңдылық, табиғи заң.

Саналы тірбиеде оны тану және осы заңды пайдалану. «Дхаммада, -деп көрсетеді «Дхаммападада» - санаға лайықталған, оның басты бөлігі- сана, сол санадан олар жасалынған...»

Дхамма трактовкасы буддизмнің дүниеге деген алғашқы көзқарастарын көрсеткен, гуманизм, басқа адамдарға адамгершілікпен қарау, зұлымдыққа адамгершілікпен жауап беру көрсетілген.

«Дхаммапададе» буддизмнің мәні (брахманизмге қарама-қарсы) көрсетілген. онда жаза оның шегі, ролі көрсетілген. оның істеген қылмысының

мәнін ашпай жаза қолданбау керек деді. Дхамманы будистік білімде заңның жоғарлығын, өмірдің заңдық жолын көрсетеді.

Барлық буддистік идеялар мәні бойынша, маңызды әлеуметтік-саяси мәні бар екенін көрсетеді. Буддизмнің жақтаушылары көбейіп, оның бағытының мәні дхамма бағытында. Мемлекеттік саясатқа және заңға әсерін тигізді.

Ашока (б.э.д. 268-232жж.) тұсында, Үндістан біріктірілгеннен кейін, буддизм мемлекеттік дін болып танылды. Буддизм әсері біртіндеп болса да, Оңтүстік Шығыс Азия мемлекеттеріне тигізбей қоймады.

Заңдардың дамуына әсерін тигізген, сол кездегі қоғамдық қатынастары анықтаған дамыған мектеп локояты (чарвак) мектебі болды, оның жақтаушылар б.э.д. VI ғ. өзінде-ақ атеистік көзқарастарды немесе бағыттары брахманизмді сынады. Бұл мектептер қалыптастырған көзқарастары бойынша «дүниедегі барлық нәрсе әр заттың ішкі табиғатына байланысты (свабхава) деді. сол кезден сақталған деректерге байланысты, аталынған Брихаспати мектебі былай деп көрсетті: «Барлық құбылыс табиғи. Тәжірибеден, тарихтан жоғарыдан әсер етуші күшті көрмейміз. .. Мораль ғана табиғи: ол қоғамдық келісіммен пайдаға қарай пайда болған, ол құдайдың жағырлығымен болмаған».

Чарвактардың осындай түсініктері құқықты түсінушілігі, «табиғи заттардың мәнін анықтау, сонымен бірге тәрбие ережесін табиғи құқықтың түрі ретінде көрсету.

Брахманизм идеологиясынан кетіп, анағұрлым дамыған мемлекет және құқық туралы түсінік «Арташастрада» (б.э.д. IV-IIIғғ.) трактовкада көрсетілген. оның авторы Каутилья (Чакакья) – Чандрагупта I-нің кеңесшісі және министрі болды.

Философияға, Веда ілімдеріне, шаруашылық туралы білімге және мемлекеттік басқару туралы білімге, трактат мән береді. Философия логикалық деректерге сүйеніп «Веда оқуына – заңды және заңсыз, шаруашылы туралы – пайда және кесір, мемлекете басқару туралы – шын және өтірік, саясатты» зерттейді.

«Арташастарда» дхарманың дәстүрлі пиететімен және оны тануы «заң шындықтың негізі» практикалық пайдада (польза) көрсетілген. және ол саяси-құқықтық мероприятиеммен және әкімшілік-билік ұстановасына негізделген.

Дегенмен Арташастрада патша махабатқа берілуге болады деген, «бірақ заңды бұзбау керек, және оның пайдасына шешілуі тиіс».

Мұнда пайда саяси істердің принципінің негізі және басқарушысы болуға тиіс. Бұл биліктің міндетін шешуге, жалпы алғанда варна жүйесін өмір сүруін сақтауға тиіс.

Пайдалы болудың ерекшелігін түсіну, дхармаға сай болу және моральді-діни заңының арнауы саясат пен заңның доктринасының қалыптасуына әсерін тигізбей қоймады.

3. Ежелгі Қытайдағы саяси-құқықтық ой

Қытайдың барлық философиялық және саяси-құқықтық ойлардағы ерекше орынды ғалым Конфуций (б.э.д. 551-479жж.) алады.

Оның көзқарастары «Лунь юй» (Әнгімелер және ойлар) кітабында көрсетілген. бұл кітапты Конфуций қайтыс болғаннан кейін оның оқушылары жинақтап жазған. Конфуций мемлекеттік патриархалды-патерналистік концепциясын дамытты. Мемлекет үлкен жанұя. Императордың билігі («аспан ұлының») – әке билігіне ұқсайды. Басқарушыларға және қоластындағыларға қатынас жанұялық қатынасқа ұқсайды. Кішкентай үлкендерге байланыстылығына ұқсайды. Конфуцийдің саяси-әлеуметтік иерархиясы халықтың теңсіздік принципіне негізделген. «Қараңғы адамдар», «жайхалық», «төменгілер», «кішкентайлар» - бұлар барлығы әділетті күйеуге, «өте жақсылар», «жоғарғыларға», «үлкендерге» бағынуға тиіс. Конфуций сонымен бірге биліктің аристократиялық концепциясын жақтайды, онда жай халық мемлекетті басқаруға қатыспайды.

Зорлау әдісі жоқ мемлекеттік басқару принципін жақтаушы, Конфуций билеушілерді, чиновниктерді және қоластындағыларды қайырымдылық қатынаста болуға шақырады. Бұл шақыру, әсіресе билеушілерге арналады. Зорлауға қарсы шыға отырып, Конфуций былай деді: «Мемлекетті басқара отырып, адам өлтірудің қажеті не? Адамгершілікке, мейірімділікке ұмтылса, халық та мейірімді болады. Қайырымды күйеулер моралы желге тең. Жел қайда соқса, шоп солай қарай қисаяды».

Төмендегілер билеушісіне берілгендігі «үлкендердің» сенімін күшейтеді.

Конфуцийдің саяси этикасы биліктің бірқалыпты болуын, жалпы бағыты қоғамның жоғарғы және төменгі арасында ішкі бейбітшілікке жету еді. Тұрғындар арасындағы байлық пен кедейлікті түзеу т.б.

«Байлық бірдей болған жағдайда кедейлік болмайды, елде бірқалып болғанда халық мықты болады, бейбітшілік патшалық еткен жағдайда билеушіні құрту жөнінде ой болмайды». Конфуций билік үшін күресті және бунтты жоққа шығара отырып, азаматтық бейбітшілікті жақтайды.

Конфуций жаулап алу соғыстарына қарсы болды.

Конфуций білімінде саяси қатынастарды реттеуді, басқаруға заң негіздеріне қарап болады. «Егерде халықты заңмен басқаратын болса, онда халық жазадан қашатын болады., және ұятты сезбейді. Егерде халықты тәртіпке (ритуалдар, дәстүрлер арқылы басқаратын болса), халық ұятты біліп, жөнделетін еді.

Конфуций қайырымды трактовкасында этика-құқықтық нормалары мен принциптердің кең көлемді комплексі.

Оған ритуал ережесі (ли), адамды сүю (жэнь), адам туралы ойлау (шу), ата-анаға дұрыс қатынас (сяо), билеушіге сенімді болу (чжун), парыз (и) т.б. Жалпы нормаға әлеуметтік-саяси реттеудің барлық ережелері кіреді. Оған тек мораль және құқықтық құбылыстарды бір деп қарайтын позитивті заң нормалары (фа) кірмейді.

Конфуций позитивті заңға қарсы қатынаста, оның дәстүрлі жазалау әдісі өте қатал болатын. Дегенмен Конфуций заңдылықты нормалары көмекші құралы ретінде қарайды.

Конфуцийдің білімінде әлеуметтік-саяси жүкке елеулі орынды «атты жөндеу» (чжэ мин) принципін алады. Яғни әртүрлі адамдар және тұрғындардың

Конфуциандық пайда болғаннан кейін, б.э.д. ІҒ. Қытайлық этикалық және саяси-құқықтық ойдағы маңызды ағым болды. Қытайда мемлекеттік діндегі арнаулы идеология болды.

Конфуциандық ілімді сынап, халықтың көзқарастарын жақтаушы даосизм негізін қалаған б.э.д. VI-V ғасырдағы Лаоцзы болды. Оның көзқарастары даосистер б.э.б. IV-III ғасырдағы құрастырған «Дао дэ цзин» шығармасында көрсетілді.

Дәстүрлі-теологиялық талқылаудан даоның айырмышылығы аспанның еркімен, яғни Лаоцзы бойынша дао – аспан билеушісіне тәуелсіз заттардың табиғи заңдылығы. Дао – аспан, табиғат және қоғам заңдарын анықтайды. Ол жоғарғы қайырымдылықты және табиғи шындықты жариялайды. Дао бойынша барды нәрсе тең.

Сол кездегі мәдениет, әлеуметтік-саяси халықтың теңдігі, халықтың жағдайының кедейлеуі т.б. кемшіліктер. Лаоцзы шынайы даодан ауытқыды. Заттың мәніне қарсы шыға отырып, ол даоның өзбетінше ісіне үміт артады. Оның ойынша шындықты іске асырушы.

«Аспандық дао» - ол былай деді – садақтың тартылуы сияқты. Жоғарғы бөлігі төмен түскенде, төмнегі жағы көтеріледі. Ол керек еместі алып, керекке береді. Аспандық дао байлардан алып, кедейлерге береді. Адамдық дао керісінше. Ол кедейлерден алып, байларға береді. Бұрынғы алғандарын қайтарады.

Дао бұл шығармада табиғи құқықтық көзқарастарды көрсетеді.

Даосизмдегі мәнді принцип белсенді іс-әрекетке көшпеу. Недеяние принципі бұл ілімде билеушілермен балйардың антихалықтық белсенділігін сынайды, онда халықты қинауды қойып, тыныштық беруге шақырады. «Егерде сарай көрнекті болса, далаларда арам шоптер басады, қақсақтайтын қоймалар бос... бұның барлығы тонау, салақтық. Олдаоның бұзылуы... халықтың аш болуы, билеушілер халықтан көп салық жинайды... халықты басқару қиын болады, егерде билік қызметші болса».

Барлығы табиғи емес (мәдениет, басқару сферасындағы жалған адамдық құрылыс, заңдылық және т.б.) даосизм бойынша – даодан айытқу, өтірік жол. Табиғи нәрселер әсер етуі (соның ішінде табиғи құқық та) соның ішінде қоғамдық және саяси-құқықтық өмір жалпы алғанда бұл концепция бойынша мәдениеттен бас тарту, табиғилыққа келу, қоғамды, мемлекетті және заңды даоның позитивті негізінде одан әрі дамыту.

Лаоцзы зорлауға, соғыстарға, армияны сынады. «Қай жерде әскер болса, сол жерде тікекек сым. Үлкен соғыстарда кейін аштық болады. Жеңіс жерлеу процестерімен келеді.

Қанша даосизмді жақтағанмен, ол халық бұқарасының езушілерге қарыс белсенді күрестен бас тарту еді.

Даосистік мәдениетті сынау және өркениеттілікке жету консервативті-утопистік және реакциялық түрі болды.

Прогреске теріс қарай отырып, Лаоцзы өткен уақыттың патриарзалды түріне, аз тұрғындардың өміріне басқаша қарауға шақырады, жазуға, еңбек құралынан және барлық жаңалардан бас тарту еді.

Даосизм бұл аспектісі әлеуметтік-саяси тәртіпке қарсы еді.

Даосизмге қарағанда белсенді халықтың көзқарастарын жақтаушы (б.э.д. 479-400жж.) Моцзының ілімі болды. Бұл ілім конфуцианствоға даосизмге және мемлекеттік түсініктерге қарсы отырып, Моцзылар мемлекеттің пайда болуын келісімді концепциясын жақтайды. Оның негізіне жоғарғы билік халыққа жатады деген идея еді.

Бұның мақсаты дәстүрлі «аспанның билігі» түсінігіне негізделген, онда жалпы махаббат, барлығына пайда әкеледі». Жалпылық, аспанның мәні, барлық адамдардың тең екендігін мойныдау, адамдық қарым-қатынастың моделі мен үлгісі. «Аспан – азғантай және үлкен, текті және тексіз деп бөлмейді. Барлық адамдар – аспанның қызметшісі. Буйвол мен ешкілер өсіру, шошқаны, жабайы қабанды тойыдру, вино ішкізу, астық өндіру мұның барлығы адамдарды аспанға қызмет еткізу осы емеспе бізді асырап отырған?

Моцзы аспандық үлгісімен бірге «билік негізі ретінде даналықты көрсетеді». Дана басқарудың ерекше нәрсесі «халықты жазалау». Өткенге мысал келтіре отырып, Моцзы, билік тек күштеу мен жазалауды қолдау ғана емес, сонымен бірге адамдарға адамгершілік формасымен әсер ету. Ежелгіде, дейді ол. – билік және тазалау жоқ кезде, әрбір адамның шындыққа деген түсінігі болды». Адамдар арасында жаулық болатын. Аспанасында тәртіпсіздік, тура жабайы аңдар сияқты болды. Басқарудың және ақсақалдардың жоқтығынан хаос болатының түсінген, адамдар арасынан ең қайырымды және ақылды данышпанды Поднебеснаяны тандап, оны аспан баласы етеді. Аспан баласы ғана аспанастында шындықты орнатты. Соның арқасында Аспанастында тәртіп орнады.

Барлық адам үшін шындықты және жалған заңды билікті орнатудың үлгісі еді. Жергілікті билікке және сановникке, және «үлкен адамдар» - вандар, гундарге қарсы тәртіп орнату, олар қатал жазалау мен зорлауды жақтаушы еді. Моцзыдың келісім концепциясы жоғарғы биліктің жалпы келісіміне қарсы болды.

Моцзының ілімінде маңызды орынды мемлекетті басқаруда халықтың көзқарасын есепке алу. «Ойларын айту елді басқаруды қолдану қажет. Оның бәрі аспанастында жай халықтың ойларымен санасы». Осы ағымда Моцзы конфуциандықтарға келесі принципті көрсетеді. «Олардың кең ілімі дүниенің тәртібі бола алмайды».

Олар көп ойланғанмен, жай халыққа көмектесе алмайды.

Халықтың бақытын қызу қорғаушы Моцзы қоғамды қорғаудан, қайғыру ме аштықтан құтқаруға шақырды. «Жалпы алғанда ол үшін саяси-құқықтық құбылысқа әлеуметтік подход, кедейлік – басқарудағы барлық тәртіпсіздіктің түбірі» деді.

Ежелгі қытайлық легізмнің негізгі ижеялары б.э.д. IV ғ. «Шан цзюнь шу» (Книга правителя области Шан) трактаныда көрсетілді. Трактаттың көптеген бөлімдерін Гунсунь Ян (б.э.д. 390-338жж.) өзі жазды, ол Шан Ян деген оймен белгілі.

Легізмнің атақты теоретигі және және «заңдылардың» (фацзя) мектебінің негізін қалаушы циндік билеуші Сяогунның (б.э.д. 361-338жж.) билігі тұсында шан облысының билеушісі болды.

Шан Ян басқаруда заңға (фа) және қатал жазалауға сүйенудің жақтаушысы болды. Сол кездегі кең тараған басқарудағы конфуциандықты және адеалдарды сынап отрып, (ол бұрынғы салт-дәстүрлер мен ритуалдарға, заң мен дәстүрлі этикаға, т.б. сүйену), Шан Ян, адамның көзқарастары заңды, қызмет талқылай алмайды, себебі олар ескі заңдардан шығады дейді.

Легистердің билеудің қатал заңының негізі ретінде тұрғындар мен мемлекеттік билік қарымқатынастарымен тығыз байланысты. Бұл қарымқатынас антогонистік характер алады. Мұнда «кім-кімді» принәипке негізделген. Егерде халық биліктен күшті болса, мемлекет әлсіз: егерде билік халықтан күшті болса, армия өте мықты».

Шан Ян ұсынған басқарудың жалпы концепцияға, адамдарға жау көзбен қарауға, оның қастеттерін бағалай алмауға сенімсіздікті, зорлау шарасын қолдауға шақырады. Оларды тәртіпке бағындыруға болады дейді. «Тәртіпке» бағындыру қоластындағыларды қылтықсыз бағынды, орталық биліктің деспоттық-монополистік басқаруы, ішкі және сыртқы саясатта, халықты қалай болса солай пайдалану.

Бұл заңды мемлекеттік идеалда қоластындағылардың заң бойынша ешқандай құқығы жоқ, барлығы заң алдында міндетті, (кім шығарсы да), істеген қылмысқа қарай жаза белгілеу, істеген қылмысқа ғана жауапты және т.б.

Іс жүзінде заң – тек бұйрық беру түрі. Шан Ян бойынша заң шығарушы «ақылды заң шығарады, ал ақымақ оны жояды» деді.

Шан Ян басқаруды бекітуде коллективті жауапкершілікті еңгізу мәні болды. Бұл принцип бойынша легистер адамдардың санын белгілемейді, семьялық-рулық байланысқа байланысты және бірнеше қауымның біріктіретін 5дворки және 10дворки біріктірілді. Мұндай тоталды жүйе орталықтанған билікті бекітуге маңызды болды. Қытайды заңдарында және мемлекетті басқару тәжірибесінде маңызы болды.

Легістік көзқарастарында Шан Яннан басқа көрнекті фацзя мектебінің өкілдері әсер етті. (Цзын Чань, Шэнь Бухай, Хань Фэй т.б.) бұлардың көзқарастары «Ясные законы, б.э.д. IV-III ғғ., «Гуаньцзы», «Хань Фэйцзы» кітабында (б.э.д. III ғ.), Хань Фэйдің жазғаны, сонымен бірге «Люйши чунь цю» (б.э.д. IIIғ.) т.б. ежелгі қытайлық ойлар жазылған.

Жалпы алғанда бұл шығармалардың барлығында басқарудың қатал заңның керектігі көрсетілген.

«Хань Фэйцзы»да даосизмнің, конфуциандықтың негізгі түсініктерін қайта легістік қарауға ұмтылды.

Хань Фэйде билеуші құпия болуға шақырады. Билеу механизмінде де қоластындағылардан жасыру.

«Басқарудың идеалы, - дейді ол, - қоластындағылар басқарудың құпиясын білмеуі. Заңды жоғары қоя отрып, Хань Фэй өзбетінше билеуші чиновниктерді сынап отырып, оларды узурпатор дейді.

Бұндай узурпаторларды, билікті пайдаланушыларға қарсы, ақылды және заңмен жұмыс істейтін легистерді қояды. Хань Фэйдің легистік біліміне заңға қосымша басқарудың формасы және мәні дейді.

Шан Ян мен Шэнь Бухайдың кейбір жерлерін сынауы көрсетіледі.

«Бұл екеуі заңды және басқару өнерін толық білмейді.». заңды өзгерту туралы көрсеткен: «Мұның барлығын біздің уақытқа сай істеу».

«Бурыңғы билеушілердің кез келген заңға өз уақытында қажет болды. Уақыт пен заң бірдей дамымайды. Бізге жеткен ескі заң болсын, оларды жинаудың қажеті жоқ. Соныдақтан бұрынға билеушілердің дайын заңынан үлгі ретінде алып, қайта қарап, пайдалану». Заңға тарихи көзқарас қажет етіп отырғанда саяси практикада пайдалану. Б.э.д. II ғасырда Ежелгі Қытайда арнаулы идеология легизм, конфуциандық т.б. болды. Мұндай басқарудың әртүрлі түрі заңға былай қарай Қытай мемлекеті мен құқықтың дамуына әсер етті.

Бақылау сұрақтары:

1. Ежелгі шығыстық саяси-құқықтық ойлардағы саясат, құқық, мемлекет және заңнама туралы түсініктерге жалпы сипаттама бер?
2. Саяси-құқықтық идеялардың туындауын талда?
3. Ежелгі Мысырдағы, Шумердегі, Хетт патшалығындағы, Вавилондағы, Ежелгі Израилдағы, Ежелгі Ирандағы саяси-құқықтық ойлардың дамуы?
4. "Хаммурапи Заңы". "Ветхий завет", "Авсета" анықтама бер?
5. Ежелгі Үндідегі саяси-құқықтық ойлардың дамуы?
6. Ведалар, "Ригведа", брахманизмнің саяси-құқықтық идеялары, "Ману заңы", джайнизм және буддизм туралы, Артхашастра трактатындағы саяси және құқықтық теориялар туралы түсініктеме бер?
7. Ежелгі Қытайдағы саяси және құқықтық ойлардың дамуы туралы айт?
8. Лао цз және даосизм ілімдерін талда?
9. Конфуцийдің саяси және құқықтық ілімдерін талда?
10. Мо-цзынның әлеуметтік-саяси және құқықтық идеяларын ата?

3 тақырып. Ежелгі Грециядағы саяси және құқықтық ілім

1. Жалпы сипаттама

Ежелгі Грецияда мемлекеттік дамуы б.э.д. I мыңжылдыққа жатады. Ол тәуелсіз полистер – жеке қал-мемлекеттер түрінде пайда болды. Олардың территориясы қаланың тұрған жерімен айналасындағы селолық тұрғын жерлер болды.

Алғашқы қауымдық құрылыстар топтық қоғамға өту және қоғамдық өмірді саяси түрде ұйымдастыру тұрғындардың тапқа бөлінуімен, әлеуметтік-саяси антагонизмдердің күшеюімен., қоғамның түрлі таптарының арасындағы

күрестің шиеленісімен жүрді. Ол ру тектілері мен, байлар мен кедейлер, басы бостар мен құлдар арасындағы күрес болып күрестердің арасында билік үшін күрес шиеленісті.

Басқарудың бір түрі – аристократиялар ескі және жаңа тектілер билігі (жақсылар), олигархия (ең ірі байлардың билігі) немесе демократия (халық билігі, полистердің басы бос ересек тұрғындары).

Билік үшін күрес әр түрлі таптардың Ежелгі Греция философиясына, саяси және құқықтық ойларына әсер етпей қоймады.

Ежелгі Грецияда саяси-құқықтық көзқарастардың дамуы мен пайда болуы 3 кезеңге бөлінеді.

Ежелгі дәуір (б.э.д. IX-VI ғғ.) бұл кезең Грецияда мемлекеттің пайда болуымен байланысты. Алғашқы саяси құқықтық ойдың жинақталуы (Гомер, Гесиод және атақты «7данышпан-ақылдылардың» (семи мудрецов) байланысты. Содан кейін мемлекет және құқық мәселелеріне философиялық әдіспен қарау (Пифагор және пифагорлықтар, Гераклит) болып келеді.

Екінші кезең (б.э.д. V-IV ғасырдың I жартысы) – бұл кезең уақыт ежелгі гректік философияның және саяси-құқықтық ойлардың нағыз дамыған кезеңі, ол Демокриттің софистерінің, Сократтың, Платонның, Аристотельдің ілімдерінде көрініс табады.

3-ші кезең (б.э.д. IV ғасырдың 2-ші жартысы – II ғасыр) – эллинизм дәуірі, ежелгі гректік мемлекеттің құлдырау дәуірі, грек полистерінің Македонияның, содан кейін Римнің қол астына өтуі. Бұл кезең туралы көзқарастары Эпикурдің, стоиктермен Полибийдің ілімдерінен көреміз.

Басы бостар мен құлдар дәуірінде пайда болған, дамыған саяси-құқықтық ой, басы бостардың идеологиясы болды. Бостандық – ежелгі гректік саяси теория мен практиканың фундаменті болды. Бұл жалпыхалықтық емес еді. Құлдар бұдан тыс болды. Олар саясаттың субъектісі болмады. Бұл саясат басы бос адамдардың, полистің ұжым мүшелерінің, полис азаматтарының болды.

Саясат атғы басқа практикалық және рухани іс-әрекет бұл жерде басы бос адамдардыкі, ал еңбек – құлдардың жұмысы. Барлық өнеркәсіптік-еңбектік сфера, семьялық сферада сол кездің түсінігі бойынша саясаттан тыс күрес деп есептелді. Құл иесімен құдың қатынасы, әке мен жанұя мүшелерінің қатынастары саясаттан тыс қатынас деп есептелді. Басқарудың эллиндік полистік түрі «варварлардан» айырмашылығы осында. Ежелгі гректік ойдың өзекті мәселесі саяси-құқықтық құбылыстардың пайда болуының заңдылығы. Мифологиялық түсініктерден, рациональды-логикалық қалыптастыру, содан сыртқы орталыққа ғылыми түсінікпен қарау еді. Мемлекетпен құқықтың алғашқы мифологиялық түсініктер (Гомер және Гесиодтікі) біртіндеп философиялық түсініктерді қалыптастырған («данышпандар» Пифагор, Гераклит, Демокрит), рационалистік интерпретацияға (софистер), логикалық анализдеуге (Сократ, Платон), содан кейін эмпирико-ғылыми формаға (Аристотель) және тарихи-саясиға (Полибий) еді.

Эллинизм дәуіріне, ежелгі гректік тәуелсіз полистер жоғалған кезде адамгершілік, полистер және коллективті полистік (саяси) өмір жеке этикағы,

жеке адамның рухани бостандығына оның моральды автономиясына (эпикуреизм, стоицизм) сенбеушілік туды. Бұрынғы басы бостар мен құлдарға бөлу позициясы бурмаланды. Бостандық мұнда әлеуметтік-саяси емес рухани құбылыс ретінде қаралады. Осы принциптің негізінде адамдардың теңдігі және жалпыхалықтық бостандық принципі табиғи және шынайы құқық негіздігі жарияланды.

2. Ерте кезеңдегі саяси-құқықтық ой (б.э.д. IX-VI ғғ.)

Ежелгі мифтер, соның ішінде Гомер мен Гесиод шығармалары бұрынғы сакральды түрін өзгертіп, этикалық және саяси-құқықтық жағдайға көше бастады. Олардың трактовкасы бойынша құдайлардың дүниені билеу үшін күресі және жоғарғы құдайлардың ұрпақтары (Уран-Хрон-Зевс) билік иелері болды. Құдайлар арасындағы қатынас пайда болды, адамдарға ақатынасы жерлік қоғамдық өмірі ережелері мен түрлерінде, барлық тәртіпте көрініс тапты.

Ежелгі грек ойшыларының ойларында жердегі шындық, заң, полситік өмірдің бастамасын Зевстің басшылығымен құдай олимпийцылардың өмірімен байланысты деп көрсетті.

Гомер поэмаларында (оның өмірі мен қызметі б.э.д. VII ғ. жатады. «Илиада», «Одиссея»дағы суреттелген оқиға б.э.д. XIII ғ. жатады), кейінгі Эллада тәрбиеленді. Зарлық пен зомбылық жасағандарды жазалайтын, дұрыс сот істерін шешпегендерді жазалайтын ең жоғарғы саяси-құқықтық басшысы, шындық иесі Зевс болды.

Гомер қолданған ұғымы «дике» (справедливость) және «темис» (дәстүр, кәдімгі құқық) ұғымдары (б.э.д. II мыңжылдықтың соңы – I мыңжылдықтың басында) «гомерлық қоғам», «Гомерлық Греция» дәуіріндегі гректік қоғам кезеңіне тән. Гомер әділдік сол кездегі дәстүр, кәдімгі құқық негіздері мен принцип түрінде көрінеді. Кәдімгі құқық мәңгі әділдік көрінісі.

Оның қатысуымен құдайлар өзара қатнасын реттейді, адамдар арасындағы қатнасты реттеп отырады.

Гомерде әр тиге сөзімен беріледі. Әрбір құдайдың немесе батырдың ары (тиге) өзінің құқықтық көрінісі деді.

Қоғамдық құрылысы шындық және құқықтық идеясы Гесиод (б.э.д. VII ғ.) поэмаларында көрініс табады. Оның поэмасы «теогония» және «Еңбектер және күндер». Құдайлар әртүрлі адамгершілік-құқықтық принциптерін жеке күштердің орнатушылар болып есептеледі.

Гесиодтың «Теогониясында» Зевс (болып жатқан құбылыстарды жасаушы) пен Фемиданың (мәңгілік табиғи тәртіпті орнатушы) кекесінен 2 құдай-қыз дүниеге келді. Дике (справедливость) және Эвномия (заңды жасаушы (благозаконие)). Дике табиғи-құдайлық шындықты жақтаушы және өтірікті жазалаушы. Эвномия терең заңдық қатынасты және полистік құрылымды жасаушы, қоғамдық құрылымдық заңдылықтың бастамасын жасайтын құдай болды.

Гесиодтың «Еңбектер және күндер» поэмасында патриарзалды құрылыс (мемлекеттікке дейінгі) идеясын ұсынды. Адам өміріндегі ғасырды (дәуірді)

алтын, күміс, мыс ғасырларын, жартықұдай батырларды, содан кейінгі темір ғасырды көксейді. Алтын ғасыр адамдары (Крон билеген кезде) бақытты өмір сүрді, олар еңбекті, қиыншылықты білмеді. Құдайға бағынбаған адамдарды күміс ғасырда Зевс құртты. Мыс дәуірінде жауынгер адамдар өздерін-өздері, жойды. Зұлым соғыстарда, қанды шайқастарда, «4 ғасыр» қадірлі тұқым жарты-құдай-батырлар (Геракл дәуірімен Трояндық соғыста) жойылды.

Гесиод темір ғасырдың адамдарының өмірін былай суреттейді. Ауыр еңбек, адамдар қатынасындағы зұлымдық күштер билегендігін, шындықтың жоқтығын, құқықты зорлықтың билеуін көрсетеді.

Гомер мен Гесиодтың поэмаларында этикалық, адамгершілік-құқықтық тәртіпті рационалды түрде көрсетпекші болды. Адамдар арасындағы қатынасты ежелгі Грециядағы (б.э.д. VII-VIII вв.) «7 данышпандар» көрсетпекші болды. Оған Фалес, Питтак, Пернандр, Биакт, Солон, Клеобул және Хилон жатады.

Олар билікте полистік өмірдегі заңның маңыздылығы айтады. Болашақта олар билеуші және заң шығарушы практикалық өмірде іске асыруға тырысты. Биакт, Хилон, Питтак, Солон т.б. ежелгі грек данышпандар бойынша заңды бөлу, полистік жақсы құрылымы еді. Биакт ең жақсы мемлекеттік құрылым азаматтар да, тиран да заңнан қорқатын болса, деді. «Повинуйся законам» («Заңға бағын») спартанец Хилонның ұраны еді.

Ежелгі грек іліміндегі көрнекті орын алған, Дельфа Аполлон храмында көрсетілген атақты «Познай самого себя» афоризмінде жазған. Хилон ең мықты полис онда заңды ораторларғы қарағанда, азаматтары тыңдаған полис деп есептеді.

«7 данышпандарға» жататын Солон (б.э.д. 638-553 жылдар айналасы) – атақты афиндік реформатор, мемлекеттік қызметкер, заң шығарушы болды. Афиндік демостер мен тектілер арасындағы күресте, байлар мен кедейлер, кредиторлар мен қарызалушылар арасындағы күресте, яғни ауыр саяси күресте екі жақтың да сеніміне ие болған адам болды. Ол бірінші архонт болып сайланды және күресуші күштер арасындағы «делдал» болды, сонымен бірге полистік тәртіпті орнатушы болды. Солон мемлекеттік істі қолына алғаннан кейін (б.э.д. 594ж.) афиндік полистің саяси-әлеуметтік құрылысын жақсартатын жаңа заң қабылдады. Фридрих Энгельс былай деді: «Солон көптеген саяси революциялар жасады, әсіресе жеке меншік қатынастарға енді... солон жасаған революция кредиторлар меншігіне қарыс жасалған еді. Қарыз алушылардың паразы жойылды деп жариялады». Солон жеке меншік және мемлекеттік қарыздарды өзгертті – ол сисахфия (ауыртпалықты сілкіу – стряхивание бремени) деп аталды. Қарызды боя отырып болашақта ссуда алуды Солон афиндік тұлғаларын тұрмысына қарай 4 топқа бөлді: пентакосиомедимндер, всадниктер, зевгиттер, феттер. 1-ші - 3-ші топтың өкілдері, Солон заңы бойынша барлық мемлекеттік қызмет орындарына жол ашық болды, феттер тек қана халық жиналысына және сотқа ғана қатысатын болды. Қайта сайланған 4 жүздер Кеңесі (Совет) (4 афиндік филден 100 мүшеден).

Аристократияның тірегі, басшылық қызметтегі ареопагтың рөлін жойды.

Солонның енгізген самырқау ценздік демократиясы тектілер мен демос арасында, байлармен кедейлер арасында компромисске бару еді.

Солон өзінің элегияларында екі жаққа бірдейлігін көрсетуге тырысты. өзінің «орталық» бағытын көрсетуде былай деді: «Мен қасқырмын, тура иттер арасындағы, тектілер демос арасындағы қайшылықта». Ол былай деді: «Таласқан адаланың ортасындағы тұрып қалған тіреу сияқтымын» деді. солон бойынша мемлекет бәрінен бұрын заңды тәртіпті болуы керек. Заңсыздық болмау керек. Тәртіп және заң полис үшін ең қажеттік нәрсе. Солон бойынша заңдар және оның билігі полистің арнаулы күші болады. Қоғамдық саяси және құқықтық тәртіптерді философиялық қайта қарау идеясын ұсынған б.э.д. VI-V ғғ. Пифагор, (б.э.д. 580-500жж.), пифагорлық (Архит, Лизис, Филолай т.б.), Гераклит (б.э.д. 530-470жж.) болды. Олар демократияны сынай отырып, биліктің аристократиялық түрін «өте жақсылар» - ақылды және адамгершілікті элитаны ұсынды.

Пифагор, Самос аралдың тұрғыны бола отырып, билік басына тиран Поликрат келген кезде аралды тастап Ұлы Грецияға (оңт.Греция) келеді. Осы жерде алғашқыда Кротонда, содан кейін оңтүстік Италияның басқа полистерде және басқа Греция полистерінде оның ілімінің әсерін жасырып аристократиялық философиялық саяси одақтар – пифагорлық гетерлилер пайда болды. Б.э.д. VI ғ. соңында оңтүстік Италиядағы пифагорлық одақтарды демократияны жақтаушылар талқандайды. Кейбір итальяндық пифагорлықтар гректік полистерге қашып барып, одан әрі қызметтерін жалғасытырды.

Пифагорлықтардың көзқарастарын анықтайтын нәрсе мистикалық мәні бар сандар еді. Олардың ілімінде сандар рөлі зор болды. Сан дүниенің түп негізі болды. Алғаш рет олар тарихта адамгершілік саяси-құқықтық құбылыстарда санның (математикалық) мәнін анықтауға тырысты.

Пифагор құқық пен шындық мәселесінде 1–ші рет теориялық талдау жасады. Ол мәселе «теңдік» болған. Құқық теңсіздік қатынастардағы және теңемес индивидтер арасындағы реттеуші. Шындық, Пифагор бойынша, тең мен теңнің арасындағы нәрсе болды.

Пифагорлық мемлекет идеал болып табылды, онда шындыққа негізделген заң жүзеге асыруға тиіс. Құдайдан кейін Пифагор заңмен ата-ананы силау керек дейді. Пифагор заңды тыңдау ерлік, заң құнды нәрсе деді. Жаңазаңшыларды сынай отырып, оны «жақсы іс» деді.

Ең нашар нәрсе пифагорлықтарда анархия (билік болмауы). Анархияны сынай отырып, адам табиғатынан біреудің басшылығынсыз өмір сүре алмайды. Тәрбиеден бастап басшылық қажет.

Пифагорлықтар талан - тараж бен анархиядан құтылудың жолы адамның өмірінің идеалды құрылысын тәртіппен құру деді.

Осындай античный утопия өкілі Фалей Халкедонский болды. Ол барлық ішкі тәртіптің бұзылуы жекеменшіктен шығады деді. фалей бойынша жоғарғы полистік өмірге жету, ол барлық азаматтардың жерге жеке меншігін теңестіру.

Идеалды мемлекеттік құрылымын жобасын (б.э.д. V ғасырдың 2-ші жартысы) неопифагорец Гипподам ұсынды. Оның жобасы бойынша мемлекеттің тұрғындары 10 мың азамат болу керек, олар 3 тапқа бөлінуі тиіс: қолөнершілер, жер иеленушілер және жауынгерлер.

Барлық магистраттарды халық жиналысы сайлайды. Сайлауға тек 3 тап өкілдері қатысады. Азамат емес, шетелдіктер, құлдар қатыспайды.

Мемлекет территориясы 3-ке бөлінеді. Қасиетті, қоғамдық және жеке меншік болып бөлінеді. 1-шіден түскен кіріс мемлекет діни культіне кетеді. 2-шіден түскен кіріс – жауынгерлерге кетеді. Ал 3-шіден түскен кіріс – жер иелерінің өздеріне жұмсалады.

Саяси-құқықтық әдебиетіндегі бұл жанр жақсы құрылыс туралы жоба кейіннен ежелгі грек ойларының дамыған дәуірінде кең тарады. «мемлекеттің идеалды құрылысының Платонның жобасы), және эллинизм дәуірінде (құлдық жоқ және жеке меншік жоқ идеалды қоғамдық құрылыста Эвгемерылардың «Священная хроникасында» және Ямбулдың «Государство солнца» б.э.д. IIIғ. Жататын шығармаларда көрсетілген.

Атичный ойдағы көрнекті орынды Гераклит ілімі алды. В.И.Лениннің берген бағасы «диалектикалық материализм» негізін қалады» деп көрсеткен. Гераклиттің саяси - құқықтық көзқарастарында жалпы философиялық жағдайлар мен байланысты. Гераклит бойынша ой бәрінен жоғары. Көптеген адамдар жалпы логосты (жалпы сананы билеуші) түсінбейді. Бұдан Гераклит ақылдылар және ақылсыздар, жақсылар мен нашарларға бөлінеді деді. Әлеуметтік-саяси теңсіздік жалпы күрестік көрінісі. «Соғыс барлық нәрсенің әкесі және патшасы: біреулерді құдай, басқаларды адам ретінде анықтайды. Біреулерді құлдар етеді, біреулерді ерікті етеді.

Полистің заңдары, өмірі Гераклит бойынша логос бойынша жүреді.

Барлық адамдардың заңдары құдайдан шығады. Құдайлық заң – бұл логос, разум (сана) және табиғат. Халық заң үшін күресуге тиіс. Демократияны сынай отырып, Гераклит бұқараның билігіндегі жерде «жақсыларға орын жоқ», ол «жақсылардың» билеуін қалады. Егерде ол өте жақсы болса, маған қалған он мың тұрмайды. Гераклиттің ойынша заңды түсініп, қабылдау үшін міндетті түрде халық жиналысы шақыруын қажеті не, егерде оны өте жақсы түсініп тұрса.

Пифагор мен Гераклиттің көзқарастарындағы аристократиялық белгі бұрынғы ескі тектілерден (қанынан аристократтардан) айырмашылығы білінеді. Б.э.д. VI-Vғасырдың басында рулық аристократиялық құрылыста жаңа аристократия (ықпалды бай), саудагерлер, қолөнершілер, демостың ықпалы) пайда болған. Екі арада күрес басталды. Ескі қанынан аристократтық билік иелерін жақтаушы ақын Феогнид Мегарский болды (б.э.д. VIғ. 2-ші жартысы – V ғасырдың басы). Оның элегияларында қанынан текті болған ескі аристократтарды мадақтады. Олардың «қайырымды» қалғандарды – «нашар» деді. Феогнид бойынша барлық нәрсе шыққан тегіне байланысты деді.

Мемлекет, аристократтарды қуып, билікке келген демостардың «қара қанын ішуге дайын екендігін» айтады. Нашарлардың билікті «жақсыларға» алуға бар күшін салушы ретінде көрінбекші болады.

3. Ежелгі гректік саяси-құқықтық ойдың дамыған дәуірі (б.э.д. V-IV ғғ. 1-ші жартысы)

Б.э.д. Vғ. Саяси - құқықтық ойдың дамуы қоғамның, мемлекеттің, саясаттың және құқықтың философиялық және әлеуметтік талдауына әсерін тигізді.

Демокрит (б.э.д. 460-370жж.) антикалық философияның материалдық бағытын көрсетті. Адамның пайда болуын, дамуын, қоғамның табиғи дамуын алғаш рет зерттеуге тырысқан адам болды. Адамдар өз қажеттігіне қарай, тәжірибеге сүйеніп өзіне қажетті қоғамдық өмірді жасады.

Демокрит бойынша адамзат қоғамы ұзақ эволюцияның нәтижесінде болды. Алғашқы табиғи түрден прогрессивті түрде өзгеру еді. Сонымен қоғам, полис, заңды адамдар өздері жасады. Демокрит бойынша мемлекет жалпы жақсылық пен шындықтың көрінісі. Мемлекет бәрінен жоғары, онда азаматтардың барлық жақсы ісі құрылым және басқаруға мақсатталған болу керек. «Жақсы басқарылған мемлекет – ең күшті тірек, егерде ол жойылса – барлығы жойылады».

Демокрит мемлекеттік бірлікті сақтауда азаматтардың көзқарасының бірлігі, бір-біріне көмегі, бірін-бірі қорғауы және тусықандығы жатады.

Азамат соғысы екі жақ үшін де жоқшылық әкеледі. Азаматтың бірлігінде артықшылықты сынайды. «Демократиядағы кедейлік, патшалар тұсындағы азаматтардың жақсы тұрмысынан артық еріктілік құлдықтан артық» деді.

Демокритте де аристократиялық түсініктер бар. Табиғаттан жақсылар билеуге тиіс. Ақмақтар билеуден гөрі, бағынғаны дұрыс. «Жақсылар» Демокрит бойынша, ескі тектілер мен байлар емес, ақылдылар мен адамгершілік қасиеті жоғарылар болу керек адамдар.

Мемлекетті басқару өнері, барлық өнерден жоғары. Демокрит бойынша ессіз азаматтарды дақты қызметке жолатпау керек. Жақсы билеушілердің өздері «қазіргі демократия тұсында» қадірсіз болады.

Заң Демокрит үшін полистегі адамдардың жақсы өмірін қамтамасыз ету, ол үшін халық өздері заңды сыйлап, бағынуы керек.

Заң жай халыққа қажет. Ал ақылды адамға заңның қажеті жоқ. «Данышпандарға заңға бағыну» қажеті жоқ, ол ерікті өмір сүру қажет. Данышпандарға барлық дүние - оған Отан. Қай мемлекеттік құрылыс болмасын, ол шындықпен өмір сүреді.

Саяси-құқықтық тәртіпті көпшілікке талдауға ұсынған софистер болды. Олардың қызметі бастамасы б.э.д. Vғ. болды. «Софисттер» атауы өзі «софос»(мудрый, дана) деген сөзден шыққан. Софистер ақылдылықтың ақы төлеп оқытатын мұғалімдері болды. Сонымен бірге, мемлекет пен құқықты оқытатын болды.

Біртіндеп, «софист», «софистика» т.б. кез-келген тартыста логикалық сөздеріннің қатысуы мен болсын жеңіп шығушылар болды. Бірақ софистер спорщик ғана емес, олардың көпшілігі өз дәуірінің ағартушылары болды. Олар философия, логика, гносеология, риторика, этика, саясат және құқық жаңашылдары болды.

Софистердің философия, саяси және құқық көзқарастары сияқты мектептері болмады. Ежелгі дәуірде-ақ 2 софист ұрпағына бөлінді. үлкен (аға):

Протагор, Горгий, Продик, Гиппий, Антифонт т.б.; және кішісі: Фрасимах, Калликл, Ликофрон т.б. болды.

Көпетген үлкен софистер деомкратиялық көзқарастарда болды.

Кіші софистердің арасында демократияны жақтаушылар мен бірге биліктің (аристократия, тиран) түрін жақтаушылар болды.

Көп білетін софист, ұлы тартысшы (спорщик) және күшті оратор Протагор (б.э.д. 481-411жж.) болған.

Протагордың негізгі шешімі, софистер көп жақтаған «Барлық заттың өлшемі – адам». Ол адамдардың пайда болуын, адам қоғамдастығының пайда болуына, аңызға сүйенеді. Протагордың версиясы бойынша Прометей (оттың пайда болуып білетін, білімге шақырушы т.б.) және Зевс («ұят пен шындық» иесі, бір-бірімен хабарласа өмір сүруші) барлық адамға бөлінді. Соның негізінде Протагор теңдікке шақырады.

Протагордың демократиялық идеясы және оның саяси-құқықтық концепциясы мемлекеттік өмір сүруіне барлық оның мүшелері адамгершілігін, шындық пен т.б. қатынаста болу керек.

Қайырымдылар үй және мемлекет істерінде біліммен, тырысулармен қатысуға тиіс. Мұның мемлекеттік маңызы бар. Онда полис мүшелерінің азаматтық қайырымдылық рухында тәрбиелеу.

Горгий (б.э.д. 483-375жж.) Протагор мен қатар атақты софистердің бірі.

Горгий адамзаттық мәдениетінің жетістіктерін жоғары бағалай отырып, оған «шындықты жақтаушы заңды» жатқызады. Жазылған заң – адамзат ойлап тапқан жаңалық.

Горгий бейбітшілікті жоғары қояды. Ол барлық жақсылық пен әділдіктің досы деген.

Шамамен 408ж. Олимпиада «Олимпийская речінде» сөйлеген сөзінде осы кезде ішкіректік Пелопоннестік соғыс тұсында Горгий барлық эллиндерді бейбітшілікке шақырды. Ол өздерімен-өздері гректерге соғысуды қойып, «варварларға» қарсы соғысқа шақырды.

Эпидалық Гиппий (б.э.д. 460-400ж.) софистердің ішінде 1-ші болып шынайы құқықтық білімде табиғат (фюсис) және заңды (комос) бірден қарама-қарыс қойды.

Табиғат (заттар табиғаты, табиғат заңы) Гиппийдың трактовкасында шындықтың, табиғи заңға қате қолдан жасалынған заңға қарсы қояды. өзінің эллиндеріне, әртүрлі полис азаматтарына арналған. Сөзінде Гиппий былай деді: «Жиналған адам! Менің ойымша мұндай тұрғандардың бәрі туысқандар табиғи тегі жағынан бірдейлер, ал заң бойынша емес. Бұндай туысқандық тек табиғи түрде болады, заң тек адамдарға билік жүргізуші, бұл табиғатқа қарсы нәрсе» деді.

Табиғи-құқықтық түсінікті одан әрі дамытқан софист Антифонт (б.э.д. 400ж. айналасында). Табиғи жағынан адамдар бірдей дегенді негізге ала отырып, эллиндер және варварлар инабатты және жай адамдар қажеттілігі бірдей деді. Теңсіздік ол адамдардың заңдарынан шығады, табиғаттан емес. Антифонт былай деді: «Табиғат бойынша, барлық қатынаста варвар, эллиндер барлығы бірдей. Бұл жердентабиғаттан барлық адамдардың қажеттері бірдей».

Полис заңдары мен табиғат заңдарын (шынайы құқық) Антифонт 2-іншіге тоқталады. Ол заң бойынша шындық, табиғатта қарама қарыс (адамдар).

Табиғат заңның рухында адамдарды тәрбиелеу, азаматтардың мемлекеттік тәртіптер мен заңдарында ойларының бірдейлігінде.

Фрасимах Халкедоннан кіші софиистердің ішіндегі ең көрнекті, атақты болды.

Фрасимах бойынша саясат – адамзат шеңберіндегі адамзаттық күш пен көзқарастардың көрінісі. Әрбір мемлекетте билік заңды өзінің пайдасына жасайды. Демократия демократиялық заңдарды, тирания - тирандың заңдарды т.б. осындай заңдарды шығарып, билік нағыз шындық деп жариялайды. Сонымен Фрасимах мемлекеттік қызметтегі зорлықты көрсетті. Заң мен саясаттың авторитарлы, мәнін көрсетті. Адамгершілік облысында (сол кездегі идеологияда) билік иесі кімнің қолында күш және мемлекеттік билік болса, солар көрсетті.

Горгий оқушысы, софист Пол Агригентский саясаттың негізі адамгершілікті жоққа шығарды. Оны мемлекеттік өмірдің эмпирикалық шындығы, практикалық саясаттың тәжібесі қызықтырды. Адамдар қатынасында шындық жоқ. Біреудің зұлымдығына көшіп жүрмей, өзін міндетің мен мақсатыңда зұлымдық жаса. Оның жемі болғанша, тиран болған артық. Осы позицияда тиранның іс-әрекетін ақтайды.

Платонның айтуынша саяси билікті «жақсылардың» жүргізуді қалаушы, жас афиндік аристократ және софист Калликл болды. Ол шынайы құқықты позитивті заң мен жалпылық дәстүрге қарсы қойды. Заңды әлсіздер жасайды деді. Өздері үшін заңдарды шығарады, мақтаулар жариялайды.

Табиғат бойынша, деді Калликл, жақсы жаманнан жоғары және күшті әлсізден жоғары. Барлық жерде (адамдар, мемлекеттер және халықтар, аңдар арасында болсын) шындық табиғаты, оның түсінігінше күшті әлсізге билік жасайды және әлді әлсізге билік жасайды. Калликл осы кездегі демократиялық заңдармен дәстүрлерді теңсіздікке негізделген қатты сынайды.

Софист Ликофрон мемлекеттік қатынас адамдардың арасындағы келісімге келген одақ. Оның трактовкасында заң – жай келісім (просто без гарантии личных прав).

Адамдар жеке құқықты Ликофрон бойынша мемлекеттік қоғамдастықты құрудағы адамдардың келісімі. Бұл концепцияның негізінде адамдардың табиғи теңдігі айтылады.

Адамдар тектімін дегенін «бос дыбыс» деді.

Кіші ұрпақтар ішіндегі софист Алкидан Элейский (IV ғасырдың I-ші жартысы) болды, ол да Горгийдың оқушысы еді. Ол барлық адамдар бірдей деген ойды дамытты. Бұған полистердің барлық мүшелері және құлдар ерікті дегенді қосты.

«Құдай барлығына ерікті ғып жаратты. Ол табиғат ешкімді құл ғып жаратқан жоқ».

Софиистердің принципі сынаушысы Сократ (б.э.д. 469-399жж.) – рухани адамзат тарихындағы атақты фигуралардың бірі болды. Софиистермен таласа отырып, Сократ олардың идеяларын қабылдайды, олардың ағартушылық

істеріндегі бастамасын одан әрі дамытады. Сократ софистердің субъективизмін жоққа шығара отырып, мемлекет пен құқықтың әділетті табиғатына этикалық баға беруге тырысты.

4. Эллинизм дәуіріндегі саяси-құқықтық ой (б.э.д. IV ғасырдың II-ші жартысы – II ғасыр)

Ежелгі гректік мемлекет дағдарыс эллиндік мемлекет және құқық туралы ілімдерді көрініс тапты.

Б.э.д. IV ғасырдың соңғы үштігінде гректік полистер тәуелсіздігінен айырылып, Македонияның қоластына өтеді, содан кейін Римге өтеді. Александр Македонскийдің (б.э.д.336-323жж.) жорықтары Шығыста эллиндік кезеңді және эллиндік монархияның бастамасын қалады.

Б.э.д. II ғ. ортасында македонияның өзі Римнің провинциясына айналады.

Бұл кезеңнің саяси-құқықтық идеологиясы Эпикурдің, стоиктердің және Полибийдің ілімдерінде көрініс тапқан.

Өзінің философиялық көзқарастыранда Эпикур (б.э.д. 341-280ж.) Демокриттің атомистік ілімін жалғастырушы болды Эпикур ілімі бойынша табиғат өзіне тән заңдармен дамиды, бұған құдай арласпайды.

Этика – оның физикалық және саяси-құқықтық түсініктерінің жалғастырушы звено болды.

Эпикурлық этиканың негізгі құндылығы (қанағат, бостандық, атараксия – безмятежное спокойствие духа) жалпылықта индивидуалды қасиеті еді.

Адамның бостандығы – Эпикур бойынша, өзінің өмірінде сапалы таңдау жасау. Адамның бостандық сферасы - өзіне жауапкершілігі. Эпикурдің ілімі бойынша қоғамдық және саяси өмірге араласпау. «Надо высвободиться из уз обыденных дел и общественной деятельности», -деп шақырды.

Эпикур бойынша мемлекеттік билік пен саяси қатынастың негізі – адамдардың қауіпсіздігін күшейту, бір-біріне зардап тигізбеу.

Нағыз қауіпсіздік оның бойынша тыныш өмір мен буқарадан алшақ болу.

Эпикурдің мемлекет және құқық трактовкасында адамдардың келісімі – олардың өз пайдасына шешіледі – бұл қауіпсіздік.

Адамдардың іс-әрекеті, мемлекеттік биліктің қызметі және заңдар әділдік туралы табиғи түсінікке негізделуге тиіс. Әділдік сонымен бірге адамдардың жалпы пайда үшін келісімі.

Әділдік туралы мұндай концепция – оның заңмен қатынасын көрсетеді.

Эпикур трактовкаларында заң «данышпандарды» «топтан» қорғау, этикалық бостандықты қамтамасыз ету. «Заңдар – деді Эпикур, - данышпандар үшін шығады. Оларға зұлымдық жасамас үшін». Эпикур демократияға қарсы болды. Ол «данышпан» адамды топқа қарсы қойды.

Эпикурлық этикада саяси жоспар самырқау демократия түрінде болды.

Стоицизмнің негізін қалаушы Зенон (б.э.д. 336-264жж.) болды. Стоицизм тарихын 3 кезеңге бөлеміз: ежелгі, орта және жаңа (римдік).

Ежелгі стоицизмның басты өкілдері Зенонмен қатар, Клеандр (б.э.д. 331-232жж.), Криссип (б.э.д. 277-208жж.) болды. Орта стоиктердің басты өкілдері

Панетий (б.э.д. 185-110ж.), Посидоний (б.э.д. 135-51ж.), ал жаңа стоиктердің өкілдері Сенека (3-65ж.), Эпиктет (50-130жж.) және император Марк Аврелий (121-180жж.) болды.

Стоицизм бойынша көзқарасты өмір басқарады.

Өмір билік етуші және басқарушы ретінде сана рақылы жұмыс жүргізеді. Стоиктер ілімінде өмір «шынайы заң» (жалпы заң) ретінде, құдай қалауы арқылы жүреді. Зенон бойынша «заң құдай қалауымен болады».

Адамзаттық тұрмыстың негізіне адамдардың бір-біріне тартылысы, олардың табиғи бірлестік ретінде көрініс табады. Бұған шартты немесе келісім жатпайды.

Зенон, криссип өздерінің мемлекет туралы шығармаларында, одан кейін грек римдік ізбасарлары космополиттік түсінікті қалыптастырды. Олардың түсінігі бойынша барлық адамдар (табиғаты бойынша, дүниежүзілік жалпы заң бойынша) – дүние жүздік адам – әлем азаматы (гражданин вселенной).

өздерінің түсініктері бойынша стоиктер жеке және ерекше полистік мемлекеттік формаларын полистік заңдардың, тәртіптердің және қағидаларын өз құндылығын түсірді. Осыған байланысты оның түсініктерінде (Платон рухани және киникада Диогеннің) жанұяға және жеке немесе жалпылыққа қарсы болды. Сонымен бірге қоғамдық өмірдік және саяси мәдениет институтына, сот, храмдар, мектептер, сауда, ақша т.б. сыналды.

Құлдықты заңға және дүние жүзілік адамдардың бірлестігіне қайшы келді. Құлдықта олар әлеуметтік-саяси аспектіні емес олар рухани және этникалық аспектіні алды.

Шын мәнінде, стоиктер үшін басы бос данышпандар мен патшалар болды. Сонымен олар патшалық билікті жақтады.

Крисипп былай деді: «Патшалық билік шексіз, ол тек данышпандар арасында ғана тұрақты болды».

Зенон аралас басқару идеясын ұсынды: «Жақсы мемлекеттік құрылыс – бұл демократияның, патшалық биліктің және аристократияның бірлігі».

Стоиктер заңдардың және қаулылардың бұзылмауын жақтады. Ежелгі гректік стоиктер идеялары одан әрі римдік стоиктер дамытты.

Стоиктер көзқарастары – көрнекті гректік тарих пен эллиндік кезеңнің саяси қайраткері Полибий (б.э.д. 210-129жж.) қатты әсер етті.

Полибий көзқарасы «История в сорока книгах» еңбегінде көрініс тапқан.

Полибий зерттеу орталығы Римнің тарихи құбылыстарға жалпылама «Өмір» деген анықтама болды.

Ол жалпы дүниежүзілік заң мен санаға байланысты болды. Полибийдің «Жалпы тарихында» «Өмірді» тарихи өмір ретінде көреді.

Полибий әлеуметтік-саяси құбылыстар дамуының дәстүрлі түсініктерінен алыс кете алмады. Ол Платон және Аристотель идеяларына ықпалында болды.

Жалпы Полибийге барлық адамзаттық қатынастарда мемлекеттік құрылыс анықтаушы роль атқарды.

Мемлекет пайда болуы және одан әрі мемлекетті түрлерін дамуын Полибий (Платон сияқты) «табиғи заңғы», яғни табиғи процесс ретінде көреді.

Полибий бойынша мемлекет алты түрге бөлінеді: патшалық, тирания, аристократия, олигархия, демократия, охлократия.

Тұрмысқа байланысты адамдар топ болып өмір сүреді. Табиғи тәртіпке байланысты дене күші және ішкі күшке байланысты кім күшті, сол топты басқарады.

Полибий концепциясы бойынша баяғы вождь- самодержец енді патшаға айналды. Біртіндеп патшалық билік мұрагерлікпен көшетін болды. Осыған байланысты патша өз өмірін, бұрынғы қарапайымдылықтан айырылып, менмендікке көшеді.

Қоластындағылардың көңілі толмайды. Бұл жағдай мемлекетте биліктің құлдырауы болады. Тиранды өжет адамдар құлатып, қоластындағылардың арқасында аристократияны орнатады. Бұл кезде аристократия «жалпы жағдайы» үшін жұмыс істейді. Одан біртіндеп олигархияға айналады. Мұнда билікті өз пайдасына пайдалану, қызметке құштарлық, заңсыздық, ішкіштік, тынымсыздық жайлайды.

Халықтың олигархияға қарсы күресінің нәтижесінде демократия келеді. Мемлекетті басқару формасында теңдік пен бостандықты жоғары қояды.

Біртіндеп тобыр біреудің арқасында күн көретін болады. Ол өздері мемлекеттік істерден шеттеледі. Демократиядан охлократия пайда болады.

Мұнда мемлекет халықтың атынан басқарылып жатады, ол шын мәнінде мемлекет ең төменгі, нашар түрі, охлократияға айналады.

Мемлекеттік түрлерінің даму шеңберінде охлократия ең төменгі, ең нашар соңғы басқыш болып табылады. Охлократия тұсында бар басшының жанына топтасқан топтар пайда болып, өлтіру, құдалау, жерді бөлу күшейеді. Осы жағдай жаңадан бір патша немесе басқарушы пайда болғанша болады. Сондықтан Полибий мемлекеттің жеке-жеке түрлері дұрыс емес, сондықтан мемлекет дамуы үшін аралас түрді ұсынады, яғни патшалық билікті аристократия мемлекеті – демократияны араластырады.

Платон Аристотельге сүйеніп отырып, мемлекеттің мұндай түрі тұрақты болады дейді.

Бұндай аралас билікті қолданған Полибийдің ойынша лакедемонский заңгері Ликург болды. Сонымен бірге үлгілі римдік мемлекет болды. Ол «3 билік» рим мемлекетте консул, сенат және халықтың билігін айтады, яғни патшалық, аристократиялық және демократиялық бастама.

Полибий «Қайырылымды дәстүр мен заңды» қоладнды, сонымен бірге оларды адамдардың жақсы тәртібі мен мемлекеттік өмірдің дұрыс құрылымын біріктіреді.

Полибий «мемлекеттік аралас» түрін кейін де үлгілі түр ретінде даму алып, кең таралды.

Ежелгі Греция ойшылары саяси-құқықтық көзқарастарында үлгілі үлес қосты. Мемлекет пен құқық теориялық дамуына әсерін тигізді. Бұдан олардың кейінгі олар саяси және құқықтық ілімдер тарихында елеулі орын алды.

Бақылау сұрақтары:

1. Ежелгі Грециядағы саяси және құқықтық ойлардағы көрнекті өкілдерін, негізгі бағыттарын және проблемаларн ата?
2. Ерте кезеңдегі саяси және құқықтық ойларын дамытудағы Пифагор, Гераклиттің орыны айқында?
3. Софистердің саяси және құқықтық идеяларын ата?
4. Киниктердің саяси және құқықтық идеяларын талда?
5. Сократтың саяси және құқықтық идеяларын ашып көрсет?
6. Платонның мемлекет және құқық туралы ілімі, оның философиялық тұғырын айқында?
7. Мемлекет нысандарының жіктелуі және мемлекеттік нысандары айналымын көрсет ?
8. Аристотельдің құқық және мемлекет туралы ілімін талқыла?
9. Аристотельдің "Саясаты" еңбегін талда?
10. Полибийдің саяси және құқықтық идеяларын талдап анықта?

4 тақырып. Ежелгі Рим өркениетінің саяси-құқықтық ілімі

1. Ежелгі Римдегі саяси және құқықтық ойлардың негізгі бағыттарына жалпы түсінік

Ежелгі Римдік саяси және құқықтық ойлар тарихы 1000 жылдай уақыт аралығында дамыды.

Ежелгі Рим тарихын үш кезеңге бөлеміз:

- Патшалық (б.э.д.754-510жж.)
- Республикалық (б.э.д.509-28жж.)
- Императорлық (б.э.27-б.э.476жж.)

Б.э. 395ж. тұтас Рим империясы бөлініп кетті. Батыс (астанасы-Рим) және Шығыс (астанасы- Константинополь) империяларына және соңғы (Шығыс Римдік, Византиялық империя) ол 1453 жылға дейін өмір сүрді.

Ежелгі Римнің саяси-құқықтық институты және таным өзінің ұзақ тарихында тұрғындардың әртүрлі топтарымен күрес барысында қалыптасты. Патриций мен плебейлер, нобилитет (патрицийлер мен бай плебейлер) пен мүліксіздер , оптиматтар (қоғамның азғантай жоғарғы тобы) және популярлар (төменгі басы бостарларды жақтаушылар), басы бостар мен құлдар.

Құлдық қоғам жағдайында құлдар ешқандай саяси және құқықтық араласпады. Саяси билік үшін күрес ішкі азшылық арасында жүрді. Құлдар ештеңеге құқығы болмады. Дегенмен құлдар қозғалысы сол қоғамдағы саяси және құқықтық идеологияға әсерін тигізбей қоймады. «Құл мәселесі» сол кездегі ежелгі Римдің негізгі мәселесі болды. Цицеронның білімінің, стоиктер, юристер, ерте христиандық идеологиялық өзекті мәселесі болды.

Ежелгі гректік ой ежелгі Римдік саяси-құқықтық ілімдеріне әсерін тигізбей қоймады. Б.э.д. Vғ. плебейлер жазба заңдарын талап етті, сондықтан Грецияға римдік адамдар жіберілді. Олар әсіресе Солон заңдарымен танысты және грек заңдарын оқыды. Сөйтіп ежелгі римдік XII табица заңдарын

дүниеге келтірді (алдыңғы X таблица б.э.д. 451 ж. қабылданды, ал екі соңғысы б.э.д. 450-449жж. қабылданды). Ежелгі римдік авторларға Сократ, Платон, Аристотель, эпикурліктер, стоиктер, Полибий тағы басқа ойлышдар әсерін тигізбей қоймады. Демокрит пен Эпикурдің адамдардың табиғи жаратылғаннан кейінгі саяси өмірде дамуы, мемлекет және құқық дамуы, Эпикурдың ойы мемлекет және құқық адамдаркелісімге келуі туралы ойы Тит Лукреций Кардың (б.э.д. 99-55жж. О природе вещей» (Заттардың табиғаты туралы») еңбегінде одан әрі дамытылды.

Римдік автор өзінің теориялық ойларында грек авторларының табиғи-құқықтық идеяларын, олардың саясат және саяси әділдік туралы, мемлекеттің формациялары туралы, біліктің аралас түрі туралы т.б. ілімдерін пайдаланды. Оларды пайдаланып қана қоймай одан әрі дамытты.

Мысалы: Цицеронның мемлекет деген трактовкасында мемлекеттік жаңа түсінік енгізілді. Онда мемлекет жариялық-құқықтық қауымдастық деген. Грек стоиктердің басы бос индивид туралы түсініктерінен кейін римдік авторлар Цицерон мен юристер, жаңа түсінік юридикалық бет (юридическое лицо, правовой личность персоны) т.б. ежелгі римдік ойшылардың жаңа ғалым – юриспруденцияны құруы өзі римдік юристер кең түрде саяси құқықтық мәселелер көлемінде мемлекет және құқық жалпы териясын, сонымен бірге жеке юридикалық тәртіп (азаматтық құқық, мемлекет және административті құқық, уголовное право, халық-аралық құқық жасады.

Рим империясының көлемде б.э. басында христиандық дүниеге келді. Ф.Энгельс былай деді: «Ол қанасушылардың қозғалысы ретінде дүниеге келді. Алғашында құлдардың, кедейлердің, құқығы жоқтардың, Римнің бағындырып алған халықтардың діні болды. Алғашында христиандық адамдардың жалпы теңдігі идеясын үгіттеді және демократиялық болды. Ертедегі христиандар байларды, билік иелерін, Римдік империя тәртіптерін, жеке меншікті кінәлады. Өздерінің секталарына және қауымға (церковьке) мүліктерін берді, олар Христостың 2-ші қайта оралуын күтті. Онда мыңжылдық патшалық орнайды, қанасушылармен жәбірленушілер болмайды деді.

Бірақ II ғасырда христиандық қауымда жаңа тәртіп орнай бастайды. Қауымның басшылары билік күшіне түсті. Олардың арасында байланыс күшейе түседі, шіркеулік бюрократия (духовенство) қалыптасады. Онда діни әдебиеттер, сенім қалыптасады. Шіркеулік патриархиялық қалыптасу процесі, епископат пен бірорталықтық шіркеудің қалыптасуы әртүрлі секталар мен ересейлер арасындағы күшті күрестер мен жүрді.

II ғасыр мұндай секталар мен ересейлер (әсіресе «монтакисты» Кіші Азияда, «агонистики» Солтүстік африкада) ертедегі христиандық идеяларды жариялады. Құлдықты жою, жеке меншікті жою және адамдардың теңдігін жариялау. Ересейлерге қарсы күресте қалыптасқан христиандық шіркеулер арқаулы биліктермен келісімге келіп отырды. Тек, б.э. II-III ғасырда шіркеу заңды болмады, христиандар құғынға ұшырады. 311ж. Рим империясының діни екендігін мойындады. 324ж. мемлекеттік дін болып жарияланды. Арнаулы христиандық доктринаны және христиандық саяси идеологияны жақтаушы, оның ойшысы Аврелий Августин болды.

2. Цицеронның мемлекет және құқық туралы ілімі

Марк Туллий Цицерон (б.э.д. 106-43ж) атақты оратор, мемлекеттік қызметкер, және ойшыл болған. Ол «Мемлекет туралы» және «Заң турал» еңбектерінде мемлекет және құқық туралы мәселені қозғады.

Мемлекет Цицеронның ойынша халықтың жетістігі, ісі ретінде көреді. Халық жай адамдардың жиынтығы емес, ол құқық мәселесінде және көзқарастың жиынтығы ретінде көреді. Осы арқылы адамдар бірігеді. Мемлекет жалпы көзқарасы біріктіру ғана емес, мүшелерінің құқықтық қатынастары, құқықтық білімі, жалпы құқықтық тәртіп. Сөйтіп, Цицеронның «құқықтық мемлекет идеяларын жақтаушылар бір болды. Цицеронның мемлекеттің пайда болуы себебі, қажеттігі. Цицеронға Аристотельдің де ықпалы күшті болды. Ол да жанұяны мемлекеттің негізі деп көрсетті. Біртіндеп мемлекетке айналады. Мемлекетпен жекеменшіктің алғашқы деген және стоик Панетий сияқты мемлекеттің пайда болуы жеке меншікті қорғау. Жеке меншіктің және мемлекеттің меншік қатынастарының бузылуын Цицерон әділдік пен құқықтың бузылуы деген.

Цицерон мемлекеттік формаларына өте мән берді. Үш түрін көрсетті: патшалық билік, оптимат билігі (аристократия) және халық билігі (демократия). Бұл қауымның қарапайым басқару түрі деді. Ол осы жоғары көтермеді. Осы формалар арқылы елді басқарып, өмір сүруге болады деді. Сөйтіп, аралас форманы жақтады. Полибий мен бірге Цицерон да патшалық билікте магистраттардың билігін (консул), оптиматтар билігі (сенаттық билік), халық билігі (халық жиналысын және халық трибундарын) көрсетті.

Осындай сапалы мемлекет басқаруды жақтады. Бабаларының ақыл-өсиетінен айнымауды жариялады.

Платонның орындалмаған, армандаған идеалды мемлекетпен, Цицеронның идеалды мемлекетті – Рим республикасы соңғы күндерін өмір сүріп жатқан болатын. Оның аралас басқару формасы өткен уақытқа жатты. Ол өзінің саяси қызметінде (квестор, сенатор, эдил, претор және консул) сенаттық республиканы жақтады, жеке әскери диктатураға т.б. қарсы болды. Цицерон мүліктік теңдікті жақтамады. Демократиялық теңдікте әр түрлі әлеуметтік жағдайды көрсетті. Цицерон құлдықты жақтады. Оларға пайдалы деді. Ол табиғаттан жаратылды. әділдікке сүйене отырып, пайдалану керек деді. Ол «жаяшы» деді.

Ол шынайы мемлекеттік қызметтермен идеалды азаматты мадақтайды.

Табиғаттың өзі қалай өмірде бай болуды береді. Өнерді т.б.

Ақылды мемлекеттік қызметкер өзінің даналығымен мемлекеттік істерді шешу керек деді. Мұнда өзін көрсетеді.

Идеалды азамат міндеті жалпы халық үшін еңбек ету, біреудің меншігіне қол сұқпау, әділетсіздік үшін ара түсу. Азамат саяси белсенділігін жақтады. Сонымен бірге ең жоғары міндет мемлекетті әскер түрінде қорғау.

Цицерон бойынша құқық негізі табиғи әділеттік жатады. әділеттік мәңгі.

Цицерон табиғи құқыққа мән береді. «Шынайы заң – табиғатқа байланысты сапалы жағдай, ол барлық адамдарға тарқатылған. Тұрақты, мәңгі,

бұйрық арқылы парызды өтеу, қылмысқа қорқыту арқылы тыйм салу. Оны жалпы өзгерту мүмкін емес. Сенаттың қаулысы да, халықтың қаулысы да мұндай заңнан айыра алмайды. Бұл «шынайы заң» біреу ғана.

Табиғи құқықта Цицеронның іліміне Платонның, Аристотельдің, стоиктердің идеялары әсерін тигізген. әділдік жеке меншікке қол сұқпау.

Шынайы табиғи құқық бәрінен жоғары.

Мемлекеттің өзі де әділдік пен құқыққа негізделген.

Цицерон мемлекеттік қызметке де тоқталған. Оның ойынша мемлекеттегі барлық қызмет заңды болуы керек. Мынадай құқықтық принцип пайда болды «Барлығы заңмен болуы керек». Цицерон құқық туралы ілімінде шынайы табиғи құқықпен жазба құқық та бар. Ол жеке (частное) және жариялылық (публичное) құқық болып екіге бөлінеді. «Халықтар құқығы» құқықтың бөлігі, халықаралық қатынас құқық шынайы құқыққа жатады.

Соғыс, дұрыс шешілмеген тейбітшілік келісімдерден туылады. Әділетті соғыс Отан қорғау, бейбітшілік орнатады. Цицерон тұтқындарға адамгершілікпен қарауға шақырды.

Цицерон халықаралық құқықта Рим мемлекеттің басқыншылық соғыстарын жақтады.

Цицеронның творчестволық ілімдері адамзат мәдениетінің дамуына үлес қосты. Оның еңбектерін римдік (стоиктер, юристер, тарихшылар) және христиандық (Лактанций, Августин) авторлары пайдаланды. Қайта өрлеу дәуірінің ойшылары, француз ағартушылары т.б. пайдаланды. Цицерон идеяларының ішіндегі беделділері республикалық тәртіпті жақтаушы ретінде, әділдікті қалаушы ретінде көрінді.

3. Римдік стоиктердің саяси-құқықтық көзқарастары

Римдік стоицизмнің негізгі өкілі Луций Анней Сенека (3-65жж.), Эпиктет (50-138жж.) және Марк Аврелий антоний (121-180жж.).

Олардың жалпы теориялық түсініктері ежелгі грек стоиктердің (Зенон, Криссип, Панетий, Посидоний т.б.) философиялық, саяси-құқықтық және этикалық концепцияларының ықпалында болды.

Сенека қоғамдық орнына қарамай барлық адамдардың рухани бостандық идеясын жақтады. Құлдық – деді ол, - денесі мен еңбегі, ал рухани жағынан құл емес деді. Оның денесі ғана қожайынына жатады. Құлды сату, сатып алу оның денесіне ғана байланысты. Гректік стоиктер сияқты Сенека өмірді (пешенені) қояды.

Сенека саяси-құқықтық концепциясы «өмір заңы» барлық адамзат, мемлекет, заң бағынатын табиғи құқық.

Әлем – барлық нәрсенің мемлекетті қалаймызба, жоқпа ол солай. Ал жеке мемлекеттер ол азғантай адам құрған мемлекет. Онда біз мемлекетімізде күннің шеңберімен өлшейміз. 2-сі өзіміз тұрған жеріміз. Бір адамдар екеуіне де қызмет етеді. Біреулер тек үлкеніне, екіншілері кішісіне ғана қызмет ететідер бар. Оның маңызды концепциясы «үлкен мемлекет» концепциясы болды. Сенеканы одан әрі дамытқан өзінің, шыққан тегі құл Эпиктет және император

(б.э.161-180жж.) Марк Аврелий Антоний болды. Эпиктет бойынша адам өзінің жеке адамгершілік қасиетін дамыту, және байлық пен құлдықты сынау және «өзіне не тілемесең, басқаға да оны тілеме» деген. Ол егер құлдықты қаламасың, басқаны құлға айналдырма. Егерде құлсыз өмір сүре алмасаң, онда өзің де құлсын. Еркіндік пен құлдық бірге ешуақытта болмайды».

Марк Аврелий Антоний «Мемлекет туралы» ол барлық адамдарға теңдік және тең құқыққа негізделген заң сияқты, мемлекетте барлығына бірдей. «Бір саналы тірі жанбыз» - дейді ол өзінің «К самому себе» еңбегінде.

Егер ондай болса, парасатта жалпыға бірдей. Сондықтан заң жалпы. Сондықтан біз азаматпыз. Сондықтан біз бір әйтеуір азаматтық құрылымның бір бөлігіміз. Осыдан рухани, сапалы, парасатты және заң шығады.

Жалпы рух, император – стоик марк Аврелий Антоний былай деді, қарым-қатынасты, бейбіт өмірдің тәртібін талап етеді.

Бұл римдік юристердің көзқарастарына әсер етті.

4. Римдік юристерінің құқық туралы ілімі

Ежелгі Римде құқықпен алғаш айналысқандар – понтификтер, яғни жрецтердің бір коллегиясы болды. Жыл сайын олар жеке адамдарға коллегияның құқық туралы мәселелерін жеткізіп тұрды.

Юриспруденцияның бастамасын Гней Флавий мен байланыстырамыз. Болашақ еркіндік алушы, белгілі мемлекет қызметкері, хатшысы Аппий Клавдий Цек, Процесс кезіндегі (заң, яғни) соңғы жинақталған заңдық формулалар (legis actiones) жинағын ұрлап алып, жариялады. Бұл жинақ *je civile Flavianum* (Флавийдің цивильдік құқығы) атауын алды.

Б.э.д. 253 ж. плебейлер бірінші жоғары понтифекс Тиберий Корунский өзінің шәкіртінің алдында өз ойын ашып айтып, заң мәселелерін шәкірттерімен тасқылады, сөйтіп ашық түрде бірінші рет юриспруденциялық оқуның негізін қалады.

Б.э.д. II ғасырдың басында Секст Элий Пят, белгілі мемлекеттік қызметкер, Флавийдің жинағы толықтырып, (исковые формулы) жариялады.

Ол тағы бір кітап шығарды. Онда ол XII таблица заңдарына юристердің сөздерін және шағымдарды (исковые формулы) қосты.

Б.э.д. II ғасырдың ортасында, заңның дамуына үлес қосқан, әсіресе азаматтық құқыққа еңбегі сінген М.Макилий, Платон, Муций Сцевола және Марк Юний Брут болған. Алғашқы әнгімені преторлық эдиктке жазған Сервий Сульпиций Руф (б.э.д. 51ж. консул) болған. Оның шәкірті Офилий көптеген азаматтық құқық кітаптарының авторы болып, сонымен бірге преторлық эдикттерге арналған әнгімелер жүргізіп, бірінші рет жинақ құрастырды. Жеке және публичное право туралы оның шәкірті К.Элий Туберон жазды.

Құқық мәселелерін шешуде юристердің қызметіне мыналар кіреді:

1. *respondere* – жеке тұлғалардың заң мәселелеріне жауаптары.
2. *cavere* – сообщение нужных формул «помощь при заключении сделок»
3. *agree* – сообщение формул для ведения в суде

Іс жөніндегі ойларын юристер судьяға жазба түрінде хабарлап отырған немесе (протокол) хаттама түрінде, онда ауызша консультация және ол куәгерлердің адында түзілетін.

Істі қарау барысында сол дәуірдегі құқыққа (кәдімгі құқық, XII таблица заңы, халық жиналысының заңдары, магистраттардың эдикттері, сенат, консулдардың эдикттеріне, императорлардың конституцияларына) сүйенеді. Әділдікке сүйене отырып, ісетеді шешті. Заманға қарай нормаларды да өзгертіп отырды.

Римдік заңның дәуірлеген кезеңі республикалық құрылыстың соңғы кезеңі болды және әсіресе империя ғасырының алғашқы екі жартысы болды.

Алғашқы императорлар (принцепстер) заңды өздеріне бағындырғысы келді. Август билігінің тұсында юристер арнаулы император атынан жауап айтуға құқық алды.

Бұл үлкен беделге ие болып, біртіндеп императордың (принцепстің билігін, алғашқы заңды болмады) билігін нығайтты. Бұл судьялар үшін міндетті болды. III ғасырда юрист-классиктер заңның тексттеріне сүйене отырды.

III ғасырдың 2-ші жартысында римдік заңның кері қайту кезеңі басталды. Оның бір себебі заңның императорлар қолына алды, юристердің творчестволық дамуы бәсеңдеді. Император Диоклетианның тұсында императорлардың заң билігін қолына алды. Юристердің *jus respondere* тоқтай бастады.

Классикалық дәуірде юристер беделін ұстап тұра алды.

Классикалық дәуірдің атақты беделді юристері: Гай (IIғ.), Папиниан (II-IIIғғ.), Павел (II-IIIғ.), Ульпиан (II-IIIғ.) және Модестин (II-IIIғ.) болды.

Валентиниан III-нің ранаулы заңы (426) бойынша бұл бес юристің заңның заңдық күші жоғары болды.

Римдік юристердің шығармалары Юстинианның кодексінің (*Corpus juris civilis*) маңызды бөлігі болды:

1. Институции, яғни бастауыш оқу мектебі негізгі римдік құқық оқыту бастады (бұған Гай (Институты), сонымен бірге Ульпиан, Флорентин, Марциан еңбектері болды).

2. Дигестер (немесе пандектер), бұл 38 римдік юристердің (б.э.д. I-ші ғасырдан б.э. IV-ші ғасырға дейінгі). Оның ішінде 70% - 5 атақты юристердің еңбектерінен үзінді болды.

3. Юстиниан Кодексі (императорлық конституциялар жинағы). Бұл кодекстеу жұмысын жүргізген, Дигест құрастырған. VI ғасырдың атақты юристі Тибониан болды. Юстиниан кодексі құқық тарихында елеулі маңызы болды.

Ерте дәуірде ежелгі римдік құқықтық ойдың дамуында құқық, билік етуші діни көзқарастары бойынша құдай (теономное) қалауымен болды. Алғашқыда заң болды, кейіннен адамзаттық құқық *jus* атау алды. Римдік юристердің еңбегі болашақ құқықтың дамуында маңызы зор болды.

5. Августинның саяси-құқықтық көзқарастары

Аврелий Августин (354-430жж) христиандық шіркеудің көрнекті өкілдерінің бірі. Христиандықты қабылдағанға дейін, ол алғашында манихейлер қозғалысына жақын болды, кейін скептицизммен айналысты. Платон философиясы мен және неоплатониктер философиясын, Цицерон шығармаларымен айналысты. Христиан болғаннан кейін, (еретиктермен) күресті. 396жылдан өмірдің соңына дейін – Гиппонның епископы (солтүстік Африкада) болды.

Ол христиандық философияның негізін қалады. Оның саяси көзқарастары (О граде Божием) еңбегінде көрсетілді.

Августин христиандық концепцияны дамыта отырып, адамзат тарихында, Библияға сүйене отырып, барлық әлеуметтік, мемлекеттік және құқықтық бірлестіктер адамзаттық күнәсінан келіп шықты дейді. Адам мен Еваның «великое преступлениесі». Осыдан барлық адамзаттың дамуы келіп шықты. Содан адамдар күнәға батып, өлім келіп шықты деді. содан адам Құдайдың қалауымен емес, өз бетінше іс-әрекет етеді. Сондықтан адам шайтанға тән дейді.

Күнәға батқан адамзат бостандығы, достық пен қатандықты ажырата алмайды. Адамзат қатынасының екі түрі бар дейді. Бұл күнәға батқан адамдардың жерде өмір сүреді, мәңгі күнадан жазылып аспан әлемінде өмір сүру. Бұл жанның жұмағы. Бунда 2 жатақхананы көрсетеді. Платонның ойынша 2 мемлекете, байлар мемлекеті және кедейлер мемлекеті. Стоиктердің 2 полисі (жеке полис-мемлекеттер және космостық полис).

Манихейлік идея 2 бастаманың күресі (шайтандық және құдайлық) сияқты Августин да солай бөледі.

Күнәға батқан жерлік мемлекеттік-құқықтық өмір Августин бойынша (адамның адамды билеу). Құл мен құл иеленуші. Сондықтан Августин құлдық, адамның 1-ші «і күнәсінан келіп шығады. Сондықтан құлдықты жоққа шығармайды.

Августин жерлік өмірді ондағы Құдайдың діни-идеялық бағытын, оның қауымның (христиандық шіркеуді), тәртіпті сынайды.

Құдайдың, яғни Христостың қайта келуін мадақтайды.

Барлық адамдардың дініне, түріне, тіліне қарамай шын Құдайды қалауды керек дейді. Августин құл иеленушілігі болғанша, пайда келтіретін құл болғанын артық дейді. Августин бойынша құлдық болатын, және бола беретін нәрсе ретінде көреді.

Августин билеушілерді шіркеуге көмектесе отырып, барлық ересейлерге қарсы күреске шақырады.

Августин ілімін ежелгі дәуірді ақ кең тараған. Кейінде римдік-католиктік шіркеу өзінің жағдайын бекіту үшін пайдаланды. Августин өзінің еңбектерінен Блаженный атағын алды. Сөйтіп, христиандық ілімнің қалаушысы болды.

Бақылау сұрақтары:

1. Ежелгі Римдегі саяси және құқықтық ойларға жалпы сипаттама бер?
2. Цицеронның құқық және мемлекет туралы ілімін талда?

3. Рим стоиктерінің саяси және құқықтық идеяларын ата?
4. Рим заңгерлерінің құқық туралы ілімі?
5. Рим заңгерлері құқықтың табиғаты мен жүйесі туралы?
6. Табиғи құқықтеориясы дегеніміз не?
7. Халықтар құқығы, жеке және көпшілік құқығын түсіндір?
8. Ежелгі христиандықтың саяси және құқықтық идеяларын ата?
9. Библия қандай кітіп?
10. Августиннің саяси және құқықтық ілімін айқында?

5 тақырып. Орта ғасырлық Батыс Европадағы саяси-құқықтық ілім (VI—XV ғ.ғ.)

1. Орта ғасырлық батыс еуропалық қоғамдағы саяси-құқықтық ойдың негізгі белгілері мен бағыттары

Батыс еуропалық орта ғасырлар тарихы алуан түрлі айтулы оқиғаларға толы ұзақ дәуірді қамтиды. Бұл дәуір экономикалық және қоғамдық өмірдің, әртүрлі топтар арасындағы шиеленіскен күрестің жаңа формаларының тууы мен дамуымен, өткір саяси және идеологиялық қақтығыстармен, буржуазиялық алғашқы революциялармен және мәдениет пен ғылымның одан әрі дамуымен, ұлы жаңалықтар мен өзгерістер ашқан ұлы ойшылдарымен әйгілі болды. Бұл кезеңде адамзат материалдық және рухани мәдениеттің дамуы жөнінде тарихтың бұған дейінгі кезеңдерімен салыстырғанда едәуір ілгері басты. Бұл дәуір бүкіл адамзат ұрпағы мақтаныш ететін ұлы адамдар тобын өсіріп шығарды. Петр Абельяр, Роджер Бэкон, Николай Коперник, Джордано Бруно, Данте, Петрарка, Шекспир, Сервантес, Рафаэль, Микеланджело, Леонардо де Винчи, Рембранд және т.б. әдебиет, өнер және музыка саңлақтарымен қатар саяси-құқықтық ойдың Фома Аквинский, Марсилий Падуанский, Никола Макиавелли, Томас Мор, Томмазо Кампанелла, Мартин Лютер, Жан Боден, Филипп де Бомануар сияқты алдыңғы қатарлы өкілдері де осы дәуірде өмір сүрді.

2. Фома Аквинский мен Марсилий Падуанскийдің мемлекет және құқық туралы ілімі

Рим папасы өзінің саяси және рухани өмірдегі ең жоғарғы қуаттылығына XII ғасырда жетті. Бұл кезде католик дін басшылары адам санасына билік жүргізудің схоластикалық жүйесін жасауды аяқтаған болатын. Бұл жүйені жасауда доминикан монахы, діни - ғалым Фома Аквинский (Аквинат) үлкен роль атқарды. Оның шығармаларының негізі орта ғасырлардағы шіркеудің ресми идеологиясының энциклопедиясын құрады. Оның шығармаларында сонымен бірге мемлекет, заң, құқық және билік мәселелері де қамтылған.

Діни-ғалым Фома Аквинский өз шығармаларында Аристотельдің көзқарастарын католиктік шіркеу қағидасымен үйлестіруге және діннің

позициясын осылайша нығайтуға ұмтылды. Фома Аквинскийдің мемлекет туралы ұғымдары мемлекеттің христиандық доктринасын Аристотельдің «Саясат» еңбегі ауқымында дамытудың алғашқы қадамы болды. Аквинат Аристотельдің адам табиғатынан қоғамшыл және саясатшы деген ойын құптады.

Адамдар алғашқы кезден-ақ бірігуге және мемлекетте өмір сүруге ұмтылған, өйткені олар жеке-дара өз қажеттіліктерін өтей алмайды. Осындай табиғи себеп бойынша — саяси ұйым (мемлекет) пайда болған, яғни, мемлекеттің пайда болуы адамдардың прогресті іс-әрекеттерінен емес, табиғи қажеттіліктен туады, оның пайда болуы алдын-ала дайындалған, құдайдың әлемді жаратқаны сияқты мемлекет те солай жаратылған. Патшаның билігі құдайдың белсенді әрекетіне ұқсас. Құдай әлемге басшылық етуге кірісуден бұрын, оның құрылымы мен ұйымын дайындаған. Патшалар да алдымен мемлекет пен оның құрылымдарын жасаған, содан кейін ғана оны басқаруға кіріскен.

Мемлекеттіліктің мақсаты — «жалпы игіліктер», саналы өмір мен тұрмыс үшін қажетті жағдай жасау. Бұл мақсатқа жету үшін Фома Аквинский феодалдық-сословиелік жүйені және «билік иелері мен байлардың артықшылық жағдайын сақтау керек» деп есептейді. Діни биліктің азаматтық биліктен күштілігін және оның мемлекеттік билікке араласуын дәлелдеу үшін Фома Аквинский мемлекеттік биліктің үш элементін анықтайды. Олар: 1. Биліктің мәні. 2. Биліктің пайда болу формалары. 3. Билікті пайдалануы. Аристотельдің мемлекет туралы ілімін терең меңгерген Ф.Аквинский саяси форманың аристократия, олигархия, демократия және аралас басқару ұғымдары туралы өз ойларын білдірді. Оның пікірінше, саяси формалардың ең тиімдісі монархия болып табылады. Сонымен бірге ол монархиялық құрылыстың екі түрін — абсолютті және саяси монархияны бөліп қарайды.

Фома Аквинскийдің айтуынша барлық заңдар субординация тізбектері арқылы байланысқан. Бұл заңдардың ең шыңында бүкіл әлемді басқарушы құдайлық сананың жалпы принциптері, универсальды нормалары — мәңгі заңдар тұрады. Мәңгі заңдар құдайдан келген, ол өздігінен өмір сүреді, басқа заңдар мәңгі заңдар негізінде пайда болған.

Табиғи заңдар — мәңгі заңдардың адам санасындағы бейнеленуі болып табылады. Табиғи заңдар өзінді-өзің қорғауды, ұрпақ жалғастыруды, құдайдан ақиқатты іздеуді және адам қасиеттерін құрметтеуді міндеттейді. Табиғи заңдарды нақтылауға адамгершілік (позитивті) заңдары қызмет етеді. Оның мақсаты — адамдарды күшпен және қорқытумен зұлымдыққа жоламауды және қайырымдылыққа жетуге мәжбүрлеу болып табылады.

Заңның келесі түрі — құдай заңы Библияда берілген және ол екі жағдайда қажет. Біріншіден, адамдық заңның зұлымдықты толығымен жоюға шамасы келмейді. Екіншіден, адам санасының толық дамымауынан олар ақиқат туралы бірыңғай ұғымға өздігінен келе алмайды. Сондықтан да ақиқатты құдайдан да іздеуге тура келеді.

Этика ілімі негізінде Ф.Аквинский құқық туралы концепциясын жасады. Ол әділдікті әркімнің өз мүддесі үшін ұмтылысы деп түсіндірді.

Фома Аквинский католиктік ілімнің жаратылыс пен қоғамға қатынасы жөніндегі мәселелердің негізін қалаған шіркеу схоластикасының ірі өкілі. Оның бұл негіздерін католик шіркеуі де бүгінгі күнге дейін дұрыс деп санайды. Оның бұл ілімі ресми және «міндетті» католик шіркеуінің бірден-бір ақиқат философиясы деп бірнеше рет (XIII Лев булласы, 1879, X Пи жолда-масы, 1903, XI Пи, 1923) жарияланды.

Аквинат өзінің «Теологияның жиынтығы» және тағы басқа шығармаларында Аристотельдің философиясы негізінде өзінен бұрынғылардан қарағанда кеңірек және бір жақты пайдалана отырып католиктік діни ілімді жаңаша етіп жасады.

«Жаратқан құдайдың абыройы үшін» ол ересьтерді аяусыз жазалауға шақырды. Ол Рим папасын құдайдың таңдаулы да сүйікті құлы деп дәріштеп, оның билігіне бағыну адам жанын құтқарудың тура жолы деп уағыздады. Құдайлықты жоғары дәріптеген ол «алланы тануға арналмаған білімнің барлығы да күнә болып табылады» деген қорытынды жасады. Ф. Аквинский ешқашан да ғылым мен білім жетістігін және ақыл-ой жемісін жоққа шығарған емес, бірақ оның айтуынша, бұлардың қай-қайсысы да құдайды айналып өтпеуі тиіс. Өйткені, барлық нәрсенің ақиқаты «жоғарыдан» болады.

Аквинат, сонымен қатар, құл иеленудің сақталуын жақтады, жеке меншік пен әлеуметтік теңсіздікті, қоғамның сословиелік ұйымдасуын дәлелдеу арқылы адамдарды оған көнуге шақырды.

Қорыта айтқанда, Аквинскийдің пайымдауынша католик шіркеуі құдайдың табиғатын түсіндіретін ілім, сондықтан да шіркеу діни ілімді үйретуші ретінде азаматтық қоғамнан жоғары тұрады. Осы қағиданы ұстанған ол өкімет билігі де құдайдан жіберілген деген қорытынды жасайды.

Аквинский өзі қарастырған мемлекеттік құрылымдағы бес форманың ең дұрысы деп монархияны таниды. Оның пікірінше, егер монарх тиранға айналса, халық оның билігіне қарсы шығып, оны биліктен тайдыруға құқылы. Бірақ, ол халықтың мемлекет басшысына қарсы шығуын, осы басшының іс-әрекеті шіркеу мүддесіне қайшы келгенде ғана мүмкін деп есептейді.

Рим папасы Ф. Аквинскийдің еңбегін жоғары бағалады, оған діни және ғылыми жоғары атақтар берілді, шығармалары шіркеу философиясының нағыз шындығы ретінде бағаланды. Кейбір өзгерістермен неотомизм және неосхоластика деген атпен Фома Аквинскийдің негізгі идеялары қазіргі күнге дейін қолданылуда.

Батыс Европада XI—XIII ғасырларда өндіргіш күштер тез қарқынмен дамыды. Қалалардың өсуі мен қолөнердің дамуы, сауда байланыстары күшейді. Өндіргіш күштердің дамуымен бірге жаңа қоғамдық топтар — көпестер, банкирлер, кәсіпкерлер, шеберхана иелері пайда болды. Бұл қоғамдық топтар мемлекеттегі өзара қақтығыстар мен соғыстарды жоюға, тәртіп пен заңдылықтың сақталуына, күшті мемлекет билігін сезінуге мүдделі болды. Осындай топтардың мүддесін қорғаушылардың бірі Марсилиус Падуанский болды. Өзінің кең көлемдегі «Әлем қорғаушысы» деген еңбегінде ол өмірдегі қайыршылық пен бақытсыздықты шіркеу жауапкершілігіне жүктейді. Егер шіркеу бұдан былай адамдардың рухани өмірі саласында ғана қызмет етсе, бұл

қайшылықтарды жоюға болады деп есептеді. М. Падуанскийдің айтуынша шіркеу мемлекеттен бөлінуі тиіс. Ол билік пен мемлекет адам қауымдастығы формаларының біртіндеп күрделенуінен пайда болды деп есептейді. Алдымен жалпы игілік үшін отбасы және жалпы келісім бойынша ру, одан кейін тайпа және осындай жолмен қалалар, қалалардан мемлекет пайда болған,— дейді М. Падуанский.

М. Падуанский барлық биліктің нағыз қайнар көзі халық деген тезисті батыл жақтады. Бірақ, М. Падуанский халық қатарына мемлекеттегі барлық тұрғындарды емес, оның бай топтарын ғана кіргізді. Ол қоғам мүшелерін екі категорияға — төменгі және жоғары деп бөлді. Ол қоғамның жоғары тобы (әскерлер, шіркеу иелері, чиновниктер) жалпы игілікке қызмет етеді, төменгі тобы (саудагерлер, шаруалар, қолөнершілер) өз мүдделеріне ғана қызмет етеді деп есептеді. Оның айтуынша, мемлекеттік билік, ең алдымен, заңдар шығару арқылы әрекет етеді. Яғни, нақты жаза арқылы адамдарды қорқыту және жақсы істері үшін марапаттауға уәде беру. Падуанскийдің сөзімен айтсақ құқықтық заңдарды шығаруға халықтың ғана құқығы бар.

М. Падуанский алғашқылардың бірі болып мемлекеттегі заң шығару және атқару биліктерінің айырмашылығы туралы айтты. Қабылданған заңдар халық үшін және оны қабылдаушылар үшін де міндетті болуы тиіс. Заң оны шығарушыларға ғана емес, қалың көпшілікке қызмет еткенде ғана толысқан заң болып есептеледі. Заңның күші оның ала-құлалығында емес, барлық адамдар үшін бірдей міндеттілігінде. Заң шығарушы орган атқарушы биліктің құрылымын және өкілеттілігін айқындайды.

Сол кездегі италияндық республикалардағы саяси институттардың тәжірибесіне сүйене отырып, Марсилиус Падуанский мемлекеттік қызметтегі лауазымды адамдардың сайланбалы принципін ұсынды. Ол мемлекеттік құрылымның ең үздігі деп таныған монархияның өзінде де бұл принципті қолдануға болады деп есептеді. Оның айтуынша мұрагерлікпен келген монархқа қарағанда, сайлау арқылы билікке жеткен монархтың өкілеттілігі де, билігі де ауқымды және әділ болмақ.

М. Падуанскийдің мемлекеттің шіркеуден тәуелсіздігі, заң шығарушы және атқарушы биліктің арақатынасы, заңның билеушіні қоса есептегенде барлық адамдар үшін бірдей міндеттілігі және т.б. ойлары қайта өрлеу мен ерте буржуазиялық дәуірдегі қоғамның демократиялық саяси құрылымы туралы жана көзқа-растары мен идеяларының одан әрі дамуына өз әсерін тигізді.

3. Орта ғасырлық еретиктер қозғалысындағы саяси-құқықтық идеялар (X—XV ғ.ғ.)

Орта ғасырлардағы феодалдық езгі мен зорлық-зомбылық, теңсіздік және қайыршылық өмір қаналушылардың наразылығын туғызды. Қоғамдық санада үстем болған христиан дінінің ықпалы бұл наразылықтарға өзінің діни сипатын берді. Халықтың едәуір бөлігін қамтыған бұл қозғалыс ресми католик шіркеуі қабылдаған доктринадан және рим-католик шіркеуі мен папалықтан

эртүрлі дәрежеде ауытқыған ағым ретінде қалыптасты. Ресми діни-нанымға оппозициялық көзқараста болған бұл ілім-ересьютер деп аталды.

Орта ғасырлардағы эртүрлі елдерде және эртүрлі халықтарда пайда болған ересьютер қозғалысы көп жағдайда езілуші халықтың әлеуметтік наразалығының, олардың феодализмге қарсы оппозициясының көрінісі болды. Бірақ, олардың зорлық-зомбылық пен езушілікке қарсы күресі шіркеумен күрес формасында ғана ерекшеленді.

Ересьютер қозғалысы, ең алдымен, шіркеудің әулиелігі жөнін-дегі аңыздың беделін түсірді, дін басыларының пайдакүнемдігі мен азғындығын әшкереледі. Орта ғасырлық ересьютер өздерінің әлеуметтік сипаты мен маңызына қарай екі топқа бөлінді. Олардың біріншісі — қала экономикасының дамуына кедергі болған феодалдық қанау мен зорлыққа қарсы бағытталған қала халқы-бюргерлер арасынан шыққан ересьютер болса, екіншісі — қаланың ең төменгі топтары мен шаруалар арасынан шыққан ересьютер болды. Қалалық-бюргерлік ересьютердің басты талабы ерте христиан діни шіркеуінің қарапайым құрылысын қалпына келтіру және сословие ретінде өздерінің бақталасы — дін басыларын әлсірету еді. Бұның негізгі мәні шіркеу салықтарын, шіркеулік-монастырлық жер иеленушілікті және қымбатқа түсетін діни ғұрыптарды жою, яғни «арзан шіркеуді талап ету» болып табылады.

Плебей-шаруалар ағымы ересьютерінің талабы бұдан гөрі әлдеқайда радикалды болды. Олар бюргерлік ересьютердің шіркеуге қарсы талаптарына толығымен қосыла отырып, адамдар арасындағы әлеуметтік теңдіктің де болуын талап етті, бұлардың кейбір өкілдері тіпті мүлік теңдігін орнатуға шақырды.

XII—XIII ғасырлардағы ересьютер қозғалысының ең ірілерінің бірі Оңтүстік Франциядағы катарлар ересьютерінің дүмпуі зор болды. Катарлар (грекше «таза») діни формадағы қала халқы — еңбекші топтарының феодалдар мен қаланың ауқатты топтарына қарсы әлеуметтік қарсылығын білдірді. Олар жер бетіндегі дүниені зұлым дүние, онымен күрес жүргізу керек деп есептеді, феодалдық мемлекетті мойындамады және қан төгуге қарсы болды. Катарлар шіркеуді шайтанның ісі, ал папаны оның қойған адамы деп санады және шіркеулік жер иеленушілікті талап етті.

Оңтүстік Францияның Лион провинциясын қамтыған вальденстер ересьютерінің қозғалысына қатысушылар (XII ғ. соңы) дін басылардың баюына, шіркеулік ондыққа (салық), әскери қызметке, феодалдық сотқа және өлім жазасына қарсылық білдірді. Италиядағы патарлар қозғалысы (XII ғ.) алғашқы бюргерлік ересьютердің феодализмге қарсы қала оппозициясының тұңғыш өкілдері — католик шіркеуінің әлеуметтік және саяси позициясын сынаушылар болды. Бұл қозғалыстың негізін салушылардың бірі Арнольд Брешианскийдің дін басыларына қоя-тын талаптары — шіркеудің кедейлік пен төзімділікке, қана-лушылардың тұрмысына назар аудару және байларды жек көру жөніндегі уағыздарын іс жүзіне асыру талаптары сол кездегі жағдаймен қарағанда саяси сипатта болды.

Ересьютер қозғалысының идеялары XIII ғасырдан бастап университет оқытушылары мен студенттерінің және мектеп жастарының арасында да тарала

бастады. Аверроэса шәкірт-терінің бірі, Париж университетінің магистрі Амори Бенский (Амальрик Шартрский) «құдай дегеніміз — ол барлығы» деп есептеп, пантеистік ереже мен католик шіркеуі іліміне қарсы шықты. Католик шіркеуі Амориді жазалап (1207ж.) оны өз көзқарасынан бас тартқызды. Бірақ Аморидің ілімін жақтаушылар — амальрикандар «жерде құдай патшалығын» — бейбітшілік пен бостандық салтанатын орнатуды жариялаған ересытер сектасын құрды. Олар таза пантеистік көзқарасты басшылыққа алып, құдай бүкіл табиғатқа таралып кеткен, сондықтан христиан шіркеуі уағыздап жүрген құдай мүлдем жоқ деп жариялады және католик дінінің негізгі догматтарына қарсы болды, шіркеудің, діни ғұрыптардың қажеттілігін, тозақ пен жұмақта өлгендердің қайта тірілуін және «қорқынышты сотты» мойындамады. Олардың шіркеуге қарсы сынында және «жердегі құдай патшалығы» идеясында феодалдық езгі мен әлеуметтік теңсіздікке қарсы көзқарастары көрініс тапты.

Бақылау сұрақтары:

1. Орта ғасырдағы Батыс Еуропаның саяси және құқықтық ойларының ерекшелігі және негізгі белгілерін ата?
2. Фома Аквинскийдің мемлекет және құқық туралы ілімін талда?
3. Биліктің мәні және нысанын ата?
4. Шіркеулік және зайырлы биліктердің ара қатынасын көрсет?
5. Заң түрлерін талқала?
6. Батыс еуропалық ортағасырлық еретиктік қозғалыстардың және шаруалық соғыстардың саяси және құқықтық идеяларын ата?
7. Ортағасырдағы заңгерлердің құқық туралы идеяларын тап көрсет?
8. Глоссаторлар мен поглоссаторлар деген кімдер?
9. Марселий Падуанскийдің саяси және құқықтық ілімін айт?
10. Халық биліктің қайнар көзі ретіндегі ұғымға түсінік бер?

6 тақырып. Араб Шығысы мен мұсылман елдеріндегі саяси-құқықтық ойлар

1. Мұсылман құқықтық ойының қалыптасуы мен дамуы

Мұсылман құқығы рулық-тайпалық құрылыстың ыдырау және Араб халифатында VII—X ғасырларда феодалдық қоғамның қалыптасу кезеңінде пайда болды. Орта ғасырларда тамырын тереңге жайған мұсылман құқығы мен оның ерекшеліктерін оқып үйрену өте маңызды. Бүгінгі күнге дейінгі саяси өмірде мұсылман құқығының нормалары кеңінен қолданылады.

Мұсылман құқығы — шариғат VII ғасырдан бастап-ақ көрші елдерге кеңінен таралды. Негізінен жаулап алу жорықтары арқылы таралған мұсылман құқығы кейіннен Орта Азия, Закавказье, Шығыс, Батыс және Солтүстік Африка, Оңтүстік-Батыс, Оңтүстік-Шығыс және Батыс Азияда кеңінен қолданыла бастады. Мұсылман құқығы жүйесінде құран басты орын алады. Мұсылмандар үшін қасиетті болып саналатын бұл діни кітап барлық

оқиғаларды түсіндіреді, адамның өмірге келуі мен өлуіне дейінгі барлық жағдайға талдау жасайды және түсінік береді.

Мұсылман құқығының пайда болуы мен дамуы, оның қай-нар көздері мен құрылымының және жұмыс істеу механизмдері екі бастаманың — діни-этикалық және құқықтың арасындағы өзара қарым-қатынасты білдіреді. Мұсылман құқығының құрамында өзара тығыз байланысты екі топ айқын көрінеді. Бірінші топты Құранның құқықтық қағидалары мен құдайға байланысты дәстүрлері және Мұхаммед пайғамбардың хадистері құрайды. Екінші топты — мұсылман қоғамының біртұтас келісімі — иджмалар — ислам дінінің білгірлері жасаған мұсылмандық-құқықтық қағидалар құрайды. Бірақ бұның екеуі де құқықтық барлық сұраққа жауап бере алмайды. Негізгі құқық ретінде бірінші топ, яғни, Құранда көрсетілген талаптар мен нормалар алынады. Иджма жалпы мойындауды талап ете бермейді.

Мұсылман құқығының басты қайнар көзі ретінде оның жалпы нормалары мен қағидаларында адамдар арасындағы қарым-қатынастарды реттеп отыратын, діни мінез-құлықтық бағыт беретін ережелер көбірек кездеседі. Мінез-құлықтың кейбір ережелеріне келер болсақ, олардың көпшілігі пайғамбардың нақты даулы мәселелерді шешуі мен оған баға беруі кезінде және оған қойылған сұрақтарға жауап ретінде пайда болды. Мұсылман құқығы — дін мен құқықтық нормалардың сабақ-тасуының жарқын көрінісі болып табылады.

Мұсылмандық құқықтың дінмен байланысы өзінің түбегейлі тұжырымдамасы мен теориялық қайнар көзі негізінде басқа құқықтық нормалардан өзгешелігімен айрықшаланады. Мұндағы құқықтық діни-этикалық нормалар мазмұны жағынан әр-түрлі болғанымен, бір-бірімен сабақтас және бір-бірін толықтыра отырып, біртұтас құқықтық жүйе құрайды. Мұсылман құқығы заң ғылымының жеке саласы емес, ол ислам ілімінің бір ғана саласы. Мұнда ислам дінінің қағидалары — шариғат — адамдардың мүддесі үшін жүзеге асуы тиіс міндетті идея ретінде көрсетілген. Шариғатты орындамаған жағдайда адам заң бұзушы болып табылады.

Иджтихад құқық методологиясы теориясының дамуымен Құран мен суннаға сүйенбей-ақ даулы мәселелерді өздері шешуге құқық беретін білімнің жоғары сатысының көрінісі ретінде бағалана бастады. Ал мұндай құқыққа ие болғандар муджтахидтер деп аталды. Иджтихад дәрежесінің бірнеше категориясы бар. Мұсылман құқығының қайнар көздеріне баға беру құқығына ие болғандар — Мұхаммедтің тікелей ізбасарлары мен құқықтық ағымның негізін салушылар, ең беделді құқықтанушылар жоғары категорияға кірді. Орта дәрежедегі муджтахидтер кейбір нақты ағымдар мойындаған қайнар көздер негізі бойынша жеке пікірлерін айта алды. Муджтахидтердің төменгі сатысы алғашқы екі сатының әртүрлі пікірлерінің біреуін ғана таңдады.

VIII—X ғасырларда иджтихадтың кең түрде дамуы мұсылман құқықтанушыларына мұсылман құқығының жалпы принциптері мен нақты нормаларының басым көпшілігін қалыптастыруына алып келді. Бұл кезең мұсылман құқығы дамуының «алтын ғасыры» деген атқа ие болды.

2. Мұсылман елдері ойшылдарының еңбектеріндегі мемлекет және саясат мәселелері

Мұсылман — құқықтық саяси теориясындағы басты мәселе — мұсылмандық билік пен басқарудың арнайы түрі — халифаттық өзара байланыстар аспектілерінің мәні туралы болды. Халифаттың анықтамасы туралы мұсылмандық мемлекеттанушы Әл-Маварди былай деп жазды: «Имамат — діни сенімді қорғау миссиясы мен жердегі істерді басқарудың пайғамбар барлық мұрасы болып табылады». Халифат туралы мұндай түсініктен қазіргі заман авторлары — халифты мұсылман мемлекетінің басына келген жеңілдік пен артықшылыққа ие болған билеуші ретінде емес, мұсылман қоғамында діни сенім мен нанымды сақтау және саяси билік қызметін іске асыратын тұлға ретінде тұжырым жасауға негіз береді.

Әл-Маварди еңбектерінде халифаттың пайда болу мәселелері көбірек орын алған. Оның мұсылмандық саяси концепциясында халифат билігі халифті сайлаушы және оның билігін бақылаушы қауым өкілдері берген өкілеттік негізіндегі «қажеттілік» түрінде көрінеді. Мұнда халиф билігінің басты міндеттерінің бірі ретінде мұсылмандық құқық нормалары мен мұсылмандардың діни парыздарын орындауын бақылау аталады. Дегенмен, халиф билігінің басты міндеті мемлекеттік және қоғамдық істерде анархияға жол бермеу, тәртіп пен заңдылықты сақтау болып табылады. Әл-Мавардидің айтуы бойынша, халифаттағы жоғары билік Алланың жердегі әмірін орындаушы халифтың қолына шоғырланған.

Әл-Маварди халифтік басқару формасының артықшылығын мемлекет басшысының өзінің барлық іс-әрекеттерінде мұсылмандық құқықты (шариғатты) басшылыққа алып отыруынан, қол астындағылардың мүддесі мен жалпы игілігін және олардың ар-ожданын қорғау істерінен және маңызды шешімдер қабылдауда өзгелермен ақылдасып, келісіп отыруынан көреді. Халиф өзінің қол астындағылардың кез-келгенімен ақылдасуға құқылы болғанымен, бірақ іс жүзінде қарапайым мұсылмандардың пікірі есепке алынбады.

Мұсылмандық Испанияның рухани орталығы болып саналған Кордовада туып өскен ұлы ойшыл, философ, заңгер және теолог Аверроэсо (Ибн Рушд) (1126-1198) дінді идеалды мемлекеттің өзіне де қажетті саяси өнер деп бағалады. Аристотель еңбектерін талдаушы ретінде танымал болған ол философия мен дін шындыққа үйрететін болса, онда олардың арасындағы келіспеушілік соңғы негізде өзара соқтықпауы керек деп есептеді. Аристотель шығармаларын көпшілікке белсенді ұғынды-румен айналысқан ол туралы замандастары «Аристотель — табиғатты, ал Аверроэсо — Аристотельді түсіндірді» — деп жазды.

Шыққан тегі жағынан араб Аверроэсо (Ибн Рушд) өзінің философиялық жүйесін ақыл-ой негізінде құрды, сондықтан да оның ислам дінімен амалсыз соқтығысуына тура келді. Аристо-тельдің еңбектеріне сүйенген ол о дүниедегі өмір туралы және дүниені құдай жаратты деген діни ұғымдарды жоққа шығарды. Материя мәңгі-бақи өмір сүруде, барлық табиғи құбылыстар және

адамдардың іс-әрекеттері құдайдың құдіретімен емес, өзінің ішкі табиғи заңдарымен жүреді деп түсіндірді ол. Табиғи заңдылықты негізге алған Ибн Рушд мемлекеттің пайда болуын құдайдың ісі емес, адамдардың жердегі тәртіпті сақтауға ұмтылуынан және адамдар арасындағы алауыздық пен қақтығыс нәтижесінде пайда болған деп есептеді. Оның ойынша адамдар арасындағы әлеуметтік теңсіздік те құдай ісі болып табылмайды, ол адамдар ойлап тапқан нәтиже. Әлеуметтік теңсіздікті жақта-маған Аверроэсоны мұсылман дін иелері Кордовадан аластатып, Аристотельдің еңбектерін бүкіл арабтық Испанияда оқуға тиым салды.

Аверроэсо көптеген шығармалар жазды, оның ішіндегі маңыздыларының бірі « Теріске шығаруды теріске шығару» . Бұл еңбек оның әл-Газалидің (1059—1111) «Философтарды теріске шығаруына» жауап ретінде жазылған. Ол бұл еңбегінде философия мен діннің және қоғам мен діннің өзара қатынасы туралы мәселе қозғайды. Дін мәселесінде ол Араб халифатындағы азаматтардың діни сенімі мен оның қоғамдық өмірді ұйымдастырудағы ролі туралы айтады. Яғни, оның айтуынша білім ғана адамдар өмірінде маңызды роль атқаруы тиіс. Адамдар білімі мен ақыл-күшіне сенгенде ғана игілікті өмірге жете алады және мемлекеттік істерге араласады. Мықты іргелі білім ғана билік басындағы дін иелері мен құдайшылықты ығыстырып шығаруы тиіс,— деген ой ұсынады.

Араб саяси өмірінде Аверроэсодан кейін саясаттың исламмен және халиф билігімен тікелей байланысы туралы мұсылмандық құқыққа негізделген тұжырымдамалар пайда болды. Саясатты мұсылмандық дін мен мораль позициясынан қарау оны араб философиясының Араб халифаты мемлекетінің мұсылмандық-құқықтық доктринасымен қатар зерттеуге жақындата түсті. Мәселеге бұл тұрғыдан келу Х ғасырда Иракта құрылған жасырын діни-философиялық «Тазалық бауырластығы» («Братья чистоты») ұйымы мүшелерінің көзқарастары сәйкес келеді. Олар грек философиясы мұсылмандық құқықпен үндескенде ғана саясатты оқып-үйренуде табысқа жетуге болады деп есептеген болатын. Саясат, философия, құқық және адамгершіліктің ұқсастықтары туралы айтқанда олар, ең алдымен, бұлардың діни сипатына көңіл бөлген еді. Олардың мәселені бұлай қоюы саясатты оқып-үйренуде оның таза адамгершілік мәселелерден діни және мұсылмандық-құқықтық мәселеге көшуінен туындаған.

Әл-Фарабидің саяси көзқарастарына ұқсас концепцияны Ибн Сина да ұсынды. Оның саяси дүниетанымының қалыптасуына әл-Кинди мен әл-Фараби еңбектерінің тікелей ықпал еткені анық. Еуропаға Авиценна деген атпен белгілі болған ол 980 жылы Бұқара қаласында дүниеге келді.

Ирандағы Исфакан қаласында философия және медицина саласы бойынша тамаша білім алған Ибн Сина Орта Азия мен Иранның көптеген қалаларында болады. Дәрігерліктен басқа Шығыс елдері билеушілерінің кеңесшісі қызметіне дейін көтеріліп, саяси қайраткер ретінде белгілі болған ол билікті жүргізу тәсілдері мен «қайырымды» және «нашар» қалалардағы қоғамдық істерді ұйымдастыру мен үйлестіру және мемлекеттің күшеюі мен құлдырауының себептері туралы ойларын да білдіреді. Саяси білімнің мәнін

биліктің қалай жүзеге асырылуы мен оның тәсілдерінен іздеген Ибн Сина халықтың тұрмыс — жағдайының жақсаруы ел билеушілерінің әділетті де, қайырымды билігіне тікелей байланысты деген қорытындыға келеді.

Саясатқа деген мұндай көзқарас оның адамгершілік мазмұнымен байланыстырылған. Бүкіл араб философиясына тән болып келетін саяси адамгершілік мазмұны оның теориялық негізінде болып саналады. Әл-Фарабидің саясаттың басты мақсаты бақытқа жеткізу болып табылады деген тезисіне шын пейілмен ықылас қойған Ибн Сина мұсылман философиясы мен ойын-дағы ірі өкілдерінің бірі боп саналады.

Құдайдың бар екендігін жоққа шығармаған Ибн Сина әлем-ді құдаймен бірге материядан да жаратылған деп есептейді. Ол алғаш рет аристотельдік философияны исламмен үйлестіруге талпынды. Оның ойынша, аристотелизмде ислам дінінің белгілері бар. Исламдық қағидаларды саясатпен ұштастырған Ибн Сина оның негізін грек философиясынан іздеуге де ұмтылды.

Классикалық мұсылмандық-құқықтық саяси ойда мұсылман мемлекетінің мазмұны мен мәніне көбірек көңіл бөлінді, халифатты белгілі бір саяси режим және басқару формасы ретінде қарастырды. Мұндағы басты назар мемлекеттік аппарат пен халифтің құқықтық жағдайындағы билік қатынасына талдау жасауға арналды. Халифат мемлекет формасы ретінде көрсетіліп, халиф барлық мұсылман концепциясындағы басты тұлға — мемлекет басшысы ретінде дәріптелді.

Мұсылман мемлекеті басшысының құқықтық жағдайы мен атқарушы билік формасын оның әр кезеңдегі даму сатыларымен салыстыра отырып, белгілі саясаттанушы-ғалым Ибн Халдун мұсылман мемлекеттеріндегі басқару формаларының классификациясын жасады.

Оның мемлекет және саясат туралы ілімінің басты ерекшелігі мемлекеттің жалпы көрінісіне тарихи-әлеуметтік талдау жасауында, оған философиялық және заңдық тұрғыдан келуі болып табылады. Ибн Халдун мемлекеттің пайда болуы, дамуы және құлауының «табиғи заңдарын» табуға тырысты. Оның теориясының екінші бір ерекшелігі саясаттанушы-ғалымның жоба-дағы мемлекетті емес, өмір сүріп тұрған мемлекетті зерттеуі еді.

Ибн Халдунның ілімі бойынша кез-келген қоғам адамның табиғи әрекеті негізінде олардың бір-бірін табиғи жоюы мен агрессиясын тоқтатуға арналған «тежеу бастамасын» қажет етеді. Мұндай ықтиярсыз билік мемлекетті көсемдер басқарған тайпалардан ерекшелендіреді және халықтар бастан кешірген және қол жеткен өркениет деңгейінің көрсеткіші болып табылады. Мемлекеттің тайпадан басты ерекшелігі — қоғам мүшелерін бағыныштылықта ұстайды және олардың еркінен тыс билік жүргізеді, барлығына міндетті заңдар шығарады, елде тәртіпті қамтамасыз етеді, салық жинайды және әскер жасақтайды.

Ибн Халдунның тұжырымы бойынша, мемлекеттік саясат бір билеушімен ғана шектелмейді, оған барлық қоғам мүшелері де қатысады. Сондықтан да мемлекеттегі барлық өзгерістер мемлекет басшысы жағдайының өзгеруінен ғана емес, бүкіл қоғамның бүтіндей өзгеріске ұшырауына да байланысты. Мемлекеттің өзі үш ұрпақ өкілдерінің өмір сүру кезеңімен анықталатын белгілі бір уақыт шеңберіндегі дәуірді қамтиды. Мемлекет осы кезеңде дамудың бес

сатысынан өтеді. Олар: 1) Бұрынғы биліктің орнына жаңа ықтиярсыз биліктің келуі; 2) Жоғары биліктің бір адамның қолына шоғырлануы; 3) Тәртіп пен тыныштық орнатылған мемлекеттің гүлдену сатысы; 4) Басқарудың зорлық және деспоттық әдістеріне көшуі; 5) Мемлекеттің құлдырауы және құлауы.

Ибн Халдун мемлекеттің даму сатыларының теориялық мәселелерін басқа тұрғыдан қараумен бірге, өзінің теориясын Халифаттың тарихи даму кезеңдерін, оның монархияға айналу себептерін талдауға да пайдаланды. Мемлекеттің мұндай өзгеріске ұшырауының басты себебін ол, қауымның өмір сүруіндегі әлеуметтік дағдарыстан және мұсылмандарды біріктіруде «діни нанымның орнын қанжардың басуынан» көрді. Алғашқы кезеңде халифатта монархияның белгілері болмағанымен, мұсылмандық мемлекеттің басқару формасында халифаттың өз ерекшеліктері, белгілерімен қатар, монархиялық белгілері де біртіндеп пайда бола бастады. Ақырында халифат шын мәніндегі монархияға айналды.

Ибн Халдунның пікірі бойынша мұсылман мемлекеттері өз дамуында төрт сатыдан өтті:

Нағыз халифалар басқарған «таза халифат».

Халифаттың сыртқы белгілерін сақтай отырып, біртіндеп монархияға көшуі (Омеядтар әулеті кезеңіндегі халифат).

Халифаттың толық монархияға айналуы (Аббасидтер әулеті кезеңіндегі халифат).

Бірыңғай мұсылман мемлекетінің ыдырауы және арабтарды басқа халықтардың жаулап алуы (Бағдадты моңғолдардың, Мысырды османдық түріктердің жаулауы).

Ибн Халдун басқару формасының үш түрін 1) «табиғи» монархия; 2) «саяси» монархия; 3) Халифатты атап көрсетеді.

Оның пікірінше, басқарудың бірінші формасында билік билеушінің жеке мүддесі үшін жүргізіледі, яғни «табиғи» монархия өзінің мақсатынан басқа еш нәрсеге қатысы жоқ жеке биліктің деспоттық режимі. Бірінші формадан «саяси» монархияның ерекшелігі мұнда басқару рационалды, саналы өлшемге негізделеді, халық мүддесін қорғайтын саясат жүргізіледі. Бірақ бұл кездегі билеуші саясатында діни құндылықтар ескерілмеді. Ал халифаттың басқару формасында бұл кемшіліктер жойылады, өйткені халифтің өз қарамағындағыларға билігі бұл кезде мұсылмандық құқықтық негізде жүзеге асырылады. Басқаша айтқанда, халифаттың «заңдары» билеушінің еркіне қарай емес, қасиетті мұсылмандық құқық принциптеріне негізделеді».

Ибн Халдун халифаттың ықтиярсыз билігі мен зорлығына қарамастан, жоғары әділдікті қамтамасыз ететін мұсылман құқығы үшін оған басымдық береді. Өйткені, халифтің ықтиярсыз «саналы» билігі мұсылман қауымы үшін де, басқа халықтар үшін де «пайдалы іс» болып табылады.

Бақылау сұрақтары

1. Шығыс Араб, Орта Азия және Закавказье елдеріндегі саяси және құқықтық ілімдердің ерекшеліктеріне тоқтал?

2. Азиядағы мұсылман елдерінің орта ғасырлық саяси және

- құқықтық ойлардың қалыптаеуының негізгі ерекшеліктерін ата?
3. Исламның саяси және құқықтық идеологиясын талда?
 4. Құран мен сүннет Исламның заңдық нұсқауларының негізгі қайнар көз ретіндегі маңызын көрсет?
 5. Негізгі бағыттар мен секталардың саяси және құқықтық идеяларын талқыла?
 6. Суннизм және шиизмге түсінік бер?
 7. Ал-Фарабидің саяси және құқықтық идеяларын талда?
 8. Мемлекеттің пайда болуына түсінік бер?
 9. Қала мемлекеттердің жіктелуін көрсет?
 10. Ибн Халдунның мемлекет туралы ілімін және халифат теориясын талда?

7 тақырып. Қайта өрлеу мен Реформация дәуіріндегі саяси-құқықтық ілімдер

1. Дәуірдің басты ерекшеліктері мен белгілері және саяси-құқықтық ілімнің жаңа сипаты

Қайта өрлеу мен Реформация — әлемдік орта ғасырлық тарихтағы ең ірі және маңызды оқиғалардың бірі. Еуропаның көптеген елдерін қамтыған бұл дәуір өзінің әлеуметтік-тарихи мәні жөнінен ескі орта ғасырлық дүниенің шаңырағын шайқалтқан антифеодалдық, ерте буржуазиялық құбылыс болып танылды. Қайта өрлеу мен Реформацияның басты мазмұны — шексіз үстемдікке ие болған, мызғымастай болып көрінген феодалдық тұрмыс-салттан бас тарту және адамдардың тұрмыс-тіршілігіне қажетті жаңа көріністер мен қажеттіліктерді орнату еді. Дәуірдің бұл мазмұны Батыс Еуропаның түрлі елдерінде олардың ұлттық ерекшеліктеріне және оқиғалардың даму сипатына қарай үнемі өзгеріп және дамып отырды.

Қайта өрлеу дәуірі туралы әңгіме болғанда, зерттеушілер рим-католик шіркеуі мен ол қорғаған діннің дағдарысқа ұшырауы және ойлаудың гуманистік мәдениет, өнер және дүниеге көзқарас туралы антисхолостикалық түрінің қалыптасуы туралы айтады. Ал Реформация болса, діннің жеңілдетілген формасы мен феодалдық құрылысқа қарсы өзінің әлеуметтік табиғаты жағынан буржуазиялық қозғалысты бар күшімен қорғаған католик дініне қарсы шығуды және оның діни орталығы Рим папасының үстемдігіне қарсы күресуді білдіреді.

Қайта өрлеу дүниетанымында адам тағдыры оның тектілігі, атағы, қоғамдағы билеуші орны арқылы емес, оның жеке қасиеті мен іскерлігі, белсенділігі, игілікті істері мен ойлары арқылы анықталуы тиіс деп есептелді. Адамның ең басты қасиеті — азаматтылығы мен жалпы игілікке аянбай қызмет етуі туралы тезис үлкен мәнге ие болды. Жалпы игілік туралы ұғымға теңдік пен әділдік принциптеріне негізделген мемлекеттің республика-лық құрылымы теңестірілді. Әділдік пен теңдік кепілдігі ретінде заңдар шығару мен оны орындау айтылды. Қайта өрлеу дүние-танымында антикалық қоғамдық келісім концепциясы одан әрі жаңартылды. Соның көмегімен мемлекеттің пайда болу себебі мен мемлекеттік биліктің қажеттілігі түсіндірілді.

Қайта өрлеу мен реформация дәуіріндегі саяси-құқықтық ойдың үш бағытта дамығандығын байқау қиын емес. Оның біріншісі — мемлекет пен саясаттағы жаңа көзқарасты анықтайтын таза үлгідегі саяси ілім (Н. Макиавелли, Ж. Боден), екіншісі — католик шіркеуінің ықпалынан шығуға ұмтылған гуманистік идеялар (М. Лютер, Т. Мюнцер, Ж. Кальвин), үшіншісі — антибуржуазиялық утопист-социалистердің саяси-құқықтық ойлары (Т. Мор, Т. Кампанелла).

2. Реформацияның саяси-құқықтық идеялары

XVI ғасырдың I-ші жартысында Батыс және Орталық Европада өзінің әлеуметтік-экономикалық және саяси сипаты жөнінен антифеодалдық, ал идеологиялық формасы жөнінен діни (католик шіркеуіне қарсы) қоғамдық қозғалыс кең қанат жайды. Бұл қозғалыстың басты мақсаты — рим-католик шіркеуінің ресми доктринасына түзету енгізу, шіркеу құрылымын өзгерту және мемлекет пен шіркеу арасындағы өзара қарым-қатынасты қайта құру болып табылатындықтан, бұл қозғалыс реформация деген атқа ие болды. Европалық реформацияның басты орталығы Германияда болды.

Реформацияны жақтаушылар екі лагерьге бөлінді. Оның біріншісіне — оппозицияның дәулетті топтары — кіші дворяндар, қаланың бай тұрғындары (бюргерлік), ақсүйек княздардың бір бөлігі кірді. Қаланың бай тұрғындарын жетекшілік еткен бұл топтағылар кішігірім реформа жасауды ғана ұсынды. Шаруалар мен қаланың төменгі тұрғындарын қамтыған екінші топтағылар болашаққа кеңірек жол ашатын, әлеуметтік әділдікті қалпына келтіруге негіз болатын революциялық талаптар қойды. Реформация қозғалысына қоғамның әртүрлі топтарының қатысуы олардың ұстанған саяси бағдарламалары мен мемлекет, құқық және заң туралы ойларының әртүрлілігінен де айқын көрінеді.

Реформация қозғалысының бастамасын жасаушы және ірі қайраткері немістің діни ғалымы Мартин Лютер болды. Бүкіл Германияны дүр сілкіндірген реформацияның саяси-құқықтық және діни ұранын Мартин Лютер жасаған болатын. Оның 1517 жылғы қарашада 95 тезистен тұратын күнәні кешіретін грамо-таларға қарсы шығуы реформациялық қозғалыстың бастамасын салып берді. Мартин Лютердің саяси-құқықтық жүйедегі көзқарасын жақсы түсіну үшін 1-ден, оның XVI ғасырдың 20-жылдарының өзінде-ақ Реформацияның революциялық лагеріне қарсы болғандығын, 2-ден оның өзінің ұстанған мақсаты мен ол айтқан тарихи идеялардың арасындағы айырмашылықты ескеру қажет.

М. Лютер шіркеу мен дін иелері адам мен құдай арасындағы делдалдық қызметті атқара алмайды, адамдар шіркеу қызмет-керлерінсіз-ақ қандай да бір наным мен сенімге ие бола алады деп жариялады. Ол сонымен бірге шіркеу иелерінің өздерін құдайдың жердегі елшісіміз деп санайтын даурықпалары мен адам жанын тазарта және күнәлерін кешірте аламыз дейтін сандырақтарының жалғандығын әшкере етті. М.Лютер адам өз жанының тазаруына және күнәсінің кешірілуіне шіркеу немесе діни әдет-ғұрыптардың көмегі арқылы

емес, құдайдың өзі тікелей орнатқан нанымның көмегі арқылы жете алады деп есептеді.

Шіркеу мен дін иелерінің жалған әрекеттері мен үстемдігін әшкерелеуде Лютер діни ақиқаттың түп қазығы болып табылатын Қасиетті кітаптың алғашқы нұсқаларын пайдаланды. Оның айтуынша, діни ақиқаттың шындығы католиктік ілім уағыздайтын шіркеудің қаулылары мен папалық декреттер емес, Қасиетті кітап болып табылады.

Адамның ішкі жан-дүние бостандығы мен діни сенімі мемлекет заңынан тысқары болуы тиіс. Мемлекет билеушілері өздерін халықтың билеушісі емес, қызметшісі ретінде сезінуі керек деп есептеді М. Лютер. Бірақ ол мемлекеттің демократиялық құрылымы туралы ойдан аулақ болды. Ол бұқара халықты билеушіге бағынуды және оған қарсы көтеріліс жасамауға шақырды.

М. Лютердің саяси-құқықтық көзқарасында қарама-қайшылықтар да болмай қойған жоқ. Шіркеудің үстемдігін мойындамау және мемлекеттің папалықтан тәуелсіздігі туралы оның идеялары жергілікті княздық абсолютизмге қызмет етті. Ол өз ілімін қоғамдағы саяси және әлеуметтік өмірді қайта жаңартатындай бағытта дамытпады. Ол монархиялық формадағы мемлекетті хрстиандық өмірге қажетті тәртіпті орнықтырушы ретінде қарады. Оның айтуынша, тәртіп орнатуды кез-келген түрдегі мемлекеттер атқара алады, сондықтан да христиандықтың ішкі діндарлығы қоғамдық қатынастарды ешбір өзгертпей-ақ берік қалыптасқан жүйені талап ете алады.

Реформацияның революциялық лагерінің көсемі Томас Мюнцер қозғалысқа қатысушыларды қанау тәртіптерінің барлық түріне қарсы аянбай күресуге, әлеуметтік теңсіздік пен шіркеудің зорлығына қарсы шығуға шақырды. Бұл күрестің ең жоғары дәуірлеген кезеңі Германиядағы 1524—1526 жылдардағы шаруалар соғысы болатын.

Шаруалар көтерілісіне қатысушылардың әлеуметтік және саяси-құқықтық идеялары «12-бап» пен «Баптар бойынша жазылған хатта» айқын көрініс тапты. Бұның алғашқы құжатында көтеріліске қатысушылардың бейбіт ойлары мен феодалдық езгіні жеңілдету жолдары қарастырылған. Олар кіші десятинаның (салық түрі) жойылуын талап ете отырып, құжаттың екінші бабы үлкен десятина қоғамдық қажеттерге жұмсалған жағдайда ғана негіз болады деп тапты. Қауымның пайдаланатын жерлерін қайтарып беру туралы шаруалардың талаптары көрсетілген баптар да көтеріліске қатысушылардың басты талаптарының бірі болды. Крепостнойлық тәртіпті жою туралы айтылған үшінші бап құжаттың ең батыл талаптарының бірінен саналды.

Мюнцердің тікелей қатысуымен шыққан «Баптар бойынша жазылған хатта» халықтың қайыршылық жағдайда одан әрі өмір сүруінің мүмкін емес екендігі айтылды. Билікті қолдарына алған қарапайым халық қана әділдік орната алады. Ал «жалпыға бірдей пайданың» қамын ойламай, өз мүддесін ғана күйттейтіндердің барлығы «бұл қоғамнан шеттетілуі тиіс».

«Құдайсыздарды билік тағынан тайдырып», олардың орнына қарапайым халық өкілдерін отырғызу үшін «қанжардың күші» қажет болады деп мәлімдеді Мюнцер. Бұл болмай қоймайтын құбылыс және заңды болып табылады. «Қанжардың күші» жаңа құрылымда да қажет болады, деп есептеді

ол, өйткені ескі өмірді аңсаушылардың қашан да кек қайтаруға ұмтылуы ғажап емес.

Өздерінің әділетті деп санаған тәртібін орнатқан халық « құдай берген құқыққа» сәйкес өздеріне тиісті қажеттіліктің бәрін алуы керек. Республикалық идеяның белгілері кездесетін « бар-лық өкімет билігін халық қолына беру» принципі Мюнцер көзқарасының ең жоғарғы шегі болатын. Бұдан Мюнцер бағдарламасының демократиялығы да айқын көрінеді.

Реформациялық қозғалыстың көрнекті идеологы және ық-палды қайраткерлерінің бірі Жан Кальвин (1509—1564) болды. Францияда туып өскен ол Женеваға 1536 жылы келді және осы кезде Базель қаласында өзінің атақты «Христиан дініндегі өсиет» шығармасын жарыққа шығарды. Бұл шығарманың дінгегі — құдайдың адам тағдырын алдын-ала белгілеп қоюы туралы догматы еді. Бұл ілім бойынша құдай біреулердің бұл дүниеде бақытты өмір кешетіндігін, ал басқалардың азапты өмір сүретіндігін күні бұрын белгілеп қояды.

Кальвин бойынша тағдыр жазмышы ешкімнің де жеке әре-кетіне байланысты емес және ешкім де өзінің болашақ тағдырын болжап біле алмайды, ешкім де оны өзгерте алмайды. Оның айтуынша, байлық та, кедейлік те, сәттілік пен сәтсіздік те құдайға шын ниетімен сенуді айқындайтын сынақ болып табылады. Адамдардың барлығы да өзінің әлеуметтік және лауа-зымдық жағдайына қарамай өздерін құдайдың құлымын деп ұғынуы тиіс. Және оны аянбай еңбек етіп жақсы нәтижелерімен дәлелдеуге міндетті.

Кальвин мемлекет және билік мәселелері жөнінде асығыстық жасамады. Феодалдық-монархиялық топтарды олардың жасаған зорлық-зомбылығы мен әділетсіздігі үшін сынаған ол, барлық мемлекеттік билікті құдайлық деп жар салды. Билеушінің немесе өкіметтің тирандық режим орнатып құдай заңдарын орындамағаны және шіркеуді қорлағаны үшін олар ерте ме, кеш пе құдайдың жазасына ұшырайды және бұл жазалау өздерінің қол астындағылардың күшімен орындалуы мүмкін. Бірақ, Кальвин тирандыққа қарсылық жасауға жеке адамдар емес, тек шіркеу немесе Бас штаттар сияқты өкілдігі бар органдар ғана құқылы деп есептеді. Мұның өзінде де тирандықты жою жолындағы ашық күрес ең әуелі күрестің жария формалары мен бейбіт түріндегі қарсылықтары түгел пайдаланып біткенде ғана қолданылуы тиіс.

Кальвиндік идеология тарихта елеулі роль атқарды. Ол Батыс Европадағы алғашқы Нидерланды буржуазиялық революциясының жеңіске жетуіне және елде республиканың орнауына ықпал етті.

3. Никола Макиавеллидің мемлекет және саясат туралы ілімі

Қайта өрлеу дәуірінің көрнекті өкілі буржуазиялық саяси ілімнің негізін қалаушы Никола Макиавелли саяси қайраткер, дипломат және тарихшы ретінде де кеңінен танылды. Мемлекет және құқық концепциясы тарихында оның саяси идеялары қарама-қайшылықтар мен жаңа ізденістерге толы болды. Оның мемлекет пен қоғам дамуы туралы көзқарастарын жақтаушылар мен

сынаушылардың көптігі, олардың бұл мәселедегі даулы айтыстары да Макиавелли еңбегінің қырсырын одан әрі анықтай алады.

1469 жылы Италияның Флоренция қаласында заңгер отба-сында дүниеге келген Никола жас кезінен бастап-ақ құқықтану негіздерімен еркін таныса алды. Қаржы қиындығынан университеттегі оқуын толық аяқтай алмаған ол оқуға деген құштарлығы мен ізденісінің нәтижесінде өздігінше оқып ғылымның әртүрлі саласы бойынша терең білім алады. 1498 жылы Флоренция республикасы екінші канцеляриясының хатшысы болып тағайындалады. Бұл қызметте 14 жыл бойы жұмыс істеген ол Флоренция республикасында әртүрлі мемлекеттік істермен шұғылданады, осы дәуірдегі көрнекті саяси қайраткерлермен жүздеседі. Саяси іс-шараларды ұйымдастыруға және өткізуге қатысады.

1512 жылы Флоренция республикасының құлауына байла-нысты бірге бүкіл үкімет құрамымен бірге ол да қызметсіз қалады және оған қандай да бір мемлекеттік іспен айналысуына тиым салынады. Саяси және мемлекеттік қызметтен шеттетілген ол бұдан кейінгі өмірін әдеби шығармашылыққа арнайды. 1513 жылы «Патша», «Тит Ливийдің бірінші онкүндігі», 1519 жылы «Әскери өнер туралы», 1520 жылы «Флоренция тарихы» және тағы басқа еңбектерін жазады.

Макиавеллидің мемлекет және саясат туралы іліміндегі ма-ңызды жаңалығы саясат саласын жеке ғылым ретінде көрсетуге тырысу идеясы болып табылады. Бұл салада орасан зор тәжірибе жинақтаған ол саясат қоғамдық өмірдің бөлек саласы болып табылады деген қорытынды жасайды. Ол қоғамдық өмірді түрлі мақсаттары және оларды іске асырудағы мүмкіндіктері бір-біріне ұқсамайтын көптеген әлеуметтік күштер мен әрқилы мүдделердің қақтығысы ретінде қарастырады. Оның айтуынша саясат — адам еркіне бағынышты жанды қозғалыс, дауылды стихия, күштер арасындағы күрес, олардың үздіксіз қақтығысы, қай-шылықтардың шешімі, өзгерістер мен қайта құрулар.

Макиавелли саяси оқиғаларға баға беру мен саясаттың аясы туралы идеяларында іс жүзіндегі саясат пен саясат теориясын қосуға ұмтылды. Оның пікірі бойынша, саясат түрлі әлеуметтік күштердің билік үшін, оны ұстап тұру және пайдалану жөніндегі күрес аймағы. Мұнда түрлі күштердің ең айлалысы және ең ұтқыры ғана жеңіске жетеді, адамгершілік саяси мақсатқа бағындырылады. Саясат пен билік аймағы — күрестің ерекше заңдары бар ортасы. Билік үшін күресте барлық құралды пайдалану заңы қарсыласты жеңу мақсатында қолданылады. Макиавеллидің бұл идеясы билік тарихын зерттеу тәжірибесінен алынған.

Саясаттың жеке билік үшін күресте әлдекімдердің құйтырқы әрекеті болатындығын одан бұрынғы ойшылдар да білген болатын. Бірақ оны алғаш рет ресми түрде қыр-сырын үңіле зерттеген Макиавелли еді. Оның өмір сүрген дәуірі Италияның саяси бытыраңқылығы, өзара тартыс-таластар, жат елдік басқыншылармен күрес, шіркеудің мемлекет ісіне араласуы да оның мемлекеттегі билік жүргізуші мен оның қол астындағылардың қарым-қатынастарын зерттеуге итермеледі. Оның мемлекеттік қызметтегі тәжірибесі

де сол замандағы тарихи оқиғалардың шымылдық артындағы «сценарийлерін», оны жасаушылар мен режиссерларын, бірінші рольді орындаушыларын, негізгі күш-тердің механизмдері мен тетіктерін зерттеуге, әрқилы құбылыстар мен процестерді жақсы білуі де саяси-құқықтық ойдың асыл қазынасын жасауына көмектесті.

Макиавеллидің айтуынша, әлемде теңдей дәреже шамасында қайырымдылық пен жауыздық, әділдік пен зұлымдық бар, бірақ олар бір елден екінші елге жылжи отырып, өздерінің географиялық бағытын өзгертуі мүмкін. Яғни, бір елде қайырым-дылық пен әділдік үстем болса, екінші елде жауыздық пен зұлымдық басым болады. Мемлекет тарихында бұл процесс әдет-ғұрып пен мінездің және басқа да факторлардың ықпалымен үнемі өзгеріп отырады. Бірақ әлемдегі жақсылық пен жамандықтың жалпы жиынтығы өзгеріссіз қалады.

Макиавеллидің саясат саласындағы ең басты еңбегі — «Патша» шығармасы мемлекет басындағы адамдардың ел билеуде басшылыққа алуына арналған әртүрлі кеңестер мен ұсыныстар және қағидалар берілген туынды болып табылады. Ол бұл шығармасында Италияны біріктіретін диктаторға қажет қасиет-терді ежіктеп көрсетеді. Макиавелли елді біріктіру мен билік мақсатына жету үшін барлық амал-айланы қолдануға, яғни қол астындағыларды алдауға, өтірік айтуға, уәдені аяққа басуға, зұлымдыққа баруға, адамдарды қырып-жоюға, қатал тәртіп пен күш қолдануға және опасыздық жасауға да болады деп үйретті. Бұл үшін, ол билеушінің бойында арыстан мен түлкінің қасиеттері қатар болуы және өтірік пен екіжүзділіктің ұлы өнерін терең меңгеруі керек деп тапты.

Оның айтуынша, билеушіде табиғат пен адамның қасиеттері қатар жинақталуы қажет. Аңдардың қасиеттерін айтқанда ол арыстан мен түлкінің қылықтарын үйренуге жөн сілтеді. «Егер князь аңдардың әдіс-тәсілдерін үйренуге мәжбүр болса, онда олардың арасынан түлкі мен арыстанды таңдауы керек, өйткені, арыстан жыланнан, ал түлкі қасқырдан қорғана алмайды. Сондықтан да жыланмен күресу үшін түлкі, ал қасқырды жеңу үшін арыстан болу керек, тек арыстан болғандар істің мәнін түсіне алмайды» деп жазды Макиавелли.

Итальян ойшылының пікірінше, билеуші өз іс - әрекеттерінде дұрыс деп тапқан әдістер мен шараларды қолдана алады. Ал, бұл мақсатта бұрынғы айтылған уәделер мен анттар бұзылса, әдептілік қағидалары мен адамгершілік принциптері аяққа тапталса, азаматтық бостандық шеттетіліп ескерілмей қалса, онда тұрған ештеңе де жоқ. Билеуші оған бас ауыртып көңіл бөлмеуі керек. Өйтпеген жағдайда саясатта мақсатқа жету қиыныраққа соғады. «Макиавеллизм» деген атқа ие болған оның бұл ілімі саясат пен билікте өз мақсатына қалай жетсең де дұрыс деген қағиданың пайда болуына әкелді. Оның бұл көзқарастары феодалдық және буржуазиялық билеушілердің арасында кеңінен таралды. Макиавеллидің бұл ілімін қазіргі кезде де қолданатындар бар.

Дегенмен Макиавеллиді зұлымдық пен құйтырқы саясатты ғана уағыздаушы деп түсіну қателік болар еді. Ол ел билеу мен саяси мақсатқа жетудің бұл әдіс-амалдарын жеке бастың мүддесі үшін емес, мемлекет, қоғам

игілігі үшін, елдің тұтастығы мен бірлігі, қуаттылығы және тыныштығы үшін қолдануға кеңес береді. Ол ең алдымен өз заманының патриоты, гуманисті, адал ұлы болды. Оның теориясы, концепциясы, көзқарастары — сол дәуірдің саяси жағдайын бейнелейтін еді. Саясат саласында ол ешқашан да зорлықты, азғындықты, жақтаған жоқ. Керісінше, ол билеуші, саясаткер халықтың пікірімен санасуы керек деп есептеді. Егер саясаткер зорлыққа сүйенсе, ол оның жеке мақсаты болмауы керек. Оның айтуынша, зорлықтың мақсаты қирату емес, бүліншілікті қалпына келтіру. Кез-келген зорлық әрекетті мемлекет мүддесі үшін жасалған ғана ақтауға болады.

Макиавелли саяси билікті жүзеге асырудың міндетті ережелерінің бірі қол астындағылардың сеніміне ие болу керек екендігін жақсы түсінді. Жақсы билеушінің басты қасиеттерінің бірі халық сеніміне ие бола білуі деп есептеді. Халық билеушінің билік қызметін жүргізуіне кедергі жасамауы үшін, олар билеушіге толық бағынышты болуы да қажет. Макиавеллидің айтуынша, халықты өзіне толық бағынышты етудің екі жолы бар. Оның біріншісі — халықтың билеушіге деген сүйспеншілігі, екіншісі — оның алдында қорқынышта болу. Бұның қайсысы тиімді және қолайлы деген мәселеде Макиавелли «сүйіспеншілік пен қорқыныш бір мезгілде болғанда тиімді нәтиже берер еді, бірақ сүйіс-пеншілік қорқынышпен сіңісе алмайды, ал осылардың біреуін таңдау қажет болғанда, қорқынышты таңдау тиімдірек болады» деген қорытындыға келеді.

Қол астындағыларды өзіне мүлтіксіз бағынышты ету үшін билеуші ең қатал және ауыр шараларды ғана пайдаланып қоймай, ең бастысы айламен билей білуі керек. Макиавелли қаталдық соғыс және төтенше жағдайларда ғана емес, бейбіт уақытта да қажет деп есептейді. Мысалы, мемлекеттік билік жаулары мен сатқындардың көзін жойып отыру билеушінің міндеті болып саналады. Олардың алдында билеушінің жауапкершілік міндеті болуының қажеті жоқ. «Билеуші сотқа бағынышты емес» .

«Патша» шығармасында Макиавелли «билеуші қандай әдістермен мемлекетті басқара алады және билікті ұстап тұрады» деген сұраққа «биліктің мықты негізін қалау» арқылы қол жеткізуге болады деп жауап береді. Оның айтуынша, қандай да бір мемлекет болсын, биліктің негізі жақсы заңдар бола алмайды, мықты әскер бар жерде ғана жақсы заңдар өмір сүре алады. Күшті мемлекет пен мықты биліктің өмір сүруі мемлекеттік басқару аппаратына да тікелей байланысты болмақ. Билеуші өзі құрған мемлекеттік аппарат арқылы ғана бүкіл елге билігін жүргізе алады. Билеуші елдегі саяси биліктің әлдебіреулердің де қолында болуына ешқашанда жол бермеуі тиіс.

Мемлекеттің басқару формалары туралы ойларында Макиавелли антикалық заманнан сақталып келе жатқан Платонның, Аристотельдің және Полибийдің еңбектерінде көрініс тапқан классификацияларды дұрыс көреді. Ол Полибийдің басқарудың үш дұрыс формасы — монархия, аристократия, демократиясын және үш дұрыс емес формасы — тирания, олигархия және охлократияны бөліп қарайды. Оның алғашқы үшеуі басқарудың жетілген, соңғы үшеуі жетілмеген формасы болып есептелінеді.

Макиавеллидің көзқарасы бойынша, мемлекеттің шын мәнінде таза күйіндегі жақсы немесе жаман формалары болмайды. Дұрыс формалар тарихи жағдайлар мен міндеттерге, оқиғаларға қатыстылығымен ғана дұрыс форма болуы мүмкін. Ол мемлекеттік басқару формасының бір түрден екінші түрге ауысу заңдылығы туралы антикалық ойшылдардың пікірімен келіседі. Оның ұғымынша, формалардың алмасу заңдылығы төмендегідей реттілікпен өтеді. Монархия тиранияға айналады, тиранияға қарсы қастандық аристократияның жеңісіне әкеледі, аристократияның эволюциялық дамуы билік басындағы бай адамдардың олигархиясына жеткізеді. Бай билеушілердің жүгенсіз әрекеттері халық наразылығын туғызып, ол олигархияны құлатумен және демократияны орнатумен аяқталады. Демократия өз кезегінде тобыр билігі — охлократияға ұласады. Охлократиялық биліктен жәбір көрген халық монархиядан әділдік күтеді және осылай жалғаса береді.

Мемлекет формаларының бұлайша алмасуын Макиавелли күштер арақатынасының нәтижесі деп есептейді. Ол мемлекеттік формалардың ең тұрақтысы және сыртқы қауіп төнген шақта диктаторлық биліктің енгізілуін жақтаған ежелгі Рим тарихынан мысалдар келтіреді және бейімдеп қолдануды ұсынады.

Макиавелли тарихқа орта ғасырлық саяси-құқықтық түсінікті өзгертуші, Қайта өрлеудің саяси доктринасын жасаушы ретінде енді. Оның ілімі саяси ғылымның одан кейінгі дамуына орасан зор ықпал етті. Италия ойшылының еңбектері саяси даналық пен саяси тәжірибенің өзінен кейінгі дәуірге жинақтаған энциклопедиясы.

Бақылау сұрақтары:

1. Қайта өрлеу дәуіріндегі саяси және құқықтық ойлардың жалпы сипаттамасын бер?
2. Николо Макиавеллидің саяси және құқықтық ілімдерін анықта?
3. "Государь" /"Князь"/- Макиавеллидің мемлекеттің пайда болуы және нысандары, саясаттың міндеттері және құралдары туралы ойларын айтып көрсет?
4. Макиавеллизм дегеніміз не?
5. Германияда және Батыс Еуропаның басқа да елдерінде Жаңғыру дәуіріндегі саяси және құқықтық идеологияның негізгі бағыттарын айқында?
6. Мартин Лютердің, Томас Мюнцердің, Жан Кальвиннің саяси және құқықтық идеяларын ата?
7. Жан Боденнің мемлекет және құқық туралы ілімін талда?
8. Мемлекеттің егемендік теориясы дегеніміз не?
9. ХҮІ-ХҮІІ ғғ. еуропалық утопистік социализмнің саяси және құқықтық идеологиясын талдап көрсет?
10. Томас Мордың "Утопиясы" және Томмазо Кампанелланың "Күн қаласы" еңбектерін талқыла?

8 тақырып. Европадағы ерте буржуазиялық саяси-құқықтық ілімдер

1. Ерте буржуазиялық саяси-құқықтық ойдың негізгі бағыттары

Феодалдық қатынастардың ыдырай бастауы мен жаңа өндірістік қатынастардың пайда болуы Европа елдерінде бір мезгілде жүрген жоқ. Бұған әрбір елдің сол кездегі саяси құрылысымен қатар қалалардың өсуі мен сауданың дамуы және жаңа әлеуметтік топ-буржуазияның пайда болуы едәуір дәрежеде әсерін тигізді.

Голландия XVI ғасырдың екінші жартысы мен XVII ғасырдың бас кезінде ерте буржуазиялық қатынастар жетілген елдердің бірі болды. Феодалдық-монархиялық Испания үстемдігіне қарсы ұлт-азаттық күрес нәтижесінде Голландияда тұңғыш рет жаңа әлеуметтік топ — буржуазия билік басына келді және буржуазиялық республика орнады. Әлемдік тарихта бұрын қол-данылмаған басқарудың жаңа формасы Европаның феодалдық монархиялы мемлекеттерінің қарсылығын туғызды. Билік дәмін енді тата бастаған буржуазия өкілдеріне сыртқы күштерге арқа сүйеген топ өкілдерімен саяси күреске түсуіне тура келді. Саяси күрес, негізінен, буржуазиялық партия мен оранжистік партия арасында өрбіді. Мемлекет басшысы штатгальтерлікті мұрагерлікпен иеленіп келген Оранский әулетінің өкілдері буржуазиялық қатынастардың одан әрі дамуын қаламады.

2. Гуго Гроций мен Барух Спинозаның мемлекет және құқық туралы ілімі

Гуго Гроций жаңа заманның (табиғи және халықаралық құқықтың) мемлекет және құқық туралы ерте буржуазиялық ілімінің негізін қалаушылардың бірі, Голландияның әйгілі заңгері және саяси ойшылы. Ол жан-жақты білім алған, мемлекет және құқық тарихы, соғыс және бейбітшілік мәселелері және ғылымның басқа да салалары бойынша 90-нан астам өнімді еңбек жазған талантты автор. Оның басты еңбегі мемлекет, саясат, құқық мәселелері туралы кең көлемді шығармалары «Соғыс және бейбітшілік құқығы туралы», «Ерікті теңіз туралы», «Табиғи құқықтар мен халықтар құқығы», сонымен бірге бұқаралық құқық принциптері түсіндірілетін үш кітабында толығырақ қамтылды.

Құқықтану саласы Гроций үшін құқық және әділдік, ал саяси ғылым мақсаттылық пен пайда мәселелері болып табылады. Ол құқықтануға «ғылыми форма» беру үшін оның табиғаттан пайда болуы мен қолдан жасалу шекарасын анықтау керектігін айтады. Өйткені, қолдан жасалған құқықтар уақыт ағымына қарай өзгермелі келеді (мысалы, мемлекеттің келісім арқылы орнығуы, мемлекеттік заңдар, халықтар құқығы және т.б.), ал табиғаттан шыққан құқықтар яғни, табиғи құқықтар барлық уақытта өз күйінде қалады. Сондықтан ол заңтануда өзінің ерік қайнар көзі бар «табиғи, өзгеріссіз» бөлігін басқалардан айыра білу қажеттігін атап көрсетеді.

Гроций табиғи құқықты бұл жерде «салауатты ақылдың жазылып қойылуы» деп түсіндіреді. Осы анықтама бойынша адам-ның саналы табиғаттағы өзіне лайықты немесе қайшылықты әрекеттері масқаралық немесе моральды қажеттілік іс болып есептеледі. Осылайша табиғи құқық табиғаттың өзінде не істеуге болатындығын немесе не істеуге болмайтындығын анықтайтын өлшем ретінде көрінеді. Яғни, табиғи құқық құдай мен патшалардың өздері бекіткен рұқсат мен тиым салу нормалары болып табылмайды. Ол табиғаттың біреуге берген сыйы, басқаның оған араласуына болмайды, ол мәңгілік және өзгермейді, оны тіпті құдайдың өзі де өзгерте алмайды.

Құқық зорлық-зомбылықтың болу қатерінен құтылу үшін күштілердің қорқынышынан пайда болған және ол күштілерге ғана пайдалы, әділдік солардың ғана мүддесін қорғайды деген ұғымға қарсы бола отырып, Г. Гроций өзінің шарт концепция-сында мемлекеттің шығуы мен оның заңдары табиғи құқықтың болмай қоймайтын тұрмыстық нәтижесі екендігін дәлелдеуге тырысты. Оның айтуынша адамдар арасындағы келісімді сақтау қажеттігінен немесе олардың қандай да бір қауымдастыққа кіруі және бірінің екіншісіне бағынышты болуынан, олардың өзара ауызекі уәделері болу себептерінен мемлекет ішіндегі құқықтар пайда болған. Саяси салада табиғи жағдайдан «азаматтық қоғамға» және мемлекетке өту кезеңінде әділдіктің құқықтық принципіне мүдденің саяси принципі қосылады.

Адамдардың әділдікті күшпен мойындауы туралы ережесі әлсіздердің өз құқықтарын ұлғайту және болашақта олардың да күштілермен бір қатарға тұру ниеттеріне жету үшін өз құқықтарын пайдалануға жағдай жасайтын заңдар мен тәртіп нормалары болып табылады, яғни Гроций бойынша «құқық күштінің ғана еркі» .

Гроцийдің ежелгі грек софистерінен шығатын бұл тезисі құқықты жасауды емес, оны сыртқы құралдар арқылы нақты жүзеге асыруды, адамдардың келісімі арқылы құрылған мекемелер мен талаптарды, мемлекетті, заңдарды және т.б. білдіреді Оның айтуынша «мемлекет — ерікті адамдардың жалпы мүдделері мен құқықтарын қорғау үшін құрылған одағы», оның шығармаларында адамдардың мемлекетке дейінгі өмірі «табиғи жағдай» ретінде сипатталады.

Адамдардың түрлі кәсіппен, қолөнермен, өнермен шұғыл-дануы, бұрынғыдан әдемірек тұруға тырысуы алдымен жылжымалы мүлікке, кейіннен жылжымайтын мүлік арасында өзара бөліске алып келді. Дамудың осындай нәтижесінде жеке меншіктің пайда болуын Г. Гроций олардың «әлдебір келісімі» немесе ұғынуы, әлде олардың үнсіз иеленуі, яғни, олардың әрқайсысының өздеріне алып үлгерген меншіктеріне бәрінің келісуі деп түсіндіреді.

Табиғи құқықтың іске асуының ішкі логикасы және табиғи даму қалпының сыртқы-оқиғалық жақтары «адамдардың мемлекетке бірігуіне» әкелді, олар құдай әмірімен емес, адамдардың өмір тәжірибесі мен олардың әділетсіздікке қарсы жеке дара күресінің әлсіздігінен ерікті түрде бірікті. Мемлекеттік билік те өзінің түп-тамырын осыдан алады. Г. Гроций қағидасы

бойынша мемлекет өзінің әлеуметтік мағынасы жөнінен көпшіліктің азшылыққа қарсы келісімі, әлсіздер мен қаналушылардың күшті-лер мен дәулеттілерге қарсы одағы ретінде көрінеді.

Г. Гроцийдің саяси-құқықтық ілімінің едәуір бөлігі халықаралық қатынастарға, әлемдік бейбітшілік мәселелеріне арналған. Ол бүгінгі күннің ең маңызды мәселесі бостандық пен бейбіт-шілік мәселесі деп есептеді. Халықаралық қатынастарды, әсіресе соғыс және бейбітшілік мәселелерін құқықтық реттеу мен бекіту қажеттігі туралы ой айтқан Г. Гроций соғыс пен құқықтың сәй-кессіздігі туралы кең тараған түсінікті сынға алды. Оның айтуынша, соғыс табиғи құқыққа қайшы келмейді, өйткені «әркім табиғи түрде өз құқығын қорғаушы, сол үшін де біздерге қол берілген». Соғысқа, сондай-ақ, құдай заңы бойынша да, халықтар заңы бойынша да тиым салынбаған. Бірақ Гроцийдің көзқарасы барлық соғыстың әділетті екендігін білдірмейді.

Соғысты әділетті және әділетсіз деп бөлген ол, «барлық соғыстың басталуы құқықтың бұзылу салдары» деп түсіндіреді. Әділетті соғыс деп Г. Гроций қорғаныс, мемлекеттің тұтастығын сақтау және дүние-мүлікті қорғау соғыстарын, ал әділетсіз соғыстар деп басқыншылық, басқаның дүниесін тартып алу, басқа халықтарды бағындыру жолындағы соғыстарды айтады. Ол әділетсіз соғысты жүргізушілер «өздерінің жасаған зұлымдық әрекеттері мен зардаптарынан болған шығынды» төлеуге тиіс деп есептеді. Олар соғыстың барлық ауыртпалығы мен зардаптары үшін адамзат алдында жауапты. Оның әлемдік қауымдастықтың жаңа түрін қалыптастырудағы халықаралық құқық туралы еңбектері оған «халықаралық құқықтың атасы» деген атақ берді.

Гуго Гроций «Ерікті теңіз туралы» (1609) еңбегінде «теңіздің еріктілігі» теориясын сол кездегі халықаралық жағдайдың тәжі-рибесін пайдалана отырып жан-жақты негіздеп берді. Оның бұл теориясы голландиялық көпестер олигархиясының отарлық және сыртқы саудадағы үстемдік жағдайын заң жағынан бекітті және мемлекеттердің өзара шарттық қарым-қатынастарының принципіне негізделген теорияны анықтады. Оның құқықтық концепциялары сол заман үшін прогресшіл болғанымен, саяси көзқарастары туралы бұлай деп айта қою қиын. Мемлекеттік өкіметті ол өкілді органдар мен монархтарға тиісті деп санады, ал халық билігі мен оның қажеттілігі туралы ештеңе айтпады. Ол халықтың өмір сүріп тұрған билік формасына қарсы көтеріліс жасау құқығын тек тирандық билікке қарсы, бүкіл ұлтты азапқа салу мен құртып жіберу жоспарына қарсы ерекше жағдайда ғана қолдануға болады деп есептеді.

Ерте буржуазиялық саяси және құқықтық ілімнің дамуына сондай-ақ қоғам, мемлекет, билік мәселелеріне XVII ғасырда өмір сүрген Голландияның ұлы философы және саяси ойшылы Барух (Бенедикт) Спиноза қомақты үлес қосты. Оның саяси-құқықтық тақырыптағы басты еңбектері «Діни-саяси толғау», «Саяси трактат», «Декарт философиясының қағидалары», «Геометриялық әдіспен дәлелденген этика» .

Спиноза «Діни-саяси толғау» трактатында Библияның ғылыми сынының негізін салды. «Екі ақиқат» концепциясын басшылыққа алған ол нағыз шындықты танып білуде Библияның көмегі шамалы деп есептеді. Оның айтуынша, адамдардың шындықты тек Библия мен шіркеу догмаларынан ғана

іздеуі олардың адасуына және өздерінің құқықтарын пайдалана алмауына әкеліп соғады.

Шындықты іздеудің бірден-бір жолы Спиноза ілімі бойынша ақыл-ой мен сана ғана болып табылады. Ал мемлекет және құқық мәселелерін қарастырғанда оны танудың сол саладағы өзіндік ерекшеліктерін ескеру қажет деп есептеді. Ол барлық «мүмкін заттарды» «заңдылық арқылы дәлелденетін» және «ешбір жағдайда дәлелдеуге келмейтін моральдық ақиқат» негізінде қабылданатындар деп екіге бөлді. Спиноза табиғат заңдарын адам санасы жете алған құдай шешімі ретінде сипаттайды. Оның табиғи құқық туралы тұжырымы да табиғат заңын осылай түсінудің нәтижесі екендігінен білу қиын емес.

Спиноза бойынша адам — табиғаттың бір бөлшегі — адамға және барлық табиғатқа табиғи заңдылықтар мен қажеттіліктер бірдей дәрежеде тән болып табылады. Табиғи құқық ешкім қажет етпейтін және ешкім істей алмайтын нәрсеге ғана тиым салады. Табиғат дүниесі және табиғи құқықтар бойынша адам-дар бір-біріне жау.

Спинозаның айтуынша табиғи жағдайда (адамдар, табиғаттың басқа да тіршілік иелері, ақылды, ақылсыз, күшті, әлсіз) барлық нәрсенің өз қалауы бойынша бүкіл тіршілігі бірдей және сондай негізде құқыққа ие болуы жағынан да тең дәрежеде. Бірақ бұл табиғи құқықтардың көлемі мен мазмұны әртүрлі адамдарда (басқа да тіршілік иелерінде) олардың дене мөлшері мен күшіне қарай әртүрлі болып келеді. Бірақ барлық адам үшін жалпы құқық орнықтаған табиғи жағдайда олардың қауіпсіз өмірі мен мақсат-мүдделерін жүзеге асыруы мүмкін емес. Табиғат және табиғи қажеттіліктің өзі адамдардың қиын жағдайдан шығу мүмкіндіктерінің жолын қарастырған. Яғни, жалпы үйлесімділікпен адамдардың қоғамға және мемлекетке бірігуіне жағдай жасалынып отырады.

Спинозаның ойынша саясат туралы бұрынғы ілім авторлар қателігі адам табиғатын зерттеудегі адамдарды табиғи күйінде емес, оларды өздерінен қалай көргісі келгендігінен болып табылады. Осындай қателік салдарынан олар саясат теориясын жасай алмады да, армандаған «алтын ғасыры» мен «Күн қалалары» сол заманда жүзеге аспады.

Адамзат тарихының тәжірибесіне сілтеме жасай отырып, Спиноза барлық адамдар әрдайым бір-бірімен қарым-қатынаста болып, белгілі бір азаматтық жағдайда қатар өмір сүреді деп атап көрсетті. Сондықтан да мемлекеттің табиғи негізі мен себебін ақыл-сананың нәтижесінен емес, жалпы табиғаттан немесе адам-дар қатарынан іздеу керектігін айтады.

Азаматтық қоғамның айрықша белгісі — жоғары биліктің, яғни мемлекеттің бар болуы. Бұл жерде жоғары билік ретінде мемлекеттің егемендігі туралы айтылып отыр. Спинозаның мемлекеттік шарт теориясының басты ерекшелігі, «әркімнің азамат-тық қоғамдағы табиғи құқығы тоқтатылмайды», өйткені, адамдар табиғи немесе азаматтық қоғамда болсын табиғат заңдары бойынша әрекет етеді, өздерінің мүддесін ойлайды, сондай-ақ оларды қорқыныш пен үміт сезімі билейді. Азаматтық қоғамда мемлекет бекіткен табиғи құқықтар әрекет етеді, яғни барлық адам үшін жалпы заңдар мен тұрмыс

заңдары, жалпы кепілдік пен қауіпсіздік кепілдігі пайда болады, барлығы бір ғана жоғары биліктен қорқады.

Жоғары билік барлық адам басшылыққа алатын мемлекеттің жалпы рухы боп танылады. Жоғары билік қана жеке және барлық адамдар үшін ненің қайырымды немесе қайырымсыз, не нәрсе жаман, не нәрсе жақсы, әділдік қайсы, әділетсіздік қайсы, нені істеуге болады және болмайтындығын шеше алады. Жоғары билік өкілдігі заңдар шығару, түсінік беру, заңның күшін жою, әділ сот, лауазымды адамдарды сайлау, соғыс пен бейбітшілік және т.б. мемлекеттік істерді шешу болып табылады.

Жоғары билік дегеніміз — Спиноза бойынша «ешқандай заңмен байланыспау, бірақ бәрі де оған бағынуы тиіс, әрі жоғары биліктің барлық заңдарын, тіпті ақылға қонбайтын шешімдерін де сөзсіз орындауға тиісті». (Спиноза ілім авторларының адам табиғатын зерттеудегі қателігі мынада — олар адамдарды табиғи күшінде емес, өздері ой-лаған күйде көруге тырысты.)

Спинозаның «жеке азаматтық құқығы» әркімнің жоғары билік жарлығымен белгіленген дәулетін сақтау бостандығы мен оны мемлекет арқылы қорғай алуы болып сипатталады. Жеке азаматтық құқық жоғары биліктің азаматтық қоғам жағдайында жеке тұлғаларға берген рұқсаты болып табылады. Мемлекет рұқсат еткен табиғи құқықтардан басқасын пайдалануы қылмыс болып саналады.

Спиноза адам бостандығын рұқсат ету шегімен емес, оның ақылға қонымдылығымен анықтауды ұсынады. Өйткені, адам бостандығы табиғи қажеттіліктерді тани білу шекарасының негізінде ғана мүмкін деп есептейді. «Ерік пен сана — бір нәрсе» деп атап көрсетті Спиноза. Бұл концепция бойынша саналы ерік қана еркін бола алады. Адам өзінің саналы ақылымен әрекет етсе ғана еркін болады. Өйткені, ол өзінің әрекеттерін соған қажетті біліммен ғана іске асырады.

Мемлекеттің түпкі мақсаты да адамдарды қорқыныштан арылту, олардың қауіпсіздігі мен табиғи құқықтарын өзіне және басқаларға зиян келтірмей қорғай білу. Мемлекеттің өзін сақтау мақсатында жасаған ақылға сыйымсыз әрекеттері, яғни адамдардың табиғи құқықтарын кейбір жағдайда бұзуы немесе қорғай алмауы қылмыс болып табылмайды. Өйткені, мемлекетті сақтау жалпы игілік үшін жасалған ортақ мүдде боп табылады.

Спиноза мемлекетке бағыныштылардың билікке қарсылық білдіруін, бекітілген келісімдер мен заңдарды бұзуын мақұлдамады. Ал билік басындағылардың өздерінің заңдарды бұзуы көпшіліктің наразылығын туғызады, «мемлекеттің қиратылуы мен келісімдердің бұзылуына» алып келеді. Бұндай жағдайда Спиноза халықтың көтеріліске шығуының табиғи құқығын мойындау қажет деп санайды.

Спинозаның саяси-құқықтық ілімінде мемлекет формалары мәселесіне де едәуір көңіл бөлінген. Бұнда ол жоғары биліктің әр түрлі формаларының ең тиімдісін, яғни, адам игілігі мен оның қауіпсіздігін, және бейбіт өмірді қамтамасыз ете алатын түрін түсіндіруге әрекеттенді. Ол мемлекеттің (жоғары биліктің) үш түрін-монархия, аристократия және демократияны бөліп көрсетеді. Қатты сынға ұшыраған тирания мемлекет формалары қатарын

алынбады. Сондай-ақ басқыншылық және халықтарды қанау жолымен орнатылған кез-келген жоғары билікті де мойындамады.

Демократиялық мемлекетке қанша бейім тұрғанымен, Спиноза сол дәуірдегі саяси шындықпен санаспай тұра алмады. Сондықтан да сол дәуірдегі биліктің ең тиімдісі және қолайлысы бірқатар қасиеттері мен белгілері бар монархия мен аристократияны деп есептеді. Монархиялық биліктің негізін ашып көрсетуде Спиноза бір адамның жоғары құқыққа ие болуы және мемлекеттің барлық күшін пайдалануы мүмкін емес деп атап көрсетті. Сондықтан да монарх өзінің кейбір өкілеттіліктерін көмекшілері мен жақындарына береді, монархиялық билік осылайша аристократиялық формаға жақындайды немесе аристократиялық формаға айналады. Монарх жанындағы әртүрлі кеңестер мен көмекшілердің басты міндеті-мемлекеттің негізгі заңдарын қорғау, монархқа алдағы істер жайында ақыл-кеңестер беру. Монарх жанындағы кеңес, сонымен бірге құқықтану біл-гірін (маманын) енгізу туралы мәселені ерекше атап көрсетеді.

Адамдардың белгілі бір сайланбалы тобының қолында бо-лып табылатын жоғары биліктің аристократиялық формасы Спинозаның берген бағасы бойынша монархияға қарағанда бір табан болса да жоғарырақ болып есептелді. Өйткені, мұнда мемлекеттік билік көпшілік дауыспен басқарылады. Мемлекеттің мұндай формасында билеушінің неғұрлым көп болғаны қажет. Патрицийлер саны жалпы халықтың елуден біріне сәйкес келуі тиіс.

Спиноза аристократиялық республиканың федеративті формасын артық деп таниды. Өйткені, республиканың федеративті формасында жоғары билік федерация мүшелері — қалалар арасында өзара бөлінеді. Демократияның аристократиядан айырмашылығын анықтауға тырысқан Спиноза, демократияда билеушілер заң арқылы анықталады, сондықтан да, олар жоғары билікте аристократияға қарағанда азшылыққа ұшырайды деп қорытындылайды.

3. XVII ғ. ағылшын саяси-құқықтық ілімінің ерекшеліктері

«Левиафан» атты саяси философиялық трактатымен әлем жұртшылығына танылған Томас Гоббстың революцияға деген өзіндік көзқарасы болды. Өмірбаяндық деректерінен мәлім бол-ғандай ол шала туылғанына қарамастан өмірінің соңына дейін ақыл-есін жоғалтпай, кәрілікке мойынұсынбай 91 жыл өмір сүреді. Жастық шағында сол кездегі Мерсенн, Декарт, Бэкон, Галилей, Кеплер сияқты атақты ойшылдармен жақсы таныс болған Т. Гоббс ерте бастан-ақ философиялық және саяси іліммен шұғылданды. Оның саяси көзқарастары ағылшын буржуазиялық революциясының ықпалында қалыптасады. Алғашқы кезде монархияны жақтаған ол 1640—1651 жылдары Францияда эмиграцияда болады. Бірақ елдегі саяси оқиғалардың өзгеруіне байланысты роялистерден біржолата қол үзген ол Лондонға оралады және Кромвель саясатын идеологиялық жағынан негіз-деуге тырысады. Көзқарасы жағынан абсолютті саяси билікке жақын тұрғандығына қарамастан ол феодалдық «шындықтар» мен монархиялық шексіз билікті сынға алды. Оның бұл тақырыптағы саяси-құқықтық идеялары «Азамат туралы ілімнің

философиялық бастауы», «Левиафан немесе шіркеулік және азаматтық мемлекеттің материясы, формасы мен билігі» деген еңбектерінде айқын көрінеді.

Ол өзінің мемлекет және құқық туралы теориясының негізі ретінде жеке тұлғаның табиғаты туралы түсінікті алға қояды. Т. Гоббстың ойы бойынша адамдар алғашқы кезде дене және ақыл-ой қабілеттері жөнінен тең дәрежеде жаратылған. Бірақ адам табиғатынан өзімшіл, ашқарақ, тойымсыз. Яғни, «адам адамға — қасқыр». Осыдан келіп қоғамда «барлығына бәрінің қарсы күресі» келіп шығады. Бұндай соғыс жағдайында бәріне де құқылы болу — ешнәрсеге де құқылы болмауды білдіреді. Т. Гоббс адамдардың мұндай аяушылық жағдайын «адамзат қауымының табиғи тіршілігі» деп атайды. Бірақ адамдарға мұндай жағдайдан шығу үшін күш пен ақыл қабілеттері берілген. Гоббс оны табиғи заңдар деп атайды, ал оның ең бастысы әрбір адам бейбіт өмірге ұмтылуы және оны сақтауы керек. Мұнан басқасының бәрі бітімге жету құралы ретінде пайдаланылады.

Мемлекет билеушісін егемен деп атаған Гоббс оның абсолютті билігін мақұлдайды. Жоғары билікке ие болған ол азамат-тық заңдарға бағынышты емес, заңдарды ол өзі шығарады, олардың күшін жояды, соғыс жариялайды, бітім жасайды, дауларды шешеді, барлық лауазымды адамдарды тағайындайды. Оның билігі бөлінбейді және ешкімге берілмейді. Гоббс мемлекеттік билікті бөлуді қостамайды. Оның айтуынша «мемлекеттік билікті бөлу оны қирату деген сөз, өйткені, бөлінген билік бірін - бірі құртып тынады» .

Гоббстың айтуынша мемлекет өзінің бағыныштыларына азаматтық заңмен тиым салынбаған іс - әрекеттің бәрін жүзеге асыруы бостандық кепілдігін береді. Билеушінің парызы — халықты жақсы басқара білу, өйткені, мемлекет билеуші үшін емес, халық үшін құрылған. Шексіз мемлекеттік билікті жақтаған Т. Гоббс саяси абсолютизм теоретигі ретінде мемлекет формалары мәселесіне көп көңіл бөле қойған жоқ. Оның пікірінше өз халқын қорғай білген билік мемлекеттің қандай формасына қарамастан біркелкі. Дегенмен, ол мемлекеттің үш формасы: монархия, демократия, аристократия туралы айтады және оның бүйрегі монархияға бұрады, өйткені, мұндағы жалпы мүдде жеке мүдделермен сәйкес келеді. Жеке тұлғаның мемлекеттің абсолютті билігіне бағыныштылығын қолдаған Т. Гоббс олардың кей жағдайда қарсылық білдіру құқығын, яғни, көтеріліс жасау мүмкіндігін жоққа шығармайды. Өйткені, өзін-өзі сақтау табиғаттың ең жоғарғы заңы. Өзін-өзі қорғау үшін әркім де мемлекеттік билікке қарсы шығуға құқылы. Бұл заңға жоғары билеуші де қарсы тұрмауы тиіс. «Өйтпеген жағдайда ол өз билігін жоғалтады» .

Гоббстың пікірі бойынша күшті орталықтандырылған мемлекет барлық жеке тұлғалардың қатысуымен жасалатын қоғамдық шарт негізінде құрылады. Мұндай мемлекет елдегі саяси тәртіп пен азаматтардың қауіпсіздігін және тұрмыс тіршілігін қамтамасыз етеді.

Қоғамдық шарт «бүкіл билікті шоғырландыру немесе оны бір адамның қолына беру арқылы» ғана бейбіт өмір орната алады. Гоббс шексіз билік адамның мінез-құлқында және көзқарасында табиғи қалыптасқан деп есептейді. «Абсолютті билікте тұрған ештеңе жоқ, адамзат қауымы бір-бірін шектемей

өмір сүре де алмайды. Қолайсыз жағдайдың болуы биліктен емес, адамдардың өздеріне байланысты» .

Шексіз билікке ие болған мемлекет полицейлік — қорғау қызметімен ғана шектелмеуі тиіс. Оның міндеті «кәсіпкерліктің барлық түрін қолдау, жұмыс орындарын табу, елдің экономикасын көтеру, оқу-ағарту жұмыстарымен айналысу». Мемлекет өзінің қол астындағылардың бостандығын қамтамасыз етуі тиіс. Әркім «азаматтық заң арқылы тиым салынбағанның бәріне құқылы» . Жақсылық пен жамандықтың ең негізгі өлшемі — азаматтық заң, басты судья — заң шығарушы. Гоббстың ойынша азаматтардың табиғи және саяси құқықтарының қамтамасыз етілуі азаматтық заңның әділдігі мен шығарылған заңның сапалылығында.

Гоббс жасаған мемлекеттік билік концепциясында көптеген маңызды қағидалар бар. Ол мемлекетті қоғамдық өмір мен мәдениеттің қажетті шарты деп көрсетті. «Мемлекеттен тыс жерде — соғыс, өшпенділік, қорқыныш, кедейлік, қатыгездік, жалғыздық, варварлық, жабайылық, қайырымсыздық, мемлекет-те — ақыл-ой, бейбітшілік, қауіпсіздік, байлық, қайырымдылық, ізгілік, қоғам, білім үстемдігі бар». Оның әлеуметтік философиясының көптеген бағыттары замандастары тарапынан қолдауға ие болған жоқ. Гоббстың адамдық тіршілік иесін қозғалыстағы материяның бір құрамды бөлігі ретінде қарауы, адам табиғатының ауыр бейнесін суреттеуі, абсолютті билікті қорғауы және билік егемендігінің құдайлық сипатын жоққа шығаруы басқалардың қарсылығына тап болды. Дегенмен осындай қайшылықтарына қарамастан оның саяси-құқықтық идеяларының маңыздылығын одан кейінгі қоғам тарихы көрсетті.

Елдегі осындай төңкерісті аласапыран жағдайда Карлдың билігі кезінде шетелге эмиграцияға кеткен ағылшынның көрнекті ойшылдарының бірі философ, психолог және саясаткер Джон Локк Лондонға қайтып оралды. Өзінің ғылыми еңбектерімен әлеуметтік компромисс (бітістіруші) идеологы ретінде танылған ол саяси-құқықтық ілімдегі ерте буржуазиялық либерализм доктринасының негізін қалаушылардың бірі болды.

«Мемлекеттік басқару туралы екі трактат» еңбегінде Дж. Локк өзінің мемлекет туралы ілімін баяндайды. Гоббс тәрізді ол да адамдарды табиғи жағдайда еркін, өзара тең, тәуелсіз ретінде қара-стырады. Бірақ оның Гоббстан айырмашылығы жеке меншік пен еңбек тақырыбын адамның табиғи ажырамас атрибуттары түрінде түсіндіреді. Оның айтуынша адамның жеке меншікке ие болу ұмтылысы, адамдардың өздерінің пайдасын көбірек ойлауы, табиғи нәрсе. «Жеке меншіксіз адамның негізгі қажеттілігін қанағаттандыру мүмкін емес. Мүлік жеке адамдардың иелігіне айналған кезде ғана табиғат көп пайда бере алады. Бірақ жеке меншіктің толыққанды болуы қажырлы еңбекке байланысты болмақ. Еңбек және еңбексүйгіштік — құндылық жасаудың негізгі көз-дері болып табылады» .

Дж. Локктың пікірінше, мемлекеттің қалыптасуына дейін адамдар табиғи жағдайда болған. Мемлекетке дейінгі қауым-дастыққа «бәрінің барлығына қарсы күресі» болған емес. Адам-дар ешкімнен рұқсат сұрамай, ешкімнің еркіне тәуелді болмай өздерінің қадір-қасиеті мен меншігіне иелік еткен. «

Барлық билік пен құқықтар өзара тиімді жағдайда және ешкім артықшылықта болмаған», теңдік үстемдік құрған. Ал адамдардың табиғи қалыптан мемлекетке өтуі табиғи жағдайда құқықтардың тұрақ-сыздығы мен әлсіздігінен туды. Бірақ «мемлекеттік жағдайда да еркіндік пен меншік сақталуы тиіс». Сонымен бірге жоғары мемлекеттік билік қалай болса солай және шексіз бола алмайды.

Мемлекеттің пайда болуын Локк адамдардың табиғи құқықтарын, бостандығы мен еркіндігін, жеке меншігін берік қамтамасыз ету мақсатындағы келісім арқылы құрған саяси қауымдастығы деп біледі. Бұндай келісімді ол «кез-келген мемлекеттің бейбіт түрде орнауы халық келісімінің негізі» деп түсіндіреді.

Мемлекет деген ұғымды Дж.Локк жалпы заңдар шығару мен адамдар арасындағы дауларды шешетін және қылмыскерлерді жазалайтын сот инстанциясын құруды бір мақсатқа біріктіру деп ұғады. Ұжымдық формалардан (отбасы, иеліктер, шаруашылық бірліктері) мемлекет саяси биліктің бар болуымен ғана ерекше-ленеді. Яғни, мемлекет қоғамдық игілік мақсатында заңдар шығаруға, жеке меншік қатынастарын реттеуге және қорғауға, сонымен бірге осы заңдардың орындалуы мен мемлекетті сыртқы жаулардан қорғау мақсатымен күш қолдануға құқылы.

Мемлекет оны құрған адамдардан саяси қауымдастықтың басты мақсатына жетуге қажетті және жеткілікті қанша билік керек болса, сондай мөлшерін алады. Өйткені, адамдар (барлығы және әркім) өздерінің өмірлік мүдделерін (өмірін, денсаулығын, еркіндігін, жеке меншігін, үйін және т.б.) мемлекет арқылы қамтамасыз етуі және қорғай алулары керек. Локк мемлекеттің «ұлы және басты мақсаты» ретінде буржуазиялық жеке меншік қатынастарының дамуы мен оған қол сұғылмаушылық деп түсіндірді.

Заңдылық режимін батыл қабылдаған ол «мемлекетте жоғары билікке кім ие болса да халық келісімі бойынша жарияланған тұрақты заңдар арқылы басқаруды» талап етті. Заңдар сол кезде «оны бәрі білген және орындағанда ғана» мемлекеттің басты және ұлы мақсатына жетуіне мүмкіндік жасайды. Оның бұндай позициясы XVIII—XIX ғасырларда буржуазиялық саяси-құқықтық ойда дамытыла бастаған «құқықтық мемлекет» идеясын алдын-ала анықтаған еді.

Құқықтың жоғары мәртебесі жеке тұлғаның еркін дамуы мен оған басқаның деспоттық билігімен жүгенсіз әрекеттерінің болмауына кепілдік бере алатын адам бостандығы қамтамасыз етілгенде ғана мүмкін болады деп есептеді Дж.Локк. «Заң жоқ жерде, бостандық та болмайды». Жеке бостандықтың қамтамасыз етілуі жалпы мүддені де қозғайтынын жақсы түсінген ол «Заң арқылы әркімнің бостандығын қамтамасыз етпейінше жалпы игілікке жету мүмкін емес» деді. Заңның қабылдануы мен оның міндеттелігі «көпшіліктің шешімімен ғана» іске асуы тиіс.

Саяси ілім тарихында мемлекеттік билікті заң шығарушы, атқарушы және федеративтік тармақтарға бөлу идеясы Дж. Локктың үлесіне тиеді. Оның пікірі бойынша билік бөлінісінің аралығы әртүрлі органдар арқылы анық көрінуі тиіс. Заң қабылдау (заң шығарушы) арнайы өкілдік берілген парламентте жүзеге

асырылады. Заңдарды іске асыру, яғни, оны орындау (атқарушы билік) министрлер кабинетіне жүктеледі. Шет елдік мемлекеттермен қарым-қатынас жасау да (федеративтік билік арқылы) атқарушы биліктің қолында болады. Дж. Локктың саяси теорияға қосқан басты жаңалығы «билікті әр қилы қолға беру арқылы мемлекеттік билікті теңестіру» . Бір-бірінен тәуелсіз билік түрлері өзара тепе - теңдік жағдайда мемлекеттік биліктің дес-поттық пайдалану мүмкіндігін болдырмайды.

Мемлекет формасы туралы мәселеде Локк биліктің абсолюттік-монархиялық құрылысына қарсылық білдіруден басқа қандай да бір формаға артықшылық беруді жөн көрмеді. Дегенмен де ол конституциялық монархияны жақтайтынын да жасырмады. Оның айтуынша тирандықтың пайда болу қауіпінен қандай да бір мінсіз мемлекет формалары да өмір бойы өздерін сақтай алмайды. Билік органдары құқық пен жалпы келісімді місе тұтпай, мемлекет қабылдаған заңдарды айналып өтсе, елдегі басқару жүйесі бұзылып, адам құқығы аяққа тапталады, меншік қорғаусыз қалады және халықтың өзі де жойылады. Бұндай жағ-дайда мемлекеттің қандай формасына қарамастан елде тирандық билік орнайды.

Халықтың көтеріліске шығу құқығы туралы тезисі Дж. Локктың либералдық - буржуазиялық доктринадағы кездейсоқ айтылған ойы емес еді. Бұл тезисті жариялау арқылы ол 1688 жылғы мемлекеттік төңкерісті (басқару формасының өзгеруін) теориялық тұрғыдан ақтады.

Дж. Локктың мемлекет және құқық туралы ілімі өзінің күшті және әлсіз жақтарымен ерте буржуазиялық революция идеологиясының классикалық көрінісі болып табылады. Оның құнды идеялары XVIII ғасырда ағартушылық өкілдерінің еңбектерінде тиімді пайдаланылды және одан әрі дамытылды.

Бақылау сұрақтары:

1. Индустриалдық қоғамның қалыптасу дәуірінің ерте төңкерістер кезеңіндегі саяси және құқықтық идеологияға жалпы сипаттама бер?
2. Табиғи құқық теориясының жалпы сипаттамасы қандай?
3. ХҮІІ ғ. Голландиядағы саяси және құқықтық ілім туралы айт ?
4. Гуго Гроцийдің саяси және құқықтық ілімін көрсет?
5. Табиғи құқық теориясына сипаттама бер?
6. Гроций мемлекеттік биліктің егемендігі, халықаралық құқық, соғыс және бейбітшілік туралы пікірін көрсет?
7. Бенедикт /Баруха/ Спинозаның құқық және мемлекет туралы ілімі таралы пікірінді білдір?
8. ХҮІІ ғ. ағылшын төңкеріс кезеңіндегі саяси және құқықтық ойлардың негізгі бағыттарын көрсет?
9. Томас Гоббстың саяси және құқықтық ілімі нені білдіреді?
10. Англиядағы ХҮІІІ ғ. саяси және құқықтық ойлар не туралы болды?

9 тақырып. Франциядағы XVIII—XIX ғасырдың басындағы саяси-құқықтық ілімдер

1. Ағартушылық дәуір саяси-құқықтық ойының негізгі белгілері мен ерекшеліктері

Орта ғасырларда католик шіркеуі абсолютизмді және феодалдық тәртіптерді қызғыштай қорғады.

Монархиялық шексіз билік пен әлеуметтік теңсіздіктің бәрін құдай жаратты, бұлар құдай ісі деген соқыр сенімді халық арасында кеңінен таратты және қолдады. Қайта өрлеу мен Реформациядан кейін-ақ Еуропаның көптеген елдерінде алдыңғы қатарлы жазушылар мен ойшылдар феодалдық құрылыс пен оның орнатқан тәртіптерін сынай бастады. Олар ғылым мен оқуды дінге қарсы қойды, бас көтеріп келе жатқан буржуазия мен халықтың басқа да топтарының мүдделерін қорғады.

Феодализмнен капитализмге өту дәуіріндегі осындай жалпы ықпалды мәдени-гуманистік қозғалыс Ағарту деп аталып, оның өкілдері тарихқа XVIII ғасырдың ағартушылары деген атпен енді. Ағартушылық бағыттың кең өркен жаюына ағылшын және америка буржуазиялық революцияларының идеялары да едәуір ықпал етті.

Ағартушылық бағыт сол дәуірдегі жас буржуазия мен халық бұқарасының феодалдық құрылыс пен оның идеологиясына қарсы күрестегі құрамды бөліктерінің бірінен саналды. Ағартушылықтың басты мазмұны әлеуметтік-адамгершілік идеалдар мен оны іске асырудың жолдарын іздестірумен сипатталады.

Адам қасиеттерін құрметтеуді, қараңғылық пен бойкүйездікті жеңуді, рационалды білімді халық арасына кең таратуды басты мақсат еткен ағартушылар ең алдымен, феодалдық тәртіптер мен шіркеу үстемдігін жоюды талап етті.

Олардың феодалдық тәртіптерге қарсы, жеке кәсіпкерлердің еркіндігі мен адам бостандығын және құқықтарын қорғау және адамды, қоғамды шіркеу мен абсолютизм езгісінен азат ету жолындағы айтқан ой-пікірлері мен үндеулерінің аса зор маңызы болды.

2. Вольтер, Монтескье және Руссоның саяси-құқықтық көзқарастары.

Француздың ұлы ойшылы және әдебиетшісі Франсуа Мари Аруэ Вольтер еуропалық Ағартудың жұрт таныған дем берушісі және көсемі болып табылды. Ол арнайы саяси-құқықтық еңбектер жазған жоқ. Бірақ оның шығармаларында мемлекет, саясат, құқық және заң туралы көзқарастар көрініс тапты.

Сол дәуірдегі феодалдық қоғамның әлеуметтік-құқықтық және идеологиялық қайшылықтарын батыл сынға алған Вольтердің сол қоғамға дейінгі ойшылдардың көзқарастарынан басты ерекшелігі — бостандық рухы, гуманизм және әділдік болды. Оның пікірі бойынша әлеуметтік зорлық түп-

тамырымен жойылуы тиіс, ал оның ең басты көріністері адамгершілікке жатпайтын күштеу әрекеттері, үстемдік, қараңғылық және сананы тұншықтыру.

Мемлекеттік басқару формасында абсолютті монархияға бүйрегі бұрған Вольтер революциялық сілкіністер қажеттігін де жоққа шығармайды. Бірақ ол абсолютті монархияның «ағартушылық» болғанын қалайды.

Король тағында «ағартушы монарх» отырғанда ғана саяси құрылыс игілікті болып табылады. Білімді және ақылды патшаға, сонымен бірге, қайырымды, кешірімді және жомарттық қасиеттер де қажет. Терең білімді, адамгершілігі мол билеуші ғана елдегі әлеуметтік - экономикалық және құқықтық қайшылықтарды жоюға қабілетті, яғни Вольтердің ойынша абсолюттік монархиялы билік өз күшін әлі де әлеуметтік-ігілік үшін жұмсай алады. Вольтер философ билеген абсолютті монархияның осындай әрекеттер жасай алатынына сенді.

Ол мемлекеттік басқару формалары мен билік институттарын және оның іс-қимылдарын маңызды деп таппады. Яғни, оның пікірінше мемлекет құрылысының ең жақсы түрі Англиядағы сияқты тежеулі конституциялық монархия болып табылады. Вольтер үшін әлеуметтік-саяси және құқықтық принциптердің ең маңыздысы бостандық, меншік, заңдылық және адамгершілік болып саналды. Оның саяси-құқықтық және ағарту-шылық идеялары бүкіл Европа мен Америкаға кеңінен таралды.

Шарль Луи Монтескье — француз ағартушылығының көрнекті өкілдерінің бірі, танымал заңгер және саяси ойшылы. Ол құқықтану, саясатпен қатар философия, этика, әлеуметтану, тарих, саяси экономия, жаратылыстану ғылымдары, әдебиет пен өнер және дін мәселелеріне арналған көлемді шығармалар қалдырды. Оның мемлекет, саясат және құқықтануға арналған басты үш еңбегі: «Парсы жазбалары» (1721), «Римдіктердің қуаттылығы мен құлауының себептері туралы пікірлер» (1734) және жиырма жыл бойы жазған «Заңдар рухы туралы».

Францияның феодалдық-абсолюттік тәртібі аяусыз сыналған «Парсы жазбалары» бір жылда сегіз рет жарық көрді. «Римдіктердің қуаттылығы мен құлауының себептері туралы пікірлерінде» Монтескьенің ағартушылық және антидеспоттық идеялары Ежелгі Римнің қоғамдық, саяси және рухани өмірінің тарихи зерттеу тәжірибесімен және дәлелдерімен бекітіледі. Кең көлемде және жан-жақты жазылған «Заңдар рухы туралы» еңбегі Монтескьені саяси және құқықтық ойдың бүкіл әлемдік тарихындағы танымал классиктердің қатарына шығарды. Сол кездегі қоғамдық құрылыс пен шіркеудің қарсылығына тап болған бұл шығарма тиым салынған кітаптар тізіміне енгізілді.

Монтескьенің саяси-құқықтық теориясының басты тақырыбы және онда қорғайтын басты құндылығы — саяси бостандық. Оның аталған шығармасында бостандықты қамтамасыз етудің қажетті шарттары ретінде әділ заң мен мемлекеттік құрылымның тиімді жұмыс істей алуын қамтамасыз ете алатын заңдар қарастырылады.

Монтескье басқарудың республикалық, монархиялық және деспоттық формасын көрсетеді. Басқарудың аталған түрлеріндегі заң шығару принциптері мен бұл заңдардың кімге тиімді екендігін, сондай-ақ бұл заңдар жағдайында

халықтың теңдігі мен бостандығы қандай дәрежеде болатындығын дәлелдеуге тырысады. Басқарудың әр формасы өз құрылысын сақтауға қабі-летті заңдар шығаратындығына назар аударады.

Монтескьенің пікірінше, басқару түрінің өзі мемлекеттің жер көлеміне қарай әртүрлі болуы мүмкін. Ол биліктің үлкен мемлекеттер үшін деспоттық, орта мемлекеттер үшін монархиялық, шағын елдер үшін демократиялық түрі тиімді деп есептейді.

Монтескье заң мен бостандық қатынасы мәселесіне арнайы көңіл бөледі, ол саяси бостандық туралы заңның екі түрін атап көрсетеді. Біріншісі — мемлекеттік құрылымдағы саяси бостандықты қамтамасыз ететін заңдар, екіншісі -азаматтардың саяси бостандығын қамтамасыз ететін заңдар. Бұл жерде әңгіме саяси бостандықтың заң жүзінде бекітілуі мен оның жүзеге асу мүмкіндігі туралы болып отыр. Саяси бостандық бұл аспектілерсіз жарым-жартылай, қауқарсыз және қорғансыз болып шығады. Бұл туралы Монтескье «...еркін мемлекеттік құрылымда азамат бостандық ала алмаса немесе азаматтың бостандығы сақталмаса, яки қорғалмаса, мемлекеттік құрылысты бостандығы бар құрылым деп атауға болмайды» деп жазды.

3. Якобиншілдердің саяси-құқықтық идеялары

XVIII ғасырдың соңында Франция бастан кешкен ұлы буржуазиялық революция және Якобиншілдердің саяси-құқықтық идеологиясы дәуіріндегі қоғамдық сананың ажырамас және құрамдас бөлігі. Жирондистердің корольмен келісімге келу әрекеті Париж жұмысшылары мен қолөнершілері арасында революцияның тағдырына деген абыржу туғызды. Революцияны одан әрі жалғастыру үшін республика жариялау жолында насихат жүргізілді. Бұл жұмыстарды Яков монастырына жиналған саяси клубтың мүшелері өз мойындарына алды. Якобиншілдер деп аталған бұл клубтың мүшелері революцияны соңына дейін жеткізуді жақтады. 1793 жылы 2 маусымда өкімет билігі халықтың қалың бұқарасына, қала халқының кедейлері мен шаруа-ларға сүйенген буржуазияның неғұрлым революцияшыл топтарының қолына өтті.

Якобиншілдердің жұрт таныған көсемдері Жан Поль Марат пен Максимилиан Робеспьердің саяси - құқықтық идеялары саяси өмірдің аласапыран кезеңінде қалыптасты және жүзеге асырылды.

Жан Поль Марат «Құлдық бұғауы» (1774) және « Қылмыстық заң шығару жоспары» (1780) еңбектерінде деспотизм мен оның қайнар көздерін, деспоттық билікті орнату құралдары мен әдістерін, оның зардаптарын және оған қарсы күрес жолдары мен формаларын басты тақырып етіп алды. Деспотизмнің пайда болуын Марат адамдардың билік етуге құштарлығынан және жеке тұлғаның көш бастауға ұмтылысынан көреді. Мұндай «Құштарлық пен ұмтылыс адамға тұмысынан біткен «билікті теріс пайдалану және адамдар арасындағы құлдықтың бастауының негізі» осында жатыр.

Мараттың ұғымы бойынша деспоттық билік түрі дүниеге зорлық нәтижесінде келген. «Мемлекет өзінің пайды болғаны үшін зорлық әрекеттері

алдында борышты, мемлекет негізін қалаушылардың бәрі дерлік жолы болғыш қарақшылар .

Мемлекеттің қарақшылық әрекетпен пайда болу жолы ағартушылықтың әлеуметтік философиясында кең тараған мемлекеттің пайда болуының шарттық концепциясына қайшы келеді. Ж. П. Марат келесі еңбегінде бұл турасында ағартушылар пікіріне қосылатын-дығын білдіреді.

«Жақсы құрылымды мемлекет» орнықтырудағы басты шарттардың бірі — бұқаралық билікті көптеген лауазымды адамдар арасында бөлу болып табылады. Олардың бәрі халық алдындағы жауапкершілікті сезіне отырып, бір-бірінен тәуелсіз және бір - бірін тең дәрежеде тежеп отыруы тиіс.

Ж. П. Мараттың сенімі бойынша « жақсы құрылымды мемлекеттегі» жоғары билік халық қолында болады. Халық өзінің өкілдері арқылы егемен және жоғары заң шығарушы. Шығарған заңдарының бұлжытпай орындалуын халық өзі ғана қадағалайды. Халық игілінің ең бастысы — Мараттың ілімі — бойынша бағынышты халықтың құқықтық жағдайы, яғни адамдар құқығы. Саяси қоғамның игі мақсаты да адамдар құқығын қамтамасыз ету және қорғау.

Марат жеке тұлғалар құқығын табиғи және азаматтық құқықтар деп бөледі. Оның біріншісі табиғи түрде қалыптасса, екіншісі табиғи құқықтардан шыққан. Осындай құқықтардың билік айтушы қоғам,— деп таниды Марат. Адам құқықтарын қоғам орнықтырады, қоғамдық шарт нәтижесінде олар қасиетті және бұлжымайтын сипатқа ие болады. Адам құқықтары «адамдардың қандай да бір нәрсені қажет етуінен» туындайды.

Мемлекеттік-құқықтық тәртіптерді реформалау арқылы ғана деспоттық режимді жоюға болмайтындығына көзі жеткен Марат халық бұқарасының күресі мен стихиялық халық бүлігіне сенім артады. Оның басты үміті — бұқараның көтерілісі, стихиялы халықтық бүлік, үстемдік жүргізуші мырзаларды жазалау, олардың зорлық-зомбылығын түп-тамырымен жою.

Бақылау сұрақтары:

1. Франциядағы ХҮШ ғ. саяси және құқықтық идеологияның негізгі бағыттарын ата?
2. Ағартушылықтың саяси және құқықтық идеологиясының жалпы сипаттамасына, оның эволюциясына түсінік бер?
3. Вольтердің саяси және құқықтық көзқарастарын талда?
4. Шарль Луи Монтескьенің мемлекет және құқық туралы ілімін көрсет?
5. Жан Жак Руссоның саяси және құқықтық ілімін талқыла?
6. Утопиялық социализмнің саяси және құқықтық идеялары?
7. Ұлы Француз төңкеріліс кезеңіндегі саяси және құқықтық ойлардың негізгі бағыттарын айқында?
8. Конституционалистердің саяси және құқықтық идеяларын түсіндір?
9. Якобиншілердің саяси және құқықтық идеологиясына сипаттама бер?
10. 1789-1793 жж. адам және азамат құқықтары туралы Декларациясындағы саяси және құқықтық идеяларды ата?
11. Утопиялық коммунизмнің саяси идеологиясының өкілі Гракх Бабефтуралы айт?

10 тақырып. Ресейдегі саяси-құқықтық ілімдер дамуының тарихы (XI—XIX ғ.ғ. бірінші жартысы)

1. XI—XIV ғасырларда орыстың саяси және құқықтық ойының дамуы

Орыстың саяси ілімдерінің алғаш пайда болуын Ежелгі Русь мемлекетінің қалыптасуымен байланыстырған орынды.

XI—XII ғасырларда ежелгі орыс мемлекеті өз мәдениетінің гүлденген кезеңіне жетті. Христиандықты қабылдау мен жазба мәдениеттің таралуы әртүрлі жанрлардағы (хроникалар, трактаттар, құқықтық жинақтар және т.б.) тарихи және құқықтық шығармалардың дүниеге келуіне себеп болды.

Кітапты бағалаған Киев князі Ярослав Мудрыйдың (Данышпанның) (1019—1054) басқарған тұсында мәдениет пен сауаттылық алға басып дамыды. Белсенді саяси-құқықтық өмір (қалалардағы вече жиналыстары, құқықтық жинақ — орыс Правдасын қабылдау, өзге елдермен қарым-қатынас) саяси-құқықтық ойдың дамуына ықпал етті.

Орыстың ең алғашқы саяси трактаты «Заң және Игілік туралы сөздің» авторы XI ғасырда өмір сүрген киевтік метрополит Илларион болып табылады. Ол өзінің шығармасын Заң мен Ақиқаттың өзара әрекетінен бастайды. Орта ғасырларда «заң» термині Құдайдың немесе Билеушінің еркін білдіргендіктен теологиялық және заңгерлік мағынада қолданылды. Ал ақиқат Жаңа өсиет ілімін игеріп, христиандықтың жоғары адамгершілік статусына жетумен байланысты болды. Жаңа өсиет талабына сай өмір сүретін адам заңның реттеушілік әрекетін қажет етпейді, өйткені оның ішкі рухани болмысы ашылған Ақиқатқа сәйкес өз еркін іске асыруға мүмкіндік береді. Христиандықтың моральдық-этикалық идеалының таратылуын киевтік метрополит адамзаттың рухани жетілуінің жолы ретінде, Заңның (Көне өсиеттің) Ақиқатқа (Жаңа өсиетке) алмасуы ретінде қарастырады. «Заң және Игілік туралы сөзде» құдайдың қалаулы халқы туралы идея теріске шығарылып, жер бетіндегі барлық халықтың тең құқықтылығы идеясы бекітіледі. Илларион христиан әлемінде гегемонияға (жетекшілікке) ұмтылған Византияны айыптайды. Ұлы князьдің билігін Құдай алдындағы жауапкершілікпен байланыстырып, Ярославты Святослав пен Владимирдің ұлы істерін жалғастырушы ізбасары ретінде бағалайды.

Илларионның трактатын замандастары мен ұрпақтары жоғары бағалады.

Ондағы қамтылған саяси - заңгерлік мәселелер (жоғары биліктің статусы мен оның тасымалдаушысы, билік өкілеттіліктерінің шығу тегі және іске асу заңдылықтары, ұлы князьдің моральдық келбеті, елді басқарудағы жауапкершілік, сыртқы саясаттың бейбіт курсы туралы көзқарастары) бірнеше ғасырлар бойы орыстың саяси әдебиетінде талданды.

Орыстың саяси идеологиясының онан ары дамуы орыс князінің, патшасының үлгісі деп есептелетін Владимир Мономахтың еңбектерінде жүзеге асады. Мономахтың саяси бағдарламасы «Балаларға өсиет», «Олег Черниговскийге арнау» және «Үзінді» (автобиография) еңбектерінде мазмұндалады. Бұл шығармаларда мынадай қомақты мәселелер қамтылған: ұлы

князь өкілеттілігінің көлемі, шіркеу мен мемлекеттің арақатынасы, елде сот төрелігін жүргізудің принциптері. Ол «Өсиет» еңбегінде жоғары билікті ұйымдастыру мен жүзеге асыруға үлкен көңіл бөледі: болашақ княздарды елдегі «тәртіпсіздік» пен «заңсыздықтың» алдын алу үшін барлық мәселелерді дружиналар Кеңесімен ақылдасып шешуге шақырды. Кек қайтару (қанғақан) мен өлім жазасына тартуға қарсы көзқарас ұстанды. Мономах елді басқаруда, сот төрелігін ұйымдастыруда және соғыс қимылдарының қажеттілігі барысында ұлы князьдың жауапкершілігі туралы айтып Илларионның ойын жалғастырады. Қақтығыстық жағдайларды бейбіт жолмен шешуге ұмтылды. Діни және діни емес (зайырлы) биліктердің арақатынасы мәселесінде шіркеуге құрметті орын берілгенімен, ол билікке бағындырылды.

2. XV—XVII ғасырдың бірінші жартысында Мәскеу мемлекетіндегі саяси-құқықтық ой-пікірлер

Мәскеу мемлекетінің егемендігіне ықпал еткен мына оқиғалар болды: Куликово шайқасы (1380), Константинопольдің (Царьградтың) құлауынан кейінгі (1453) Русь билеушісі Иван III-ң Византия патшайымы Софья Палеологқа үйленуі (1472), Уградағы қарсылықтан кейін моңғол-татар құлдығынан түбегейлі құтылу (1480). Мәскеу мемлекетінің әлеуметтік-экономикалық және саяси құрылысының Киев Русімен салыстырғанда елеулі айырмашылықтары болды. Бұл айырмашылық жаңа тарихи дәуірге өтумен, дамыған феодалдық қоғамға өтумен сипатталады.

XV—XVI ғасырларда Мәскеу мемлекетінің өзіндік даму жолына түсуіне орай оның ішкі саяси ұйымдасуына байланысты (мысалы, орыс мемлекетінің шығу тегі, княздардың шежіресі, жоғарғы билікті ұйымдастыру нысандары мен жүзеге асыру тәсілдері, шіркеу мен мемлекеттің арақатынасы, сот төрелігін ұйымдастыру мәселелері) саяси пікірталас орын алып, әртүрлі идеологиялық ағымдар мен көзқарастар пайда болды. Оның ішіндегі ең маңыздылары қатарына «бас тартушылардың» идеологиясы, Иосиф Волоцкийдің, Филофейдің, Иван Грозныйдың, Андрей Курбскийдің және Иван Пересветовтің саяси идеялары мен концепциялары жатады.

XV ғасырдың екінші жартысында өткір пікірсайысқа айналған мәселе шіркеудің экономикалық жағдайы мен оның иеленушілік құқығы, әсіресе жер мен еріксіз шаруа еңбегін иемдену құқығы және шіркеудің елдің саяси өміріне араласуы сияқты маңызды оқиғалар болды.

Шіркеудің қызметін қайта ұйымдастыруды, оның жер иеліктерін бөліп алуды, шіркеудің мемлекеттің саяси ісіне араласпауды талап етушілер «бас тартушылар» («нестяжательство») деп аталса, өмір сүріп отырған шіркеулік ұйымның нысанын және оның экономикалық статусын сақтап қалуды жақтайтындар осы позицияның негізін қалаушының есіміне орай иосифляндар деп аталды.

Бас тартушылық доктринасының негізін қалаушы Нил Сорскийдің (1433—1508) көзқарасы көбіне табиғи құқық мектебінің қағидаларына сай келеді. Нил қауымдық құрылымды үлгі тұтты.

Мұндай қауымның (скита) монахтары апостолдардың өсиетте-ріне сәйкес өмір кешеді. Оның айтуынша, байлықты жинақтауды анда - санда қайыр-садақа беріп тұру сияқты «игілікті мақсаттармен» ғана ақтауға болмайды, өйткені «бас тарту садақа беруден жоғары». Бас тартушы адам денеге тән емес, жанға тән қайырымдылық жасауы тиіс, өйткені «жан тәннен жоғары». Нилдің пікірінше, шіркеу тек рухани саламен шектелуі тиіс, онда ықпал етудің мемлекеттік тәсілдері қолданылмайды. Ересь мәселесіне келгенде ол адамның еркін ойлаушылығын қудалауды теріске шығарды. Егер адам православиеден, сенімнен ауытқыса, оны адам емес, тек Құдай ғана түзете алады. Нил Сорский өз іліміне сәйкес Вологда аймағындағы орман ішінде, өзеннің жағасында монахтарша окшау тұйық өмір сүрді.

3. XVII ғасырдың екінші жартысы — XVIII ғасырда Ресейдегі саяси-құқықтық ілімдер

XVII ғасыр — орта ғасырлық Русьтің Жаңа замандық Ресейге бірте-бірте қарама-қайшылықты трансформациялану барысында өту кезеңі. Экономика саласында 1649 жылғы Соборлық ережелерде қабылданған крепостниктік құқықтың жалпы мемлекеттік жүйесі қабылданса, екінші жағынан «бұрынғы автономияның іздерін» жойып жалпы ресейлік рынок қалыптастыруға ұмтылған ерте буржуазиялық элементтер пайда болды. Барлық аймақтардың, жерлердің және княздықтардың біртұтастыққа бірігуі жүзеге асты. Қанау мен басыбайлылықтың (крепостниктіктің) күшеюіне қаналған тап бірқатар қала көтерілістері және шаруа соғыстармен қарсы жауап берді. Алексей Михайловичтің патшалық құрған дәуірі (1645—1675) «бүлікшілдер уақыты» деп аталды. Үстем тап өкілі халық қозғалыстарына қарсы патша тағының төңірегіне саяси тұрғыда бірікті. Боярлық-аристократия ендігі жерде өзін самодержавиеге қарсы қоймай, дворяндармен одақтасты. Қазынаның сауда агенттері және қаржы мәселесі бойынша патшаның кеңесшілері болған Никитниковтар, Строгановтар, Шориндер, Светенниковтар тәрізді көпестер тобы да самодержавиені жақтады. Осылайша Ресейде абсолютизм қалыптасуының алғышарттары орнады. Бұл кезең-дегі саяси-құқықтық ой жоғарыдағы тарихи процестердің көрінісін бейнеледі.

XVII ғасырдың екінші жартысындағы абсолюттік бағыттың өкілдері қатарына патша Алексей Михайлович (1629—1676) және оның сарай маңындағы идеологтары Юрий Крижанич (1618—1683), Афанасий Лаврентьевич Ордин-Нащокин (1605—1680), Симеон Полоцкий (1629—1680) жатады. Бұл абсолюттік тенденциялардың пайда болуы қоғамдық өмірде қалыптаса бастаған жаңа қатынастардың онан ары дамуы үшін күшті жоғары билік тарапынан болатын протекционизмді қажет етуімен байланысты болды. Бүкіл бағыныштылардың «жалпы игілігін» қамтамасыз етуге қабілетті «ағартушы» абсолюттік монархия туралы ілім жоғарыда аталған авторлардың доктринасының өзегін құрайды. Экономикалық және саяси өзгерістерді жүзеге асыру осы мәселеден келіп туындайды.

4. XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресейдегі саяси және құқықтық көзқарастар

Монарх пен халықтың тұтастығының нысаны ретіндегі самодержавие Карамзиннің пікірінше, Ресей үшін орыс халқының рухы мен дәстүрлеріне сәйкес келетін нағыз табиғи басқару нысаны. Әуел баста славяндар вечелік дәстүрден өз еркімен бас тартып, варяг княздарын өздеріне билеуші ретінде шақырған болатын. Монархияны шектеуге қарсы шыға отырып ол ұлттық қасиетке, Ресейдің төлтумалылығына негізделген легитимді принципті ұстанады. Ресейдің ерекше тарихи даму жолындағы Иван IV, Петр I, Павел I тирандық басқаруларын сынайды. Мемлекет нысаны территорияның көлеміне байланысты деген Монтескьенің ойын қолдай отырып, демократия ертедегі Новгород үшін қажет болса, ал қазіргі кең байтақ Ресей мемлекеті үшін монархия ғана тиімді деп санайды. Оның ойынша самодержавиенің тірегі православие болып табылады. Осылайша ол XIX ғасырдағы ресми идеологияның сүйенген классикалық триадасының іргетасын қалады: самодержавие, православие, төлтумалық (халықшылдық).

Легитимді саяси-құқықтық ойдың өзгеше үлгісін талантты мемлекет қайраткері Михаил Михайлович Сперанский (1772—1839) ұсынады. Провинциалдық дворян отбасынан шыққан ол жас кезінен өз қабілетімен көзге түсіп, мемлекеттік қызметке араласып Александр I-нің сенімді өкіліне айналады. Реформаторлық әрекеті үшін реакцияшыл дворяндар (аракчгеевшілдік) тарапынан қысым көрген ол шалғай губернияларда қызмет етеді. 1819—1821 жылдары Сібір генерал - губернаторы қызметіндегі оның жүргізген отаршылдық реформасының («Сібір қазақтары туралы ережесінің» нәтижесінде хандық биліктің жойылуы) қазақ тарихына да қатысы болды. 1821 жылы Мемлекеттік Кеңестің мүшесі ретінде Петербургке қайта оралған ол ресми жобаларға байланысты патшаға жазған жазбаларынан өзге 45 томдық «Ресей империясы заңдарының толық жинағы» (1830), 15 томдық «Ресей империясының заңдар жинағы (1832—1839) жұмыстарына жетекшілік етті.

Бақылау сұрақтары:

1. XI-XIV ғғ. Ресейдегі саяси және құқықтық идеялардың дамуы?
2. Орталықтанған мемлекеттің құрылу кезеңіндегі Ресейдегі саяси және құқықтық ойлардың негізгі бағыттарын ата?
3. "Москва – Үшінші Рим" теориясына сипаттам бер?
4. XIX ғ.-XX ғ. Басындағы Ресейдегі саяси және құқықтық ойлардың негізгі бағыттары және оның ерекшеліктерін ата?
5. Н.М.Сперанскийдің саяси және құқықтық көзқарастарын талда?
6. XIX ғ.-XX ғ. басында Ресейдегі төңкерілістік қозғалыстағы саяси және құқықтық идеялар туралы айт ?
7. Декабристердің саяси және құқықтық идеяларын талқыла?
8. XIX ғ. II жартысындағы - XX ғ. басындағы классикалық анархизмнің саяси және құқықтық идеяларын талда?
9. XIX ғ. II жартысындағы XX ғ. басындағы Ресейдегі мемлекет және құқықтың

либералды теориясы?

10.XX ғ. басындағы құқық және мемлекеттің психологиялық теориясына сипаттам жаса?

11 тақырып. Тәуелсіздік үшін күрес дәуірінде Америка Құрама Штаттарындағы саяси және құқықтық ілімдер

1. Саяси және құқықтық ойдың негізгі бағыттарының жалпы сипаттамасы

Солтүстік Америкада қоныстанған ағылшын отаршыларының әлеуметтік - саяси тарихында қоғамдық - саяси құрылым және құқық мәселелері бойынша идеялық пікір таластардың өзіне тән ерекшеліктерімен сипатталатын екі кезеңді аңғаруға болады. Оның алғашқы кезеңі XVII ғасырдың басынан бастап XVIII ғасырдың ортасына дейін созылған отар қоныстардың метрополияға бағыныштылығымен сипатталса, екінші кезеңі тәуелсіздік үшін күреспен айқындалып, XVIII ғасырдың екінші жартысын қамтиды.

Идеялық және қоғамдық саяси қайшылықтың қалыптасу себебі ағылшын шіркеуі мен радикалды протестанттық қауымдардың арасындағы қақтығыстан шықты. Протестант-пуритандар (латын және ағылшын тілдерінен аударғанда «таза», «нағыз») ағылшын шіркеуін римдік -католиктік шіркеудің көптеген күнаһарлықтарынан әлі де арылмаған деп айыптады. Олар өздерін нағыз реформаторлар ретінде санап, тұрмыс пен шіркеудің жөн-жоралғыларындағы артық ысырапқа қарсы шығып, үнемділік пен қарапайымдылыққа ұмтылды. Діни ілім мен оның ғұрыптарындағы, ұйымдастырушылық мәселелеріндегі алшақтықтарына қарай пуритандар пресвитериандар және радикалдар деп бөлінді.

Радикалды пуританизмнің өкілдері «сепаратистер», «индепенденттер», «диссиденттер», «конгрегационалистер» және т.б. атауларға ие болды.

2. Федералистердің саяси және құқықтық идеялары

Федералистердің ең көрнекті өкілі Александр Гамильтон (1757—1804) кең ауқымды көзқарастағы мемлекет қайраткері ретінде конституциялық теория мен практика саласындағы терең зерттеулердің авторы және қуатты бір орталыққа бағынған федералдық өкімет билігінің жалынды жақтаушысы болды.

Бір орталыққа бағынған мемлекеттің мүддесін көздейтін федералистер халық билігінің үстемдігі туралы демократтардың пікірлерімен келіскенімен, билікті тобырдың жаман әдеттері мен қасиеттерін ауыздықтау қажеттілігімен байланыстырды, өйткені онсыз халық ешқашанда ақыл-ой мен әділеттіліктің еркіне бағынбайды. Федералдық конституцияның жобасына комментарий түрінде жазылған «Федералистердің ескертпелері» деп аталатын жинақта билік пен басқарудың барлық түрлерінде де өз артықшылықтары мен кемшіліктері

болатыны айтылған. Саяси шындықты бұлай бағалау федералистерді ағартушы-демократтармен жақындастырды.

Гамильтон 1787 жылдың қазаны мен 1788 жылдың мамыры аралығында ерте римнің республикашыл патриоты Публиус Валерийдің бүркеншек атымен жарияланған «Федералист» мақалаларын жазған үш автордың бірі. Бұл үш автор да Конституцияны даярлауға қатысып, кейінірек өкіметтегі негізгі қызмет-терді атқарды: Гамильтон — қаржы министрі, Дж. Джей — Жоғары сот төрағасы, Дж. Мэдисон — елдің төртінші президенті.

Гамильтон штаттардың жаңа федералды одағын сақтап қалу үшін жаңа өкіметке қорғаныс саласында шексіз өкілдіктер беруді дәлелдеп жазады. (N 23 «Федералист» мақаласы). N 78 «Федералист» мақаласында Гамильтон сот бақылауының қажеттілігін жүйелі түрде негіздейді. Гамильтонның пікірінше, өмір бойы сайланған тәуелсіз, құрметті және жоғары жалақы төленетін соттар басқаруды жауапкершілікпен қамтамасыз ете алады. Ат-қарушы биліктің қылышы, Конгрестің қалтасы болса, ал сотта даналық қана бар.

Өзінің саяси көзқарасы жағынан федералистер тобына Джон Адамс (1735—1826) та жатады. Ол саяси ғылым және мемлекет мәселелері бойынша алғашқы фундаменталды (іргелі) еңбектің авторы, көпшіліктің басқаруына жүйелі түрде қарсы шыққан және қазіргі консерватизмнің идеялық көшбастаушыларының бірі болып табылады. Адамс қарыз бен сыбайластыққа батқан Англиядан бөлініп, колониялардың заң шығарушы және әкімшілік дербестігін негіздеуде Джефферсонды қолдады.

Дж. Адамс алғашқылардың бірі болып мемлекеттік құрылымды ең маңызды және өзекті мәселе ретінде қарастырды. Өзінің «Америка Құрама Штаттарындағы өкіметтік биліктің конституциясын қорғау» атты көлемді үш томды монографиясында биліктің үш тармағының ажыратылуы мен тәуелсіздігінің қажеттілігін негіздеді.

Монархия, аристократия, демократия сияқты басқарудың қарапайым формалары оның түсіндірмелерінде деспотизмнің көрінісі ретінде байқалады. Адамстың идеалы — басқарудың аралас формасы, үш элементтен тұратын баланс: атқарушы билік, парламенттің жоғары аристократиялық және төменгі демократиялық палатасы — осылар бірігіп азаматтық биліктің теңестірілген формасын құрайды.

Мемлекеттік биліктің үш саласының өзара әрекетінің ұйым-дастырылуын ол Цицеронның «Республика туралы» трактатынан үзінділер келтіріп негіздейді. Оның пікірінше дәл осы форма «адамдардың емес, заңдардың басқару» принципін жүзеге асыруға сәйкес келеді. Өкіметтік биліктің салалары Гендель шығармашылығындағы үш дауысты әдемі композицияға ұқсас үйлесімді бүтіндікте құрылып, қызмет етуі тиіс. Адамстың әртүрлі мемлекеттік формаларды тарихи тұрғыда салыстыру қабілеті оның замандастарын өткенді қамтудың кең ауқымдылығымен және оқиғалар мен айғақтарды жинақтаудағы мұқият ұқыптылығымен таңқалдырды. Гректер мен римдіктердің тәжірибесінен өзге ол Европадағы мемлекеттік құрылымдардың барлық белгілі жүйелерін талдап, оны жекелеген американдық штаттардың тәжірибелерімен салыстырды.

Адамстың негізгі идеяларының бірі әлеуметтіліктің әр сатылы деңгейде өмір сүру заңдылығын негіздеу болды.

Оның жинақтаған тарихи және айғақтық материалдары бойынша ерте заманнан бүгінгі қоғамға дейінгі барлық өркениеттік қоғамдардың тарихында аристократия үстем элемент болып келді (бұл гипотеза қазіргі әлеуметтану мен мәдениеттанудың В. Парето, А. Тойнби, К. Ясперс сияқты классиктерінің көзқарастарына өте ұқсас).

Ол Пейннің және Джефферсонның романтикалық көңіл-күйдегі саяси көзқарас-тарымен пікірталасқа түсе отырып, әрқашанда «адам-адамға қасқыр» принципіне негізделген Макиавеллидің іліміне сүйенді.

Джеймс Мэдисон (1751—1836) Филадельфия конвентіне қатысушы, «Федералист» авторларының бірі, «американ конституциясының әкесі» деген құрметті титулдың иегері. Ол АҚШ жағдайындағы республикалық басқару идеясын дайындауға, билік тармақтарының тепе - тең ажыратылу теориясына, фракция концепциясына және т.б. қомақты үлес қосты. Оның жүйелі түрдегі философиялық, саяси және заңгерлік тәсілі ерекшелігінің арқасында «Федералист» жинағы жалпы ауқымды комментарийден мемлекеттік биліктің фундаментальды принциптерін шебер талдаған зерттеуге айналды. Ал кейінірек АҚШ - ң Жоғары соты үшін конституциялық құқықтың қайнар «Федералист» көзі және американдық конституциялық құқықтың тәжірибелерін зерттеушілердің барлығының сілтеме жасайтын негізгі кітабы боп табылды.

Мэдисонның шығармашылығында ғасырдың көптеген идеялық дәстүрлері қиюласып келеді: қоғамдық шарт және табиғи құқық дәстүрлері, өкіметтік билік салаларын конституциялық реттеу және адам құқықтары туралы заң жобаларына философиялық комментарийлер беру, сондай-ақ шотландтық философ - эмпириктердің, ағылшын вигаларының мұрасына ой толғау және ертедегі республикалардың тәжірибесін қайта пайымдау. Өмірінің соңында ол өзінің федералистік позициясының кейбір тұстарын қайта қарастырып демократиялық республикашылдармен жақындасады.

Республикалық басқаруды сипаттауда Мэдисон мемлекет пен қоғамдағы әлеуметтік әртектілікке үлкен мән береді. Оның пікірінше, бұл әртектілік ең алдымен экономикалық мүддеге негізделіп, қақтығыстарға әкеледі. Руссомен салыстырғанда Мэдисон республика көлемінің шағындығы азамат соғысы барысында күйреуге әкеліп соғады деп есептеді.

Кезінде Аристотель атап көрсеткендей «орта тап» азаматтарының саны басым үлкен мемлекеттер тұрақты және ұзақ өмір сүреді, өйткені бұл басқарудың шектеулі формасын талап етеді.

Мұндай жағдайда азаматтардың саяси және құқықтық қарым - қатынастары бай және кедей азаматтардың фракцияларына тәуелді бола бермейді.

3. Радикал демократтардың саяси және құқықтық идеялары

Американ демократтарының көрнекті өкілінің бірі Томас Пейн (1737—1809) Англияда туып өсті және Америкаға Франклиннің кеңесі бойынша келді.

Тәуелсіздік үшін болған американдық соғыстар кезінде ол кең танымал публицистке (көсемсөзге) айналды. Оның «Адам құқықтары» (1791 ж.) деп аталатын саяси-философиялық очеркі өзге тілдерге аударылуы мен қайта басылуының саны жағынан Байронның атақты «Чайл Гарольд» поэмасымен таласа алады. Ол революциялық Францияның саяси өміріне белсене қатысты, Конвент депутаты болып сайланды. Якобиндік террорды сынағаны үшін түрмеге жабылып, Дантонмен қатар отырды, алайда тек бақытты кездейсоқтықтың арқасында ғана өлімнен аман қалды. Осында ол «Ақыл-ой ғасыры» деп аталатын шіркеуге қарсы памфлетін жазды (1794—1795). Робеспьердің құлауынан кейін түрмеден босанып, депутаттық құқығын қалпына келтірді. Америкаға келгеннен кейін өзінің шіркеуге қарсы көзқарасы үшін қудаланып, елеусіз күйде өмірден өтті.

Пейн алғашқылардың бірі болып өзінің шығу тегі, рөлі мен мақсаты тұрғысынан қоғам мен мемлекет арасындағы айырмашылықты айқындады. «Қоғам біздің қажеттіліктерімізге орай құрылса, ал өкімет біздің күнәларымызға орай қалыптасады, алғашқысы біздің игілікті ұмтылыстарымызды қалыпты біріктіре отырып, біздің бақытымызға ықпал етсе, екіншісі біздің күнәларымызды иектей отырып, жағымсыз ықпал етеді, біріншісі жақындастықты жақтаса, екіншісі алшақтықты құптайды». Оның кейбір сентенциялары (қанатты сөздері) кейінгі Годвиннің және Бакуниннің мемлекетке қарсы анархистік пікірлеріне ұқсас еді.

Американ колониялары тәуелсіздігінің либералды қорғаушысы бола отырып, француз революциясының практикасы мен идеяларын консервативті тұрғыда сынаған Э. Беркпен пікірталас барысында Пейн, бұл сыншының ұсынылған құқықты иемденген құқықпен шатастырғанына назар аударады. Берк үшін мемлекет — адамзат даналығының туындысы, ал адам құқығы — адамдардың қайырымдылық пен зұлымдық аралығын таңдау барысындағы саналы талаптары. Пейн ойынша, биліктің пайда болуы мен өмір сүруі тек бағыныштылардың келісіміне ғана негізделеді. Басқарудың барлық формаларын ол екіге бөледі: сайламалы - өкілдік және мұрагерлік басқару. Біріншісі республика болса, екіншісі — монархия және аристократия. Басқару билігі талант пен қабілеттілікті қажет еткендіктен, ал талант пен қабілет мұрагерлік арқылы берілмейтіндіктен, ең надан ел ғана монархиялық және аристократиялық басқаруды қалайды.

Адам құқығы — бұл адамның әлеуметтік болмысының қасиеті және сонымен бірге, «өкіметтік биліктің принципі». Бұл қасиеттердің болуы тез дамуға жағдай жасайды. «Адам құқықтары республикалық басқарудың принципі мен қажетті атрибутын құрайды және өзінің осы сапасында барлық өркениетті халықтардағы зайырлы басқарудың атрибуты болып табылады. («Адам құқықтары» памфлеті, 1791 ж.).

«Ақыл - ой ғасыры» трактатында Пейн ақыл - ойды «інжілдік ертегілерге» қарсы қоя отырып, діни дүниетанымда төңкеріс жасауға шақырды. Шіркеулік мемлекет билік пен кірісті бір қолға шоғырландырып, адамзатты қанау мен қорқыту үшін құрылған деп бейнелейді. Мұндай бітіспес жауынгерлік деизм Джеффорсонның және өзге де ағартушылық бағыттағы

еркін ойлаушы-лықтың өкілдеріне ықпал етті және оның трактатының атауы ағартушылық ғасыры деп аталатын тұтас жүзжылдықтың сино-ниміне айналды.

Пейннің пайымдауынша Америка және Франциядағы революциялардың ықпалымен өмір сүріп отырған «өкіметтік билік жүйелері» жөніндегі пікірлер өзгереді. Осыған орай ол Европа ауқымында революцияның болу мүмкіндігін болжады.

Томас Джефферсон (1743—1826) өз дәуірінің атақты заман-дастары сияқты философиямен айналысуды мемлекеттік және қоғамдық қызметтегі үлкен белсенділікпен біріктірді. Өзінің ең ірі туындысын туған штаты Виргинияның мемлекеттік құрылысы мен тарихына арнады («Виргиния штаты туралы ескертпелер», 1775), ал ең белгілі шығармасы АҚШ-ң тәуелсіздік Декларациясы (1776) болып табылады. Ол шығу тегі жағынан провинциалдық плантатордың баласы. Джефферсон саяси мансаптың барлық баспалдақтарынан табысты түрде өтті: қарапайым үйренуші заңгерден және графтық иелігіндегі милиция шенеунігінен штат губернаторына дейін, ал кейін елдің президентіне дейін өсті. Оның саяси көзқарастарының эволюциясы радикалды, ал кейде утопиялық бағдарламалардан шектеулі либералдық принциптерге дейін өзгерді.

Ағарту ісі мен еркін ойлауды насихаттаудағы Джефферсонның сіңірген еңбегі елеулі — ол діни еркіндікті бекіту туралы штат Заңының авторы (1777), американдық философиялық қоғамның президенті, өзінің жеке сәулеттік жобасы бойынша Виргиния штатында құрылған университеттің қамқоршысы болды. Ол қоғамдық оқытуды (бастауыш мектептен университетке дейін) адамның табиғи құқығы мен халықтың өзін-өзі басқару құқығы тәрізді демократиялық республиканың ажы-рамас атрибуты деп есептеді.

Ағылшын короліне анонимді ашық хат ретінде жариялаған Джефферсонның брашюрасы « Британ Америкасының құқықтарына жалпы шолу» деп аталады. Осы жұмысының өзінде-ақ жас философ және публицист « табиғат заңдары бойынша алынған құқықтарын» қайта қайтару қажеттілігі туралы тезисін негіздеді. Арнау «шынайы тілмен» жазылды және онда король «халыққа пайда әкелу үшін сайланған, халық тарапынан бақыланып отыратын, күрделі мемлекеттік машинаның жұмысына көмектесетін, заңмен тағайындалған өз халқының басты шенеунігі» ретінде сипатталады.

«Виргиния штаты туралы ескертпелерде» Джефферсон Америкадағы болашақ демократия туралы мәселелерге байланысты өз пікірін білдіреді. Ол адамзат барлық құқық пен биліктен өзіне керегін алады деп үміттенді, сонымен бірге халық еркіндігін сақтай отырып, заң шығарушы, атқарушы және сот билігі мекемелеріндегілерге толық сенімділіктен сақтандырды. Джефферсонның пайымдауынша, жуық арада «біздің шыққан еліміздегі сияқты бұл елде де сыбайлас жемқорлық өкіметті қамтиды және халықтың негізгі бөлігіне таралады. Атлант мұхитының екі жағалауындағы адамдардың жаратылысы бірдей және белгілі бір жағдайлардың ықпалын бірдей бойына сіңіре алады. Бізді жаулап алмай тұрғанда сыбайлас жемқорлық пен тираниядан сақтанатын мезгіл жетті» .

Діни наным-сенім еркіндігіне деген құқықты қорғай отырып Джефферсон оны табиғи құқықтардың қатарына жатқызады.

Мемлекеттің қызметі мен ұйымдастырылуындағы республикандық принциптер, оның пікірінше, жүйелі түрде барлық деңгейлердің өн бойын қамтып өтуі тиіс: ол федерацияның (сыртқы және жалпы федералдық саясат мәселелері бойынша), штаттың (азаматтарға қатынасы бойынша), сондай-ақ округтың, ауданның және жекелеген елді мекендердің (барлық жергілікті маңызды мәселелер бойынша) қызметі мен ұйымдасуын қамтиды. Барлық әділ билік пен оны тасымалдаушылардың (көпшілік, азшылық, жекелеген тұлғалар) шығу тегі жөнінде Юммен пікір-таластыра отырып, Джефферсон көпшіліктің басқару принципін қатаң ұстанды. Оның пікірінше, деморатиядан келген кеселдің емі онан да кең деморатияландыру болып табылады, өйткені әділетсіздікті халықтан гөрі билеуші азшылықтан көбірек күтуге болады.

Өмірінің соңғы жылдарында Джефферсон байлық пен статустың дәстүрлі аристократиясы талант пен қабілеттің табиғи аристократиясына орын босататындай мемлекеттік басқаруды ұйымдастыру қажеттілігі туралы ойға келді.

Бақылау сұрақтары:

1. Саяси және құқықтық ойлардың негізгі бағыттардың жалпы Сипаттамасын бер?
2. "Федералистердің" саяси және құқықтық идеяларын ата?
3. Александр Гамильтон, Джеймс Медисон, Джон Адамс, Джон Джей туралы айт?
4. Конституционализмнің және федерализмнің идеяларын талды?
5. Биліктің бөліну теориясын көрсет ?
6. Радикалды демократтардың саяси және құқықтық идеяларын талқыла?
7. Томас Джефферсонның саяси және құқықтық көзқарастары және оларды "Тәуелсіздік декларациясында" жүзеге асырылуы туралы айт?
- 8 Томас Пейннің саяси және құқықтық көзқарастарын талда ?

12 тақырып. XVIII ғ. аяғы мен XIX ғ. басындағы Германиядағы саяси-құқықтық ілімдер

1. XVIII—XIX ғасырлардағы неміс идеологиясының ерекшеліктері

Аталмыш дәуірдегі Германияның әлеуметтік-саяси жағдайы қоғамдық қатынастар дамуының өзіндік ерекшеліктерімен айқындалады. XVI—XVII ғасырлардағы діни және әлеуметтік қозғалыстардан кейін елде крепостниктік (басыбайлылық) тәртіптер бекітілді. Феодалдық биліктің нығаюы саяси бытыраңқылықты күшейтті, бюргерліктің (буржуазияның) әлсіреуі нәтижесінде өнеркәсіптің даму деңгейі төмендеді.

Германияның экономикалық артта қалушылығы Ұлы француз төңкерісінен кейін, әсіресе Наполеонның басқыншылық соғысы кезінде айқын аңғарылды. Неміс жеріне төнген тәуелсіздікті жоғалту қаупі билік басындағы

үстем тапты крепостниктік тәртіпті шектеу мен феодалдық бытыраңқылықты жоюға байланысты бірқатар шаралар жүргізуге мәжбүр етті. Сонымен қатар неміс буржуазиясы Француз төңкерісінің тәжірибесінен сабақ ала отырып, елдегі соған ұқсас процестерге жол бермеу үшін дворян ақсүйектерімен келісімге қол жеткізді. Олар өздеріне қолайлы өзгерістерді жоғарыдан, корольдік билік тарапынан бірте-бірте жүргізілген реформалар көмегімен іске асыруға ұмтылды. Бұл неміс бюргерлерінің үстем тапқа деген төзімді қатынасынан байқалады.

2. Иммануил Канттың мемлекет және құқық туралы ілімі

Иммануил Кант (1724—1804) — классикалық неміс философиясының көшбастаушысы және құқықтың қазіргі теория-сындағы іргелі бағыттың бірінің негізін қалаушы. Кенигсберг университетінің профессоры Канттың ілімі XVIII ғасырдың 70-жылдары осыған дейінгі философияны сыни тұрғыда қайта пайымдағаннан кейін қалыптасты. Өзінің саяси-әлеуметтік көзқарастарын ол бастапқыда құрамына «Бүкіл әлемдік - азаматтық тұрғыдағы жалпы тарих идеясы», «Мәңгілік әлемге қатысты» сияқты жұмыстары енген мақалалар жинағында баяндады, ал кейінірек «Адамгершілік метафизикасы» (1797) трактатында қорытындылады.

Кант философиясы танымның эмпирикалық (тәжірибелік) және априорлық (тәжірибеге дейін немесе онан тыс) түрлерін бір-біріне қарсы қоюға негізделеді.

Адамның қоршаған әлемді тануы әрқашанда тәжірибеден, яғни сезімдік түйсіктерден басталады. Алайда эмпирикалық білімдер толық емес, өйткені олар зерттелетін заттың тек сыртқы белгілері — түсі, салмағы және т.б. жөнінде ғана білім бере алады. Тек ақыл-ойдың көмегімен ғана заттың мәнін танып білуге, оның ішкі қасиеттері мен себептерін анықтауға болады. «Ақыл-оймен тану және априорлы тану екеуінің мәні бір» — деп жазды ол.

Адамның жүріс-тұрыс әрекетінің мәселелерін қарастыратын Канттың практикалық философиясы өзге ұстанымдағы қағидаларға сүйенді. Оның практикалық философиясының құрамдас бөліктері — этикасы мен құқық туралы іліміндегі негізгі рөл априорлы идеяларға тиесілі. Канттың пікірінше, егер табиғатты тану барысында «ақиқаттың негізгі қайнар көзі тәжірибе» болса, ал адамгершіліктің заңдылықтарын адамдардың арасында болатын қатынастардан туындатып шығару мүмкін емес. Жаратылыстану ғылымдарындағы сияқты мораль мен құқықтың теориясын қалыптастыруға болмайды. Моральдық философияның міндеті ақыл-ойға сүйене отырып адамның өзінің эмпирикалық өмір сүруінде ұстанатын жалпыға ортақ жүріс-тұрыс ережелерін көрсетіп беру болып табылады. «Өзінің эмпирикалық бастауын уақытша ұмыт қалдыра тұрмай және пікірдің қайнар көзін тек ақыл-ойдан іздемей» заңгер ешқашанда әділдіктің жалпыға ортақ өлшемін таба алмайды. Осы шарттарды сақтаған жағдайда ғана этика құқық теориясымен ғылымға айналады. Басқаша айтқанда, Канттың ілімінде этиканың ғылыми статусы мәселесі көтеріледі, жаратылыстанымдық ғылымдардың методтарымен

(әдіс-тәсілдерімен) салыстырғанда құқық теориясында қолданылатын методтардың өзгешеліктері туралы мәселелер қойылады.

Канттың дүниеге әкелген сыншыл рационализм методологиясының XVIII ғасырдағы ағартушылары рационалистік концепцияларынан мәнді ерекшеліктері болды. Ең алдымен адамның ақыл-ой табиғатын түсіндіруде айырмашылық байқалды. Канттың көзқарасы бойынша ақыл-ой адамның айрықша қасиеті ретінде индивидте емес, адамзат тегінде, яғни ұрпақ алмасушылықтың ұдайы андаусыз тізбегінде толығымен дамиды. Оның доктринасында ағартушылық алғаш рет бүкіл әлемдік-тарихи процесс ретінде пайымдалды, оның барысында адам мәдениет прогресінің нәтижесінде табиғатқа тәуелсіздіктен құтылып, еркіндікке қол жеткізеді. Сондай-ақ Кант адамдардың көпшілігінің адамзат дамуының жалпы барысын түсінбей, бейсаналы әрекет еткенімен және өзінің жеке мүддесін көздегенімен олардың ұрпақтары да мәдениетті жетілдіруге өз үлестерін қосады деп тұжырымдады. Мұнан шығатын қорытынды: ақыл-ой-өмір сүріп отырған практиканың нәтижесі емес, мәдениеттің үдемелі нәтижесі.

Бұл идеяларды негіздеу әлеуметтік заңдардың ерекшелігін игеру жолындағы үлкен қадам болды. Әсіресе, адамдардың субъективтік пиғылының тарихтың объективті нәтижесімен сәй-кес келмейтіндігі белгілі болды, алайда, Канттың әлеуметтік доктринасын кейінгі ойшылдар әртүрлі түсіндіреді. Бұл ілім қоғамдық процестің диалектикасы, ондағы тарихилық пен логикалықтың арақатынасы туралы ілімнің де (Гегель, Маркс), жаратылыстанымдық және қоғамдық ғылымдарды бір-біріне қарсы қоя-ын концепциялардың да (кантшылдықтың әртүрлі мектептері) өзегін құрайды.

Кант рационалистінің тағы бір ерекшелігі философтың адамгершілік пен құқықты теориялық білім қатарынан шығарудан бас тартуымен сипатталады. Бұл тұрғыдан алғанда ол Руссо негізін қалаған демократиялық дәстүрді жалғастырды. Кант адамгершіліктің тасымалдаушылары ешқандай артықшылықсыз барлық адамдар бола алады деген руссоистік идеяны қабылдағанымен, моральдың қайнар көзі туралы Руссоның позициясын қайта пайымдады. Канттың пікірінше, адамгершілік және құқықтық заңдардың қайнар көзі практикалық ақыл-ой немесе адамдардың ерікті ырқы. Бұл тәсілдің ерекшелігі руссоизмнің демократиялық мазмұнын сақтай отырып, этика мен құқықты негіздеудің рационалистік әдістерін қалпына келтіруге мүмкіндік беруімен сипатталады.

Бүкіл адамзат алдындағы өз жауапкершілігін толық түсіну деңгейіне жеткен адам ғана моральдық тұлға бола алады деп жариялайды неміс ойшылы. Адамдар бір тектің өкілдері ретінде бір - біріне тең болғандықтан, әрбір индивид өзгелер үшін абсолютті адамгершілік құндылыққа ие болады. Канттың этикасы осылайша эгоистік ұмтылыстардан жалпыадамзаттылықтың басымдылығын бекітті, әлемдегі өзгерістер үшін индивидтің моральдық жауапкершілігін баса айтып көрсетті.

Осы принциптерге сүйене отырып, Кант адамгершілік заңын шығарды. Философтың есептеуінше, моральдық тұлға уақыт пен кеңістіктің жағдайларына тәуелді гипотетикалық (шартты) ережелерді басшылыққа

алмайды. Өзінің әрекетінде ол категориялық (шартсыз) императивтің талаптарына сай қимылдайды. Гипотетикалық ережелермен салыстырғанда категориялық императив қандай да бір нақты жағдайда қалай әрекет жасау керектігін көрсетпейді, демек формальды болып табылады. Онда «адамзат бейнесі алдындағы парыз» деген жалпы идея ғана болады. Яғни индивидке мораль заңымен жүріс-тұрыс қалыбының қай бағыты сәйкес келетінін өз еркімен таңдау еркіндігі беріледі. Категориялық императивті Кант адамгершілік еркіндігінің заңы деп атады және бұл екі ұғымды синоним ретінде қолданды.

Канттың құқықтық теориясы этикамен тығыз байланысты. Оның ілімінде құқықтың да, моральдың да қайнар көзі (адамның практикалық ақыл-ойы) және мақсаты (жалпыға ортақ еркіндікті бекіту) бір. Олардың арасындағы айырмашылықты Кант қылық жасауға мәжбүр ететін тәсілдерден аңғарады. Мораль адамның ішкі ұмтылыстарына және өз парызын сезінуге негізделген, ал құқық осындай қылықтарды қамтамасыз ету үшін өзге индивидтер немесе мемлекет тарапынан сырттай мәжбүрлеуді пайдаланады. Мораль саласында жалпыға міндетті кодекстер болмайды және болуы да мүмкін емес болса, құқық мәжбүрлеуші күшпен қамтамасыз етілетін жалпы заңдылықты қажет етеді.

Құқық пен моральдың арақатынасын қарастыра отырып, Кант құқықтық заңдарды адамгершіліктің алғашқы сатысы ретінде қарастырады. Егер қоғамда адамгершілік заңдарына ұқсас құқық бекітілсе, онда жеке адамның ерікті ырқы өзгелердің еркіндігіне қайшы келмейтіндей адамдар арасында қатаң сақталатын қатынас орнайды. Мұндай қатынастар толық адамгершілікті болып табылмайды, өйткені бұл қатынасқа түсетін индивидтер парыздың ықтиярын емес, мүлдем өзге мотивтерді — бас пайданы ойлау, жазаланудан қорқу және т.б. басшылыққа алады. Басқаша айтқанда құқық адамдар арасындағы сырт көзге ізгілікті, өркениеттік қатынастарды қамтамасыз еткенімен, олардағы өзара антипатия, тіпті бірін-бірі жек көру сақталып қалады. Тек құқық (моральсыз) үстемдік ететін қоғамда индивидтер арасында «толық антогонизм» орын алады.

Канттың анықтамасы бойынша құқық — бұл еркіндіктің жалпыға ортақ заңы тұрғысында жеке адамның еркі өзгелердің еркіне қайшы келмейтін шарттардың жиынтығы. Бұл шарттарға мыналар жатады: мәжбүрлеуші заңдардың болуы, индивидтің жеке құқықтарының және жеке меншіктің кепілді статусы, қоғам мүшелерінің заң алдындағы теңдігі, сондай-ақ дауламайдың сот жолымен шешілуі. Практикалық - идеологиялық тұрғыда бұл анықтама ерте либерализмнің идеологиясына ұқсас. Ол бойынша еркін және тәуелсіз индивидтер арада пайда болған қатынастарды өзара келісімге сай өздері реттей алады және бұл қатынастардың берік қорғалуын ғана қажет етеді.

Канттың құқық туралы ілімі XVIII ғ. батысевропалық заңгерлік ой дамуының жоғары сатысы болып табылады. Онда құқықтың ғылыми теориясын методологиялық негіздеу, нормативтіліктің (қалыптылықтың) интеллектуалды-ерікті табиғаты, құқық пен моральдың арақатынасын ашу және өзге де түбірлі мәселелер көтерілді. Құқықты кең мәдениеттанымдық контексте сипаттай отырып Кант дербес пән ретіндегі құқық философиясының пайда

болуының алғышарттарын даярлады. Арнайы заңгерлік зерттеулер үшін оның еңбектеріндегі субъективті құқықтар мен міндеттердің өзара байланысы ретіндегі құқықтық қатынастардың сипаттамасы үлкен маңызға ие болды.

«Адамгершілік метафизикасында» табиғи құқықтың өзгеше түсіндірмесі берілген. Руссоның ізінше, Кант объективті құқық болмайтын гипотетикалық табиғи жағдай концепциясын ұстанды. Адамға әуел бастан жалғыз туа біткен табиғи құқық — адамгершілік таңдаудың еркіндігі тән. Одан теңдік, ойлау, пікір бөлісу қабілеті және т.б. адамның айнымас қасиеттері туындайды. Мемлекетке дейінгі кезеңде адам субъективті табиғи құқықтарға ие болды, оның ішінде меншік құқығы да бар, алайда олар индивидтің өз күшінен өзге ешнәрсемен қамтамасыз етіл-меген. Мұндай субъективті өкілеттіліктердің жиынтығын Кант қалыптасқан дәстүрге қарамастан жеке құқық деп атады. Оның пікірінше, жеке құқық өзінің нағыз заңды және кепілді сипатына тек мемлекет деңгейінде ғана, жалпы заңдардың бекітілген тұсында ғана ие болады.

Әлеуметтік-саяси құбылыстарды түсіндірудің априорлы принципіне сай Кант мемлекеттің шығу тегі жөніндегі мәселемен айналысудан бас тартты. Табиғи құқық концепцияларына тән мемлекеттің қоғамдық келісім жолымен орнау мәселесіне келгенде ол тек ақыл-ойдың идеясына ғана ие. Алайда заң шығарушы өз міндетін атқару барысында бүкіл халықтың біріккен еркін білдіретін заң шығару мәселесіне келгенде күмәнсіз (практикалық) нақтылыққа ие болады. Үстем таптың мұрагерлік билігі жөніндегі заңға халықтың келісім беруіне ол күмәнданады.

Саяси теорияның қалыптасуындағы Канттың үлесі оның құқықтық мемлекет туралы қазіргі ілімдердің негізгі идеялары мен принциптерін орнықтыруымен сипатталады. «Адамгершілік метафизикасындағы» дефиницияға (анықтамаға) сәйкес мемлекет — құқықтық заңдарға бағынған адамдар көпшілігінің бірігуі. Мемлекеттің маңызды белгісі ретінде заңның үстемдігі аталады.

Тұрақты құқықтық тәртіптің кепілі болатын мемлекет, Канттың пікірінше, қоғамдық шарт және халық егеменділігі бастауларына негізделіп құрылуы тиіс. Ол заң билігін халықтың жүзеге асыруы азаматтардың арасында құқық теңсіздігіне әкелетін заң қабылдауға жол бермейді деген Руссоның пікірімен келіседі. Алайда Канттың халық егемендігі туралы көзқарасы шектеулі сипатта болды, Руссодағы халық билігін ол парламенттегі халық өкілеттілігімен алмастырады.

Ерте либерализмнің идеологы ретінде Кант индивидуалды еркіндікті құқықтық қамтамасыз етудегі мемлекеттің қызметін былайша сипаттайды: «Мемлекеттің жалпы игілігі конституция-ның құқық принциптерімен барынша келісімділік жағдайына тікелей байланысты. Бізді осыған ұмтылуға өзінің категориялық императивімен ақыл-ой міндеттейді». Философтың пайымдауынша азаматтардың бақыты туралы қамқорлық мемлекеттік биліктің міндетіне жатпайды (мұндай саясат билеушілердің «өздерінің түсінігі бойынша бақытты етуге» ұмтылатын деспотиялық мемлекеттерге тән).

Кант мемлекеттегі үш басты органды — заң шығарушы (парламент), оны атқарушы (өкімет) және қорғаушы (сот) деп бөледі. Мемлекетті ұйымдастыру үлгісі ретінде биліктердің ажыратылуы және субординациясы жүйесі алынады. Неміс ойшылы бұл принципті өз кезегінде мемлекеттің республикалық және деспотиялық нысандарын ажырату негізіне де қолданады. «Республиканизм — атқарушы биліктің (өкіметтің) заң шығарушы биліктен бөлінуінің мемлекеттік принципі; деспотизм — өзінің шығарған мемлекеттік заңдарын өз билігімен атқару принципі». Мемлекет нысандарын үстем топтың саны бойынша дәстүрлі жіктеуге (монархия, аристократия және демократия) Кант аса мән берген жоқ, оны ол мемлекеттік құрылымның рухын білдір-мейтін әріптердің көрінісі ғана деп есептеді. Бұл концепцияның мәні бойынша егер билік ажыратылса монархия республикаға айналады, ал олай болмаса, керісінше, деспотияға айналады.

3. Гегельдің мемлекет және құқық туралы ой-пікірлері

Георг Вильгельм Фридрих Гегельдің (1770—1831) философиялық ілімі классикалық неміс идеализмі дамуының ең жоғарғы сатысы болып табылады. Оның негізгі шығармалары — «Рух феноменологиясы» (1807), «Логика ғылымы» (1812—1816), «Философиялық ғылымдар энциклопедиясы» (1817). Мемлекет және құқық мәселелеріне қатысты басты еңбегі «Құқық философиясы» (1821) деп аталады.

Гегель — объективті идеализмнің ең көрнекті өкілі. Оның философиясының негізгі категориясы — абсолюттік идея. Ол бастауы жоқ, мәңгі түпкі нақтылық және барлық мәнділіктің қайнар көзі, өз дамуында үш кезеңнен немесе этаптан өтеді. Абсолюттік идея ашылуының бірінші этапы — ең жалпы, абстрактылы ұғымдардан нақты, алуан түрлі және көпқырлы ұғымдарға қарай дамуы. Абсолюттік идеяның өзіндік қозғалысының екінші этапы — оның өзі қалыптастырған табиғатқа енуі. Абсолюттік идея ашылуының үшінші кезеңі — оның табиғат арқылы өзіне қайта оралуы. Табиғат төменгі формадан жоғары формаға қарай дами отырып, рухқа қарай өрлейді және рухта абсолюттік идеямен қайта қосылады.

Мемлекет және құқықтың барлық мәселелерін Гегель рух философиясына жатқызады. Ол өз кезегінде үш бөлімге бөлінеді:

А. Субъективті рух (индивидуалды жан):

антропология (жан тәннің сезінуші субстанциясы ретінде);

феноменология (жанның санаға айналуы);

психология (жанның теориялық және практикалық қабілеттері);

Б. Объективті рух:

абстракциялық құқық;

мораль;

адамгершілік.

В. Абсолюттік рух:

эстетика;

дін;

философия.

Құқық және мемлекет объективті рух саласында қаралып, «Құқық философиясында» талданады. Бұл кітаптағы зерттеу объектісі заңгерлік саланың шеңберінен шығып, әлеуметтік өмірдің барлық құбылыстарын, нақтылап айтқанда — әлеуметтануды, саясатты, экономиканы, құқықты және этиканы қамтиды.

Субъективті рухтың объективтілікпен синтезі абсолюттік рухқа әкеледі. Өнердің, діннің және философияның жоғарғы көріністерінде абсолюттік идеяны игеру жүзеге асады, табиғат адам кейпінде өз отанына оралады. Гегельдің объективті рух деп атаған триадасы абстрактылы құқықтан, мораль және адамгершіліктен тұрады.

Абстрактылы құқық — бұл азамат статусымен байланысты емес, адамдардың құқылы қабілеті, оның позитивті құқыққа тәуелсіздігіндегі абстрактылығы. Абстрактылы құқықтың негізі — тұлға, оның басты принципі — «үлгі бол және үлгі ретінде өзгелерді құрметте» — Канттың категориялық императивін еске түсіреді. Абстракциялық құқықтың субъектісі қоғамдық желілермен байланыспағандықтан, қоғамдық шарт мектебі өкілдерінің түсіндірмелеріндегі табиғи құқықпен ұқсастығы бар. Бірақ Гегель абстрактылы құқықты тарихи кезең ретінде қарастыр-майды, оның іліміндегі тарихилық логикалық-диалектикалықпен астасып жатады. Объективті рухтың компоненттері мен құрамдас бөліктері сатылы түрде орналасқанымен, онымен бір уақытта қатар өмір сүреді.

Абстрактылы құқықта да табиғи құқықтағыдай қамтамасыз етудің, кепілдік берудің жоқтығы тәріздес идея бар. Абстрактылы құқық — бұл адамның еркін ырқының бой көрсету мүмкіндігі бар саласы. Бұл абстракциялық құқықтың Гегель белгілеген триада қатарына меншік, келісім және құқық бұзушылық кіреді. Меншікте құқық бір адамның еркі арқылы іске аса, келісімде — екі немесе бірнеше адамның еркі арқылы жүзеге асады, ал құқық бұзушылықта әртүрлі адамдардың еркі қатынасады, бірақ олардың арасында келісім емес, қайшылық болады.

«Объективті рух» триадасындағы екінші тізбек — мораль. Ол абстрактылы құқық субъектінің еркіндігін шектейді. Бұл мүмкіндік емес, соған тән сала, адамның қылықтарға қатынасын, жүріс-тұрысын бағалаушы әрекеті. Мораль абстрактылы құқық тасымалдаушыларының нақты жағымды және жағымсыз қасиет-терін қамтиды (ниет және кінә, пиғыл және игілік, қайырымдылық және ұят).

Абстрактылы құқық пен мораль үшінші тізбек адамгершілікте тұтастыққа бірігеді. Мораль мен адамгершілік ұғымдары Гегель ілімінде бүгінгі күні синоним ретінде әдетте жалпы қабылданған түсінігінен алшақтайды. Оның пайымдауынша мораль индивидуалды, субъективті, сондықтан қамтамасыз етілмеген сипатта болады. Ал адамгершілік қоғамдық салаға жатады, онда адам өзгелермен өзара әрекетінде ұжымның, бірлестіктің бөлігі түрінде көрінеді. Адамгершілік субъективтік пікірден не-месе талап-тілектен жоғары тұратын әлеуметтік мазмұнға ие болды. Адамгершіліктің бұл анықтамасы қоғамдық қатынастарды реттеудің жүйесі ретінде түсіндірілген антикалық заманнан өз

бастауын алады және бұл дәстүрлі түсінік XVIII—XIX ғасырға дейін өмір сүріп келді.

Адамгершілік саласында адам тұйықталған оқшау емес, ұжымның, бірлестіктің субъекті ретінде көрінеді. Адамды өз құрамына енгізетін мұндай бірлестіктің немесе жүйенің үшеуі бел-гілі: отбасы, азаматтық қоғам және мемлекет. Бұлар Гегель іліміндегі адамгершіліктің мазмұнын ашатын триадаға бірігеді. Отбасы — өзара сүйіспеншілік пен көмекке негізделген табиғи бірлестік. Отбасына азаматтық қоғам қарсы тұрады, онда өзара байланыстың ізгілікті нысандары жоқ, бұл жеке мүдделер әлемі. Отбасы мен азаматтық қоғам принциптерін синтездеп отырып, әртүрлі элементтерді келістіріп біріктіретін және құқық пен моральдық іске асуына жағдай туғызатын жалғыз нәрсе — мемлекет, адамгершіліктің жоғарғы формасы.

«Объективті рух» категориясына кіретін триаданың жалпы сипаттамасы Гегельдің методологиясынан хабар береді. Осы тұрғыда оның саяси көзқарасын білдіретін негізгі жалпы ұғымдарға тоқталайық. Әсіресе құқық, азаматтық қоғам және мемлекет түсініктері ерекше қызығушылық туғызады.

Гегель құқықтың философиялық және қолданбалы түсінігін жіктей отырып, замандастары арасында жаңашылдығымен көзге түседі. Құқықтың қолданбалы түсінігі практикалық заңгерлік үшін қажет болғанымен, философия үшін қызығушылық танытпайды. Философиялық түсінікті Гегель «құқық идеясы» деп атайды. «Құқық идеясы дегеніміз еркіндік», өйткені құқықтың қайнар көзі — ерік, ол болса еркін, сондықтан еркіндік — құқықтың мәні және мақсаты. Гегель «еркіндік дегеніміз пайымдалған қажеттілік» дей отырып, еркіндіктің табиғат және қоғам заңдарына бағыну екендігін айтады.

«Құқық идеясымен» қатар әрбір елде позитивті құқық ұғымы да өмір сүреді (құқықтық қолданбалы түсінігі). Гегель оның екі белгісін атап көрсетеді: мемлекет мойындаған кезде формальды тұрғыдағы жүріс-тұрыс қалыптары құқық нормасына айналады, ал соның нәтижесінде оның мәжбүрлеуші қуатымен қорғалады. Құқықтың мазмұны халық рухының, ұлттық мінез-құлықтың ерекшелігімен (Монтескье пікіріне ұқсас) және оның тарихи дамуының деңгейімен анықталады. Гегель позитивті құқықтың әлеуметтік-тарихи шарттылығын айқындайды. Заң шығарушы құқық нормаларын бекіткенде өзінің жеке еркін басшылыққа алмайды, қоғамда пісіп-жетілген нәрсені ғана бекітеді. Құқық және заң синонимдер емес. Заң нормаға жалпыға ортақ айқындылық беретін құқықтың бекітілуі. Әдет-ғұрып пен сот шешіміне қарағанда заңның басымдылығы да осында. Заң тарихи қалыптасқан құқықтың көрінісі, егер ол ақыл - ойдан ауытқыса онда өзгерістерді қажет етеді. Гегельдің пікірінше заңның екі тегі бар: табиғат және құқық заңдары. Біріншісі ешқандай талдауға түспейді, ал екіншісі кейде расталады, кейде терістеледі.

«Құқық идеялары» және позитивті құқықтан өзге Гегель ілімінде «ерекше құқық» туралы да айтылады. Ол «объективті рух» шеңберіндегі еркіндік идеясының даму нысандары мен сатыларын осылай атайды. «Ерекше құқыққа» жататын абстрактылы құқық, мораль, отбасы, азаматтық қоғам және мемлекет тарихи тұрғыда бір-бірін алмастырмайды, бір-біріне иерархиялық (сатылы) түрде бағына отырып қатар өмір сүреді. Абстрактылыдан нақтылыққа өтуді

білдіретін бұл сатылы жүйенің шыңы мем-лекет, ал одан жоғары тек әлемдік рух немесе ақыл-ой ғана тұрады.

Азаматтық қоғам — адамгершілік деп аталатын триаданың екінші мүшесі. Ол антитезис ретінде отбасына қарсы қойылады, өйткені онда отбасын құрайтын тұтастық принципі бұзылады. Азаматтық қоғамның құрылымында Гегель үш сословиені анықтайды: 1) жермен байланысты субстанционалды (дворяндар және шаруалар); 2) өнеркәсіптік (фабриканттар, саудагерлер, көлөнершілер, жұмысшылар); 3) жалпыға бірдейлер (шенеуніктер). Бұл жіктеліс таптық айырмашылықты ескермейді.

Қоғамдық шарт мектебінің өкілдері үшін азаматтық қоғам және мемлекет ұғымдары бір мағынада қолданылса, Гегель бұл екеуінің мәнін ажыратып қарастырады. Азаматтық қоғамда экономикалық заң үстем болса, мемлекетте этикалық заң басым. Мемлекет концепциясы Гегельдің саяси теориясының өзегі болып табылады. Оның ілімінде мемлекет «адамгершілік идеясының нақтылығы», «жүзеге асқан ақыл-ой», «еркіндіктің іске асуы». Ол мемлекеттің пайда болуы жөніндегі қоғамдық шарт теориясын теріске шығара отырып, оны құдай еркінің көрінісі ретінде асыра бағалайды. Ол мемлекетті тұлғадан, қоғамнан жоғары тұратын мақсат, органикалық тұтастық ретінде қарастырып, белгілі дәрежеде Гоббстың дәстүрін жалғастырады. Мемлекеттің негізгі міндеті — азаматтардың бақыты емес, бүтіннің игілігі.

Гегельдің қоғамдық позициясы конституциялық құқыққа байланысты көзқарастарымен де айқындалады. Кант сияқты ол да биліктің бөлінуін еркіндіктің кепілі деп есептегенімен бұл принцип Гегельде өзгеше талданады. Сот билігін ол жеке емес, өкіметтік немесе атқарушы биліктің құрамдас бөлігі ретінде қарастырады. Гегель заң шығарушы, өкіметтік және корольдік биліктерді бөліп көрсетеді, оның үстіне соңғысын бүкіл осы жүйенің негізі және шыңы ретінде сипаттайды. Корольдік билік қалған екі билікті біріктіреді және тұтастық ретіндегі мемлекеттің айнасы болып табылады. Гегель монархизмнің идеологы ретінде конституциялық монархияны әлемдік рухтың көрінісі ретінде пайымдайды. Мұрагерлік монархия сайламалыға қарағанда табиғи және көпшіліктің билігімен салыстырғанда басқарудың ақылды формасы.

Гегельдің «конституциялық» идеялары Локктың, Монтескьенің ілімдерінен едәуір артта қалып, жартылай феодалдық монархияның шеңберінен шыға алмайды және парламенттік нысандарды «ағартушылық абсолютизмнің» қатаң құрылымына бейімдеп пруссиялық тәртіптерді дәріптейді. Ол мемлекеттік құрылыс мәселесіне келгенде, буржуазиялық өзгерістердің идеологтарынан артта қалғанымен, әлеуметтік-экономикалық салаға келгенде олардан батылырақ болды. Бұл оның меншікке көзқа-расынан байқалады. Гегель жеке меншікті еркіндіктің бірінші деңгейі ретінде қарастырып, бөліністі теңестіруге қарсы болды. Сондықтан құлдықты, крепостниктік құқықты қолдамады.

Гегельге әлемдік федерация туралы космополиттік тенденциялар жат, ол үшін дамудың жоғарғы нысаны — ұлттық мемлекет. Ол әлемдік тарихты да ұлттық рухта түсіндіреді, барлық адамзаттық өткенді төртке бөледі: шығыстық,

гректік, римдік және германдық. Оның әрқайсысына мемлекеттің төрт нысаны сәйкес келеді: шығыстық теократия (жалғыздың еркіндігі), демо-кратия және аристократия (бірнешеудің еркіндігі), конституциялық монархия (барлығының еркіндігі). Ал қалғандарын ол «тарихи емес халықтарға» жатқызады.

Жалпы алғанда, Канттың философиясын Француз революциясының немістік теориясы деп атаса, ал Гегельдің саяси көзқарастарын Француз революциясына деген консервативтік реакция деп атауға болады.

4. Құқықтың тарихи мектебі

Германияда құқықтың тарихи мектебі XVIII ғасырдың аяғында пайда болып, XIX ғасырдың ортасында толық қалыптасып болды. Бұл дәуірде Германияда феодалдық тәртіп сақталып қалды және экономикалық, әлеуметтік және саяси қатынастары жағынан Батыс Европа елдерінен артта қалды. Неміс қоғамының осы жағдайы құқықтың тарихи мектебінің қалып-тасуы мен таралуына ықпал етті.

Бұл мектептің негізін қалаушы Геттинген университетінің профессоры Густав Гуго (1764—1844) болды. Ол өзінің «Қалыпты құқық философиясы ретіндегі табиғи құқық оқулығы» деген шығармасында құқық қалыптасуының ұзақ тарихи процесі мәселесін көтереді және құқықтық реттеудің жоғарыдан жүргізілетіндігі туралы пікірді теріске шығарады. Заң құқықтың жалғыз қайнар көзі емес. Құқық заңгерлік әрекеттен өзге, заң шығарушының еркінен өзге жолдармен де қалыптасады. Римдегі әдеттік құқық, преторлық құқық осылай қалыптасқан. Заң шығарушының шығармашылық қабілеті туралы көзқарасқа қайшы келе отырып Г. Гуго құқық та тіл сияқты ешқандай келісім мен бұйрықсыз өз-өзінен құралады деп есептеді. Қатаң ережелер практика барысында туындайтын күмәнді мәселелердің шешімін табу кезінде бірте-бірте қалыптасады. Оның пікірінше, көпшілік заңды оқымағанымен, оның мазмұнын білмегенімен, оның тәртібімен жақсы таныс болып шығады. Құқық нормаларының айқындылығы әдеттік құқық арқылы мүмкін болады.

Бақылау сұрақтары:

1. Иммануил Канттың құқық және мемлекет туралы ілімі туралы айт?
2. "Азаматтық құқықтық қоғам" идеясын талда?
3. Тең құқылы Республикалардың дүниежүзілік федерацияның идеясы дегеніміз не?
4. Мәңгі дүние жобасы және "Мәңгі дүниеге" дегеніміз не?
5. Гегельдің құқық пен мемлекет туралы ілімін талда?
6. "Құқық философиясы". Құқық түсінігі және оның даму сатыларын ата?
7. Биліктің бөлінуі және органикалық бірлігі концепциясы туралы айт?
8. Гегель халықаралық құқық, соғыс пен бейбітшілік туралы түсінік бер ?
9. Құқықтың тарихи мектебі дегеніміз не ?
10. Г. Гуго. Ф. К. Савиньи. Г. Пухта. Құқықтың стихиялық дамуы туралы ата ?

13 тақырып. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Батыс Европадағы саяси және құқықтық ілімдер

1. Батыс Европалық саяси және заңгерлік ойдың негізгі бағыттары

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Батыс Европаның қоғамдық-саяси өмірінде буржуазиялық тәртіптер онан ары нығая түсті. Әсіресе XVIII ғасырдың аяғындағы Ұлы Француз революциясы Европада капитализмнің дамуына мықты серпін берді.

Алайда бұл капиталистік қатынастардың қарсыластары да көптеп табылды. Өмірге ене бастаған буржуазиялық тәртіптерді дворяндық-аристократиялық, феодалдық-монархиялық топтар қаламады, олар өздерінің жоғалтып алған ескі жеңілдіктерін қайта қалпына келтіруге ұмтылды. Бұлардың идеяларының бүтіндей комплексін *консерватизм* деп атау қабылданған. Консерватизмнің ең кеңінен таралған кезі XIX ғасырдың алғашқы ширегі. Социализм мен либерализмге қарағанда консерватизмнің нақты белгіленген тұрақты концептуалды өзегі болған жоқ. Сондықтан да оның саяси-заңгерлік идеялары оқулықта қарастырылмайды. Бірақ өз заманында консервативтік көзқараста-рымен кеңінен танымал болған есімдерді ескерген жөн. Олар ағылшынның саяси әдебиетінде Эдмунд Берк (1729—1797), француздарда — Жозеф де Местр (1753—1821) және Луи де Бональд (1754—1840), немістерде — Людвиг фон Галлер (1768—1854) және Адам Мюллер (1779—1829).

2. Ағылшын либерализмі

XVIII ғасырдың аяғында Англия қоғамдық дамудың негізгі көрсеткіштері бойынша әлемдегі жетекші капиталистік державаға айналды. XIX ғасырдың бірінші жартысында буржуазиялық саяси ойдағы негізгі бағыт ретінде либерализм қалыптасады. Либерализм жеке инициатива, кәсіпкерлік, ұят, сөз, пікір, баспасөз еркіндіктері негізгі орын алатын «азаматтық еркіндікті» негіздеу мен қорғауға күш салды. Бұл концепция бойынша мемлекет тұлға қауіпсіздігін, жеке меншікті, «азаматтық еркіндікке» негізделген қоғамды қорғауы тиіс. Либерализм «азаматтық еркіндікті» шектеуге қарсы шығып, мемлекеттің қоғамның экономикалық өміріне араласпауын қалады.

Ағылшын либерализмінің ең көрнекті өкілінің бірі Иеремия Бентам (1746—1832) ағылшын философтары Гоббстың, Локктың, Юмнің және француз материалистері Гельвецийдің, Гольбахтың бірқатар әлеуметтік-философиялық идеяларын қорыта отырып *утилитаризм* (“*utilitas*”- пайда) теориясының негізін қалады. Оның негізін мынадай төрт постулат құрайды. Біріншісі: адам әрекетінің мәні, қасіретті болдырмау және ләззат алу құрайды. Екіншісі: пайдалылық, қандай да бір міндетті шешудің құралы болу мүмкіндігі — бүкіл құбылыстарды бағалаудың ең құнды өлшемі. Үшіншісі: адамгершілік мейлінше көп адамның барынша бақытқа жетуін бағдарлайтын қасиеттерден құралады.

Төртіншісі: индивидуалды және қоғамдық мүдделердің үйлесімділігімен жалпы ортақ мүддені барынша арттыру адамзат дамуының мақсаты болып табылады.

3. Француз либерализмі

XIX ғасырдың бірінші жартысында Франциядағы саяси-құқықтық ойдың дамуы 1789—1793 жылдардағы Ұлы буржуазиялық революцияның жетістіктерімен байланысты. Революцияның нәтижесінде «бостандық», «теңдік», «туыстық» сияқты бірқатар жаңа саяси құндылықтар өмірге енді. Бұл кезеңде Францияда Наполеон және оның режимінің құлап, Европа елдерінің саясатына ықпалын тигізген реакциялық контрреволюциялық «Қасиетті Одақтың» (1815 жыл) құрылғанымен, Бурбондар әулетінің таққа қайта оралып, елде монархиялық құрылыс орнағанымен революцияның негізгі жетістіктерін жоя алмады.

Қалыптасқан осындай жағдайларда француз буржуазиясының идеологтары капитализм дамуы үшін қажет «индивидуалды құқықтар мен бостандықтарды» негіздеуге үлкен көңіл қойды. Олар бостандыққа қауіп-қатер феодалдық реакция тарапынан да, революциялық кезеңнің демократиялық теориялары тарапынан да төнуі мүмкін деп қарастырады.

Француз либерализмінің негізін қалаушының бірі публицист ғалым және саяси қайраткер Бенжамен Анри Констан де Ребек (1767—1830). Констан саяси және тарихи-діни тақырыптарға бірқатар шығармалар жазды, оның ішіндегі ең танымалы өзінің мемлекет туралы либералдық ілімін ыңғайлы жүйелі формада баяндаған «Конституциялық саясат бағыты» еңбегі. Констан бұл еңбегінде жеке инициатива, кәсіпкерлік бостандығы, сөз бостандығы, ар-ұят бостандығы ретінде түсіндірілетін индивидуалды еркіндік мәселесіне баса назар аударады.

4. Неміс либерализмі

Неміс жеріндегі либералдық қозғалыс XIX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында басталып 1848—1849 жылдардағы революция қарсаңында өзінің ауқымы мен ұйымдасуы жағынан да, идеялық-теориялық жағынан да біршама жетістіктерге жетті. Революцияға дейінгі кезеңде қалыптасқан ерте неміс либерализмі сипаты жағынан «конституциялық қозғалыс» болды. Ондағы бытыраңқы неміс мемлекеттері үшін қолайлы саяси-заңгерлік тәртіптерді ұсынған әртүрлі үлгілердің мазмұнында сол кездегі Батыс Европадағы либералдық ұстанымдар мен қалыптар мол ұшырасты. Ағылшын және француз либералдары сияқты неміс либералдары да өзінің әлеуметтік тірегін орта буржуазиялық топтардан іздеді. Сонымен қатар олар партикулярлық мүдделерді көздемей, замана талабына сай жалпы игілікті жақтайтын монархтардың саналы әрекеттерінен де үміттенді.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Германияның саяси және рухани ахуалына өз көзқарастарымен ықпал еткен Фридрих Дальман, Роберт фон Моль, Карл Роттек, Карл Велькер, Юлиус Фребель және өзгелері сияқты неміс либерализмінің өкілдері болды. Ал Вильгельм фон Гумбольдт және Лоренц

Штейннің либералдық идеялары неміс жерінен тысқа шығып, жалпы Европаға танымал болды.

5. Социализм идеологтарының саяси-құқықтық көзқарастары

XIX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында либералдар буржуазиялық тәртіптерді (жеке меншік, кәсіпкерлік еркіндігі, бәсекелестік және т.б.) дәріптеп жатқан тұста Батыс Европада бұл тәртіптерді аяусыз сынға алып, қанаушылықтан құтқаратын қоғамның жобаларын ұсынған ілімдер де пайда болды. Капиталистік қоғамның қайшылықтарын ашып әлеуметтік теңдікке, әділеттілік пен еркіндікке негізделген қоғам туралы ілімнің — утопиялық социализмнің классиктері қатарына Сен-Симон, Ш. Фурье және Р. Оуэн жатады.

Олардың барлығын еңбектің жалпыға ортақ міндеттілігі, әділетті бөлініс, коллективизм (ұжымшылдық), еркіндік, тұлғаның үйлесімді дамуы идеялары біріктіреді. Бұл дәуірде пролетариат пен буржуазия арасында қақтығыс әлі ушығып шиеленісе қоймаған болатын. Сондықтан барлық утопистер әділетті қоғамды ешқандай әлеуметтік сілкіністерсіз және тап күресінсіз бейбіт жолмен орнатуға болады деп сенді. Сонымен қатар, олардың жобаларында айырмашылықтар да бар. Ш. Фурье және Р. Оуэн жаңа қоғам «төменнен» бастап ұйымдасады және өзін-өзі басқаратын өндірістік бірліктерге (фаланга, қауым) негізделеді деп санады. Сен-Симон «жоғарыдан» жоспарлы түрде бір орталықтан ұйымдастыру принципін жақтады. Олардың меншікке де қатынасы әртүрлі болды. Р. Оуэн жеке меншікке түбірлі қарсы шықса, Ш. Фурье де, Сен-Симон да жеке меншікті теріске шығарған жоқ.

6. Маркстік - лениндік саяси - құқықтық идеология

К. Маркс пен Ф. Энгельстің дүниеге коммунистік көзқарастары принциптерін баяндаған «Европаны елес кезіп жүр, бұл — коммунизм елесі» деп басталатын атақты «Коммунистік партияның манифесі» ұзақ жылдар бойы марксизмнің жұмысшы табын азат ету жолындағы күрес бағдарламасы ретінде дәріптеліп келді. Социалистік жүйе елдерінде дүниедегі бірден-бір дұрыс, әділетті ілім ретінде насихатталған маркстік ілім дүние мен қоғамның даму заңдары туралы жаңа — коммунистік көзқарастың негізін қалады. Маркстік ілім саяси ғылымдағы бос кеңістікте пайда болған жоқ. Бұл ілімнің алғы шарттары тарихи дамудың оған дейінгі сатыларында қалыптасқан болатын.

Марксизмнің пайда болуының алғы шарттары XIX ғасырдың ортасына қарай пісіп жетілді. Немістің классикалық философиясы, ағылшынның саяси экономиясы мен француздың утопиялық социализмі марксизмнің теориялық негіздерін құрды. Марксизмнің пайда болуы мен оның қайнар көздері туралы В. И. Лениннің «Марксизмнің үш қайнар көзі және құрамдас үш бөлімі» атты еңбегінде жан-жақты баяндалған.

Мемлекеттің пайда болуы мен оның қызметі туралы маркстік ілім бастан-аяқ таптық сипатта баяндалады. Маркстің ілімі бойынша, өндіріс құрал-

жабдықтарын иеленген қанаушы таптар езілген таптарды ауыздықтап ұстап отыруы үшін өздерінің экономикалық күш-қуаттарымен қатар саяси, құқықтық, әскери және идеологиялық құралдар мен әдістердің саяси жүйесі болып табылатын мемлекет күшін де пайдаланады. Яғни, мемлекет, Маркстің түсінігінше, үстем таптың қолындағы езілген таптарды бағындыруға және басып-жаныштауға арналған құрал.

Марксизм ілімі бойынша, мемлекет алғашқы кезден-ақ қарама-қарсылық пен қайшылыққа толы қоғамдық дамудың жемісі.

Рулық қоғамның ыдырауы мен мемлекеттің пайда болуының алғашқы белгілері туралы Ф. Энгельс «Семьяның, жеке меншіктің және мемлекеттің шығуы туралы» еңбегінде былай деп жазады: «Өзінің бүкіл экономикалық тұрмыс жағдайларынан келіп, еріктілер мен құлдарға, қанаушы байлар мен қаналушы кедейлерге бөлінуге тиісті қоғам — бұл қарама-қарсылықтарды қайтадан ымыраластыра алмайтыны былай тұрсын, қайта оларды барған сайын шиеленістіре түсуге тиісті қоғам пайда болды. Мұндай қоғам осы таптардың арасында үздіксіз болып тұратын ашық күрес үстінде ғана немесе үшінші бір күштің үстемдік етуінен ғана өмір сүре алатын еді, бұл күш өзара күресуші таптардан жоғары тұрған болып, олардың ашықтан-ашық қақтығыстарын басып - жаныштап отыруы және тап күресіне ең әрі кеткенде тек экономика саласында ғана, заңды деп аталатын формада ғана жол берді. Рулық құрылыстың дәурені өтті. Еңбек бөлінісі және оның салдарынан қоғамның тап-тап болып жіктелуі оның күл-талқанын шығарды. Оның орнын мемлекет басты».

Бақылау сұрақтары:

Бақылау сұрақтары:

1. Саяси және құқықтық идеологияның негізгі бағыттарының жалпы сипаттамасын бер?
2. XIX ғ. бірінші жартысындағы либерализмнің саяси-құқықтық идеологияның негізгі белгілерін ата?
3. Бенджамин Констиннің саяси-құқықтық көзқарастары /Франция/ туралы айт?
4. Мемлекет және тұлғаның бостандығы, билік жүйесіндегі бөліну және өзара теңгермелік туралы пікіріңді білдір?
5. Иеремии Бентамның саяси және құқықтық идеялары /Англия/ туралы не білесің?
6. Табиғи құқық теориясына және мемлекеттің келісімдік шығу тегіне унитарлық-эмпириетік сын туралы айт?
7. Неміс либерализмнің идеологы Л.Штейннің саяси және құқықтық ілімін талда?
8. Утопиялық социализмнің өкілдерінің саяси және құқықтық көзқарастарына сипаттама жаса?
9. Клод Анри де Рувруа Сен-Симонның саяси және құқықтық ілімін туралы айтып өт?
10. Франсуа Мари Шарль Фурьенің әлеуметтік-саяси дамудың концепциясы.

Роберт Оуэн азаматтарды тәрбиелеу және Планетаның саяси-құқықтық қайта құру құралы ретінде заңнаманы жетілдіру туралы ойлары. Макс Штирнердің саяси және құқықтық көзқарастары туралы пікірінді білдір?

11. Марксизм ілімінің еуропаға әсері туралы не білесің Марксизм ілімі?

14 тақырып. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Европадағы саяси-құқықтық ойлар

1. XIX ғасырдың екінші жартысындағы саяси және құқықтық идеологияның негізгі белгілері мен басты бағыттары

Европаның көптеген елдерінде капиталистік қатынастар толық орнықты. Капиталистік нарықтық экономиканың инфраструктурасы онан әрі күрделеніп дами түсті. Бірте-бірте демократияландырудың нәтижесінде тұрғылықты халықтың басым бөлігінің саяси процестерге қатысуын қамтамасыз ететін институттар өмірге енді. Жеке тұлғаның саяси және әлеуметтік құқықтарын кеңейту, жалпыға бірдей сайлау құқығын бекіту үшін күш салған қозғалыстар нығайып, бірқатар табыстарға жетті. Қоғамдық аренаға дербес саяси күш ретінде өзінің кәсіподақтарын, партияларын, баспасөзін қалыптастырып, өзінің топтық мүддесін белсенді түрде қорғауға ұмтылған пролетариат шықты.

Идеологиялық күрестегі қарама-қайшылық ендігі жерде феодалдық-монархиялық режим мен буржуазиялық құрылыс жақтаушылары арасында емес, соңғылары мен социалистік өзгерістердің жақтаушылары арасында өрбіді.

Сонымен бірге, бұл кезеңдегі саяси-құқықтық көзқарастардың қамту аумағы өзінің әр алуандылығымен де ерекшеленді, яғни либерал-демократиялық көзқарастардан элитарлық, авторитарлық және т.б. көзқарастарға дейін кеңейді.

XVIII ғасырдан мұра болып қалған адамзат дамуының үдемелі қозғалысы, өркениеттің төменгі деңгейінен заңды түрде оның жоғарғы нысанына өту туралы прогресс идеялары онан әрі жалғасын тапты.

Әлемнің рационалистік құрылымы адамзат ақыл-ойының құдіреттілігі сияқты рационализм рухындағы қондырғылар Ағартушылық ғасырынан жалғасқан дәстүр ретінде қоғамтанулық ғылымдардың өн бойына толығымен енді.

2. Заңгерлік позитивизм

Буржуазиялық юриспруденцияда заңгерлік позитивизм үстем бағыт болды. Бұл бағыттың негізін қалаушы утилитаризмді ұстанған ағылшын құқықтанушысы Джон Остин (1790—1859) болды. Бентам сияқты Остин де өзінің екі томдық «Заңгерлік туралы дәрістер» еңбегінде заңгерлікті саяси экономиядан еш кем түспейтін ғылымға айналдыруға ұмтылды. Ол

утилитаризмнің негізгі принциптеріне сүйене отырып, адамның адамгершілік сезімдеріне негізделген этиканы теріске шығарды, өйткені бұл тәсіл қайырымдылық пен зұлымдық туралы пікірге рационалды негіз бола алмайды. Ол мораль туралы бентамдық түсініктерді Гоббстың ілімімен жақындастырып байланыстырды.

Остиннің заңгерлік позитивизм ілімі бойынша, құқық өзінің кең мағынасында саналы адамдар билік жүргізетін саналы адамдардың бекіткен жүріс-тұрыс ережелері. Бұл құдайдың (күдіретті құқық) және адамдардың солар үшін (позитивті құқық) бекіткен заңдары. Соңғыларының арасында позитивті құқыққа жатпайтын, егемендік билікпен емес, адамдардың қоғамдық пікірімен бекітілген ережелер де кездеседі, олар — халықаралық құқық, сән және абырой заңдылықтары. Халықаралық құқықта позитивті құқықтың белгісі жоқ, себебі онда егеменнің (сувереннің) пәрмені жоқ. Бір егеменге бағынбаған мемлекеттердің жүйесі — бұл саяси емес, табиғи қауымдастық. Сондықтан халықаралық құқықтың нормалары құқықтық (саяси) сипаттағы санкциялармен қамтылмайды. Остин қоғамдық пікір бекіткен ережелерді құқық деп атамай «позитивті мораль» деп атағанды жөн көреді.

3. Р. Иерингтің құқық және мемлекет туралы ілімі

Немістің белгілі заңгері Рудольф фон Иеринг (1818—1892) әлеуметтанудың бірқатар идеяларын мемлекет және құқық туралы ілімінде қолдануға ұмтылды. «Өз дамуының әртүрлі сатысындағы рим құқығының рухы», «Құқықтағы мақсаты» және «Құқық үшін күрес» сияқты еңбектері оны кеңінен танымал етті.

XIX ғасырдың орта тұсынан бастап Иеринг формальдық-догматтық тәсілге негізделген «ұғымдар юриспруденциясының» орнына өмірлік құндылықтарға, адамдардың нақты қызығушылықтарына негізделген «мүдделер юриспруденциясын» қалыптастыруға көшеді. Ол құқықтың логикалық, тіпті психологиялық қырларына да емес, оның әлеуметтік-прагматикалық, утилитарлық қырларына басты назар аудара бастайды.

4. Г. Спенсердің әлеуметтануындағы мемлекет және құқық мәселелері

Әлеуметтану ғылымының негізін қалаушылардың бірі — ағылшын ойшылы Герберт Спенсер (1820—1903) өз уақытында жүйелі түрде білім алмағанымен, өз бетімен оқудың нәтижесінде әр алуан ғылым салаларындағы жетік білімімен ерекшеленген. Әсіресе ол биологиямен, психологиямен, этнографиямен, тарихпен терең айналысып, өзінің әлеуметтік методологиялық ілімін қалыптастырды.

Спенсер Конттың «үш кезең «заңдылығын және оның жаңа қоғамды күткен утопиялық аңсарын үзілді-кесілді теріске шығарды. Қоғам, мемлекет және олардың эволюциясының заңдылықтары туралы нағыз ғылыми білімнің саласы ретінде әлеуметтанудың интерпретациялық (түсіндірушілік)

мүмкіндігіне сене отырып ол либералды радикализмді жақтап, социализмді сынады. Ол қоғам мен мемлекетті өз ұйымдасуы мен қызметіндегі себеп-салдарлық ерекшеліктері бар механизм ретінде қарастырған декарттық және бэкондық дәстүрді бұзып, оны эволюцияның жалпы заңы бойынша дамиды деп күрделі агрегат, өзіндік организм ретінде қарастырады. Бұл методология әлеуметтік және саяси зерттеулердің даму бағытындағы маңызды өзгеріс болды.

5. Ф. Ницшенің саяси-құқықтық ілімі

Философиялық және құқықтық ойдың тарихындағы ұлы ойшылдардың бірі — атақты неміс философы, имморалист және иррационалист Фридрих Вильгельм Ницше (1844—1900). Саясат, мемлекет және құқық мәселелері оның еңбектерінде моральмен байланысты қарастырылады: «Грек мемлекеті», «Билікке деген ерік», «Заратустра осылай деген», «Қайырымдылық пен зұлымдықтың арғы жағында», «Моральдың шығу тегі», «Антихристианин» және т.б.

Ницшенің концепциясы бойынша, мемлекет, құқық, заң шығарушылық, саясат өзінің ауқымы жағынан ғарыштық сипатқа ие күштер мен еріктер күресінің көрінісін білдіретін мәдениеттің қызметтік құралдары болып табылады. Оның іліміндегі «билікке деген ерік» ұғымы билікті көрсету мен қолдануға деген тойымсыз ұмтылысты, билікті шығармашылық инстинкт ретінде пайдалануды білдіреді. Жігерді жинақтау мен билікті арттыруға деген ерікті ол барлық құбылыстарға, оның ішінде әлеуметтік және саяси-құқықтық құбылыстарға да тән қасиет деп түсіндіреді. Билікке деген ерік бұл аффектің тұрпайы формасы емес, ол «пәрменділік аффекті», Ницшенің бүкіл ілімі осы ұғымның төңірегінде өрбиді.

Бақылау сұрақтары:

1. Позитивизмнің негізін салушылардың саяси және құқықтық концепциялары туралы айт?
2. Огюст Канттың саяси және құқықтық ілімдерінде не туралы айтылды?
3. Герберт Спенсердің саяси және құқықтық ілімі туралы айт?
4. Юридикалық позитивизм не? Құқықтық мемлекет идеясы туралы атап кет?
5. Социологиялық позитивизм дегеніміз не ?
6. Людвиг Гумпловичтің /Австрия/ саяси және құқықтық ілімі туралы не білесің?
7. Георг Еллинектің мемлекеттік дуалистік теориясы туралы пікіріңді білдір?
8. Танымның әлеуметтік және заңдық әдістері және мемлекеттің аспектілері туралы айт?
9. Рудольф Штаммлердің құқық философиясы дегеніміз не ?
10. Фридрих Ницшенің құқық және мемлекет туралы ілімі туралы не айтасың?

15 – тақырып. XX ғ. Европа елдерінде және АҚШ-та саяси және құқықтық ілімдер. XX ғ. жаңа тәуелсіз мемлекеттердегі және Қытайдағы Үндідегі ұлт-азаттық қозғалыстарының саяси және құқықтық идеялары

1. XX ғасырдағы саяси және құқықтық ілімдер

Жиырмамыншы жүзжылдық бүкіл әлемдік тарихта ең саясаттандырылған кезеңдердің бірі. Құқық, мемлекет, саясат мәселелері бұл ғасырда болып өткен әлеуметтік сілкіністерге және бұқаралық қозғалыстарға байланысты алдыңғы орынға көтерілді.

Екі дүниежүзілік соғыс, діни және ұлттық айырмашылықтарға негізделген аймақтық соғыстар, дағдарыстар, революциялар мен саяси төңкерістер, тоталитарлық режимдердің қалыптасуы және құлауы, отаршылдық жүйенің қирауы және көптеген жаңа мемлекеттердің, халықаралық ұйымдардың пайда болуы және адамның теңдігін, құқықтары мен еркіндіктерін бүкіл әлемдік мойындау — міне, осының бәрі әртүрлі әлеуметтік саяси бағдардағы ойшылдар мен ғалымдардың мемлекет, құқық және саясатқа қатысты теориялық қызметтеріне ықпал етті.

Азаматтық қоғамның онан ары дамуы саяси бөлектену және оны практикалық тұрғыда игеру мәселелерін күн тәртібіне қойды. Мемлекеттің өзі түбірлі өзгерістерге ұшырады.

Жалпыға бірдей сайлау құқығының барлық жерде бекітілуі, бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалана отырып саяси билікке ұмтылған саяси партиялар мен өзге қоғамдық ұйымдар жүйесінің дамуы мемлекет және құқық туралы ілімдердің миллиондаған сайлаушылардың саяси - құқықтық санасы мен қоғамдық пікірге тікелей ықпал жасауына әсерін тигізді.

Мемлекеттің рөлі ендігі жерде тек азаматтық қоғамды, азаматтардың құқықтары мен еркіндіктерін қорғаумен ғана шектелмейтіндігі белгілі болды; бұл еркіндіктер мен құқықтарды жүзеге асыру бірқатар әлеуметтік, экономикалық, экологиялық және өзге мәселелерге бағытталған мемлекеттің позитивті әрекетін талап етті.

Мемлекет туралы мәселе жиырмамыншы ғасырдың бүкіл әлеуметтік қақтығыстарындағы негізгі мәселелердің біріне айналды.

Осыған орай мемлекеттің мәні, құрылымы мен мақсаты туралы әр алуан пікірлер қалыптасты.

Тоталитаризмнің идеологтары демократия тек олигархтар мен плутократтарға ғана тиімді деп есептеді.

Олар демократияны теріске шығарып, азаматтық қоғам қатынастарын мемлекеттендіруге және милитарландыруға, қуатты бір партиялық мемлекет құруға және біртұтас партиялық - мемлекеттік идеологияны ендіруге шақырды.

Фашистік мемлекеттің негізін қалаушы Бенито Муссолини тоталитаризмнің статусын былайша белгілейді: « Барлығы Мемлекет үшін, Мемлекеттен өзге ештеңе, Мемлекетке қарсы ештеңе».

Тоталитаризмнің саяси идеологиясына өркениеттің демократиялық құқықтарын, құқықтық мемлекет пен парламентаризмнің дәстүрлі идеяларын қорғайтын концепциялармен қатар мемлекеттің өктем билігін азаматтық қоғам ұйымдарының құқықтарымен шектеуді негіздейтін « билік диффузиясы» және моралистік демократия теориялары қарсы тұрды.

Бірақ тоталитарлық идеологияның қалдықтары күні бүгінге дейін неофашизм немесе неоұлтшылдық түрінде ғана емес, елді дағдарыстан шығарып, барлығын азықпен және жұмыспен қамтамасыз ете алатын авторитарлық билік идеясы түрінде де сақталып отыр.

Мемлекеттің экономика саласындағы дағдарыстарды игерудегі мүмкіншілігін, мүліктік теңсіздікке байланысты азаматтық қоғамда орын алатын қақтығыстарды бәсеңдетуге бағытталған оның әлеуметтік функциясының мәні мен маңызын жиырмасыншы ғасыр дәлелдеп берді.

Қазіргі мемлекет тек демократиялық және құқықтық ғана емес, адамның еркін дамуы мен лайықты өмірін қамтамасыз етуші саясатты ұстанатын әлеуметтік мемлекет болуы керек.

Қазіргі демократиялық социализм, неолиберализм теориялары, әлеуметтік мемлекет концепциялары мемлекеттің осы қасиеттерін зерттеу мен негіздеуге арналады.

Алайда, жиырмасыншы ғасырдың кейбір партиялары мен мемлекеттерінің саясатында мұндай « гипермемлекетті» сынайтын неоконсервативтік бағыттағы ағымдар да болды (« рейганомика», «тэтчеризм» және т.б.).

Ал бір жағынан олардың «билік феномені» анархосиндикалистер, « жасылдардың «экологиялық қозғалысы» және өзге де бұқаралық қозғалыстар тарапынан сынға ұшырады.

XX ғасырда саяси - құқықтық доктриналардың методологиялық негіздері жаңарды, олардың ұйымдық аппараты толықты, саяси - құқықтық идеологияның жаңа бағыттары пайда болды.

Алайда бұл жүзжылдықтағы саяси және құқықтық ілімдердің негізгі тақырыбы болып азаматтық қоғам мен мемлекет арақатынасы мәселесі қала берді. Бұл мәселеге қатысты әр алуан саяси және құқықтық идеялар, теориялар мен бағдарламалар қалыптасты.

Соған қарамастан, XX ғасырдың қоғамдық - саяси практикасы азаматтық қоғам дамуының идеологиялық негіздеріне (принциптері, аксиомалары) жатқызуға болады.

2. XX ғ. негізгі құқықтық теориялар

XX ғасырдың басында социалистік саяси - құқықтық идеологиямен қатар капиталистік жолмен азаматтық қоғам дамуына бағдар ұстаған буржуазиялық саяси-құқықтық ойдың бірқатар басым бағыттары (ынтымақтастық, институционализм, психологизм және т.б.) болды.

Бұл бағыттар ХХ ғасырдың саяси және құқықтық ілімдеріне едәуір ықпал етті.

Егер социалистік саяси идеялар саласындағы басты жаңашылдықтар синдикализм және социал - реформизм болса, ал теориялық құқықтану саласында жаңару Л. Дюгидің және М. Ориудің әлеуметтік - позитивистік құқықтануымен байланысты болды.

Құқық теоретигі конституционалист Леон Дюги (1859 - 1928) Францияда туып өсті. Ол өзінің саяси - құқықтық концепциясын ынтымақтастық идеясына негіздеп құрды.

Мемлекеттану мен құқықтануда түбірлі өзгерістер жасау үшін Дюги заңгерлік ғылымдағы О.Конттың ізінше ол да «метафизикалық» деп атаған кейбір ұғымдарды алып тастау керек деп есептеді.

Олардың қатарына ол «мемлекеттің егеменді тұлғасы», «тұлғаның субъективті құқығы» ұғымдарын жатқызды және «заңгерлік ахуал», «функция», «әлеуметтік құқық» сияқты жаңа ұғымдарды жақтады.

Оның негізгі еңбегі «Конституциялық құқық туралы трактат» (1911) деп аталады және бұл еңбегінде ол жоғарыдағы жаңашылдықтардан өзге конституциялық құқық пәнінің өзін дәл анықтауға ұмтылды.

Құқықты әлеуметтік заңгерлік бағытта түсіндіруге тырысқан Дюги өзінің ілімін қалыптастыруда әлеуметтік позитивизмнің беделді өкілдеріне (Сен Симон, О. Конт, Г. Спенсер) және өз замандасы Э. Дюркгеймге (ол өзінің методологиялық сипаттағы жұмыстарында «құқық әлеуметтік фактордың нәтижесі» деп есептеді) сүйенді.

Әсмен, Еллинек және т.б. субъективтік құқықтың «шіріген концепциясының» негізінде «схоластикаға өте ұқсас» заңгерлік техниканы құрастырған барлық құқықтанушыларға қарсы Дюги «жалпы билік тек айғақ қана» деген тезисін жариялайды.

Оның пікірінше, ұжымдылықтың ескі нысандарындағы мемлекеттер - римдік, корольдік, якобиндік, наполеондық, Франциядағы үшінші республика нысанындағы мемлекеттер жойылып, олардың орнына «индивидті қорғайтын, неғұрлым икемді» жаңа мемлекеттік құрылыс орнайды.

Бұл құрылыс екі элементке негізделеді.

Бірінші элемент — бұл жалпы бүкіл адамзатты және кез-келген әлеуметтік топтың мүшелерін біріктіретін (күштілер және әлсіздер үшін, көпшілік және азшылық үшін, басқарушылар және бағынушылар үшін) «өзара бағыныштылық айғағына» негізделген әлеуметтік норма концепциясы.

Екінші элементі орталықсыздандыру (оның өзгеше атауы синдикалды федерализм).

Дюги қазіргі қоғам синдикатқа ұйымдасатын федерализмге айналады дей отырып, революциялық синдикализмге қарсы шығады да, біріктіруші идеяны бастауын О. Конттан алатын позитивті әлеуметтік философиядағы ынтымақтастық (солидаризм) концепциясынан иемденеді.

«Өзара әлеуметтік бағыныштылық» деген мағынаны білдіретін бұл ынтымақтастық идеясын құқықтық проблематикаға енгізу Дюгиге жалпы және жеке құқық мәселелерін қайта қарауға негіз болды.

Ұжымдар мен индивидтердің құқықтарының жаңа жүйесін негіздеуде Дюги капиталистік қоғамдағы таптар күресін емес, керісінше олардың арасындағы тығыз байланысты (ынтымақтастықты) алдыңғы орынға қояды, өйткені олар еңбек-тің қоғамдық бөлінісінде бірдей жұмыстар атқарады.

Адамдарды бір әлеуметтік топқа бұл өзара бағыныштылық Э.Дюркгеймнің «Еңбектің қоғамдық бөлінісі» еңбегінде көрсетілгендей, жалпы қажеттіліктерді өтеу барысында әркімнің үлесіне тиетін жұмыстың әртүрлі бөліктерінің өзара байланысынан келіп туындайды.

Әлеуметтік ынтымақтастықтан өзге адамдарды жаңа қауымдастыққа біріктіретін нәрсе - бұл ұжымдар мен индивидтердің құқықтарынан емес, әлеуметтік нормадан туындайтын жүріс - тұрыс ережелері.

Адамдар әлеуметтік жандар болғандықтан, әлеуметтік норманы бұзатын кез-келген акт міндетті түрде «әлеуметтік қарсылық» туғызады. Сондықтан да бұл осы тәртіп пен бірлестіктің себебі бола алады.

«Кез-келген барлық қоғам тәртіп, ал адам қоғамсыз өмір сүре алмайтындықтан, ол тек белгілі бір тәртіпке бағынып қана өмір сүре алады».

Адамдардың өзара тәуелділігіне сай бірігуіне негізделген әлеуметтік норма туралы тақырыпты концептуалды түрде өңдей отырып, Дюги оны ғылымның, қоғам мен жеке адамның келешек өмір сүруіндегі маңызымен байланыстырады.

«Эвклид өзінің бүкіл геометриялық жүйесін параллельдер постулатының нәтижесінде негіздегені сияқты қазіргі адам да бүкіл саяси және әлеуметтік жүйені барлығы үшін міндетті жүріс - тұрыс нормалары негізінде құра алады» әлеуметтік норма моральдық норма емес, бірақ оны құқықтық норма деп есептеуге болады.

Құқықтық норма сияқты ол да адам еркінің сыртқы көріністеріне қатысты, ал оның ішкі өмірі үшін міндетті емес.

Оның үстіне әлеуметтік норманы Дюгидің пікірінше, «қоғамдық өмірдің органикалық заңы» ретінде қарастыруға болады.

Құқықтық ойдың көп ғасырлық тарихында қолданылып келген құқықтық норма ұғымын ығыстырмақшы болған әлеуметтік норманың осындай ерекшеліктері болды.

Дюги «субъективті құқық» және «объективті құқық» терминдерінен толығымен бас тартпайды, тек қалыптасып келе жатқан қоғамдық құрылыста субъективті құқықтың метафизикалық концепциясына орын жоқ, ол қолданыстан шығады және қоғамның әрбір мүшесіне әлеуметтік міндет жүктейтін объективті құқыққа орын береді.

Дюгидің құқықтануды концептуалды жаңарту саласындағы шығармашылығы өз заманында жұртшылыққа кең танымал болды.

Ескі ұғымдарды қайта бағалау мен дәстүрлі көзқарастарды өзгертуге жағдай жасады.

Жиырмамыншы ғасырдың басында ынтымақтастықпен қатар институционализмнің саяси - құқықтық идеялары да қалыптасты.

Институционализм әрбір қоғамдағы отбасы, бір кәсіптің мүшелері, ерікті ассоциациялар және т.б. ұжымдарды (әлеуметтік қауымдар, мекемелер)

интегративті, яғни қоғамды ұлт - мемлекетке біріктіруші мекемелер ретінде қабылдайды.

Институционализм теориясының көрнекті өкілі Морис Ориу (1859—1929) мемлекет пен индивид мүдделерінің қарама - қайшылығы мәселесін біздің заманымыздың алғашқы ғасырларындағы христиандық ұжымшылдық рухында, оны қазіргі әлеуметтік - тарихи ахуалға бейімдей отырып түсіндіруге тырысты.

Институция теориясы либералдық теорияның концептуалды өзегін құрайтын келісім теориясын және социалистердің командалық - әкімшілік заңдылығын пайдаланудан бас тартып, бірқатар жаңа қағидаларды алға тартты. Институция теориясының өзегін тепе - теңдік идеясы құрайды.

Кезінде мұны өзінің биліктердің ажыратылуы теориясында Монтескье қолданған болатын.

Бұл идея бойынша қазіргі мемлекеттердің бүкіл өмірін «күрделі және шымшытырық жүйеге біріккен шексіз әлеуметтік тепе - теңдіктер» түрінде елестетуге болады.

Тепе - теңдіктің осындай жүйелерінің бірі құқықтық қатынастар болып табылады.

Құқық идеясы өзінің негізінде тәртіп идеясы болып саналады, ал ескі юриспруденцияның заңгерлері бұл тәртіпті құдайдың бекіткен құдіреті ретінде қарады.

Институционализм теориясының өкілдері мұнымен келіспейді.

М. Ориу өзінің « Жалпы құқық принциптері» еңбегінде былай деп жазды: Біз қоғамдық прогрестің сызығы болатын белгілі бір бағытқа ғана сенеміз. әлеуметтік идеал және заттардың, құбылыстардың реті деген болады... бірақ оны ешкім бекітпейді, ол пайда болады».

М. Ориу бойынша, жалпы құқықты басқарудың мемлекеттік режимі құрайды. Мемлекет саяси, экономикалық және заңгерлік режим ғана емес « ұлтты басқаратын, индивидтің өмір сүретін ортасы» да болып табылады.

Мемлекеттік режимнің ықпал ету объектісі азаматтық өмір және ол саяси билік пен жеке меншікке бөлінумен сипатталады.

Бұл екі жік ұлттың мемлекетке дейінгі ұйымдарында « әрқашан бірге болатын».

Мемлекеттік режим тұсындағы бұл саяси билікке және еркіндікке бөліну қос параллельдік процестер - құқықты орталықтандыру және саяси билікті орталықтандыру арқылы іске асады.

Ұлттық (жалпы мемлекеттік) құқықты орталықтандыруда құқықтық нормалар мен санкцияларды орталық саяси билік бекітеді және оны жеке меншіктен бөлінген өкіметтік билік, яғни сот және әкімшілік биліктері жүзеге асырады.

Құқық нормаларына қатысты заңгерлік орталықтандыру былайша іске асады. Ол әдет - ғұрыпты жазба заңға алмастырудан келіп шығады.

Жалпы билік заңды бекіту жоралғысына қатысады, ал әдет - ғұрыпты бекітуге қатыспайды.

Жазба заң тұрақтылығының әдет - ғұрып тұрақтылығынан айырмашылығы бар: «Онда өзгермеліліктің үлесі жоғары, демек жалпы еркіндіктер жиынтығы да молырақ, өйткені еркіндік өзгерістердің болу мүмкіндігін үнемі қажет етеді.

Жазба заң да әдет - ғұрып сияқты мәңгі қолданысқа ұмтылғанымен, оны өкімет шешімі өзгерте алады, ал «әлеуметтік билікте әдет - ғұрыпты әдеттегідей өзгерте алатын жоралғы жоқ».

Құқықтық қатынастар әлеуметтік функцияларды орындай отырып адамдардың, әлеуметтік топтар мен таптардың қайшылықтары теңестірілетін әлеуметтік әлемнің саласы болып табылады.

Қазіргі ұлттық немесе ұлтаралық әлем әрқашанда құқыққа негізделген әлем.

Құқық тұлға мен қоғам арасындағы мәңгі қарама - қайшылықты біріктіреді. әрбір құқықтық жүйе бір жағынан индивидтің құқығын, екінші жағынан қоғамның құқығын қалыптастыра отырып, барлық құқықты тұлға мен қоғамға бөліп береді.

Бұл бөлініс әлеуметтік антагонизммен қатар тепе - теңдік жүйесін де қалыптастырады.

Осылайша құқықтық тәртіп әрбір қоғамда индивид пен қоғамның арасындағы қайшылықты ғана емес, қоғамдық тұрмыстың көптеген өзге жүйелерін - азаматтық, жалпы халықтық, коммерциялық, әскери және т.б. теңестіреді.

Болмыстың барлық бұл нысандары, Ориу бойынша, тепе - теңдік жағдайда болады, бірақ азаматтық тұрмыс осы бүкіл жүйенің негізгі өзегін құрайды.

Құқықтық тепе - теңдік жүйесінің ерекшелігі оның ықпал етуінің әмбебаптығында.

Ол тек билікке, экономикаға ғана қатысты емес, бүкіл әлеуметтік өмірді қамтиды. Ориудың ілімінде құқықтық тәртіп және құқықтық құрылыс екі мағынаны білдіреді.

Құқықтық тәртіптің мақсаты бірқатар процестер мен процедуралардың көмегімен әділеттілік өлшемін құқықтық құрылысқа енгізу.

Оның бірінші тәсілі («софистикалық шешім») «күш құқықты қалыптастырады» деген мақалға сай, айғақтық жағдайларды құқықтық жағдайларға айналдыру (заңдастыру).

Әділеттілікті енгізудегі заңгерлік техниканың екінші тәсілі (антропоморфизм) әлеуметтік институттарды персонификацияландырумен (тұлғаландырумен) байланысты.

Бұл әртүрлі әлеуметтік топтарда көрінетін тұрпайы күштердің орнына адам санасына тән әділеттілік сезімін егуді білдіреді. Ориудың пікірінше, адам үшін өмір сүріп отырған әлеуметтік институттарға гумандылықты енгізу игі нәтиже береді.

XIX—XX ғасырлардың аралығында дербес білім сапасы ретінде қалыптаса бастаған психология ғылымы мен ондағы зерттеудің эксперименталдық тәсіліне сүйенген ғылыми мектептердің (рефлексология,

бихевиоризм, фрейдизм және т.б.) кең танымалдылығына орай, оған деген қоғамтанушылардың қызығушылығы арта түсті.

Бұл мектептің кейбір идеялары қоғамдық-саяси ойдағы жаңа бағыттардың қалыптасуына әкелді. Құқық саласында өзіндік психологиялық теорияның негізін қалаған Петербург және Варшава университеттерінің профессоры Лев Иосифович Петражицкий (1867—1931) болды.

«Адамгершілік теориясымен байланыстағы мемлекет және құқық теориясы» деген еңбегінде ол құқық феноменін «адамнан тыс немесе олардың арасындағы кеңістіктен, әлеуметтік ортадан» емес, индивидтің психикасынан іздеу қажет» деп жазды.

Петражицкий құқықты индивидтің психологиясы тұрғысынан түсіндіру өзіндік бақылау жолымен (интроспекция тәсілі) алынатын шынайы білімге негізделген заң ғылымын қалыптастыруға мүмкіндік береді деп санады. Құқықтың қайнар көзі эмоция (сезім) дей отырып, ол өзінің «эмоционалдық теориясын» индивидтің еркі немесе ұжым-дық санасына негізделген құқықтың өзге психологиялық теорияларына қарсы қояды.

Эмоциялар психиканың басты қорғаушы элементі ретінде адамдарды қылық жасауға итермелейді.

Адамдардың арақатынасын айқындайтын эмоциялардың екі түрі бар: моральдық және құқықтық. Моральдық эмоциялар — бұл біржақты адамның өз парызын сезінуімен байланысты ішкі императивтер. Егер өз парызымызға сай қайыр-садақа берсек, бұл қайыршының бізден акция талап етуге құқығы бар деген ұғымды туғызбайды.

Ал құқықтық эмоциялар екі жақты болып табылады, одан туындайтын нормалар атрибутивті - императивті (кесімді - бұйырушы) сипатқа ие болады, онда парыз сезімі өзгелердің құқығы туралы көзқараспен байланыстырылады. Петражицкийдің теориясы құқық ұғымын өте кеңейтіп жібереді.

Ол өзара қарым - қатынас туралы кез - келген түсінікті құқықтық эмоцияға жатқыза отырып, құқықтық нормалардың қатарына әртүрлі ойындарды, сыпайыгершілік ережелерін, этикетті және т.б. жатқызады.

Ол құқықтық нормалар қоғамдық қатынасқа түсушілердің эмоцияларының келісімі негізінде қалыптаспайды, оны жекелеген әрбір индивид қалыптастырады деп есептеді: «Тек бір индивидтің психикасындағы көңіл күйлерді өзгелері мойындамағанымен, ол құқық болып қала береді.

Әдет - ғұрыптар мен заң шығарушылық дамығанымен, ол индивидуалдық құқықтық көңіл - күйлерді толығымен теріске шығара алмайды.

Қазіргі мемлекеттерде мысалы ресми қабылданған құқықпен қатар көптеген интуитивті құқық жүйелері де бірге өмір сүреді, мысалы, бекзаттық (аристократиялық) құқық, шаруа құқығы, пролетарлық құқық, қылмыстық ұйымдардың құқығы және т.б.

Психологиялық теория бұл тұрғыда құқықтық плюрализм идеяларына жақындайды, бірақ онда әлеуметтік таптар мен топтардың құқығы индивидуалистік қырынан түсіндіріледі: «Индивидтер қанша болса, интуитивті құқық та сонша».

Әрбір елдегі интуитивті және ресми құқықтың арақатынасы, Петражицкийдің ілімі бойынша, мәдениеттің даму деңгейіне, халықтың психикалық жағдайына байланысты болып келеді. Оның пікірінше озық үлгілі заң шығарушылық қоғамның мәдени қабаттарының дамуын жеделдетеді.

Заң шығарушылық реформалары ғылыми білімнің негізінде жүзеге асуы тиіс.

Ол құқық философиясын екі дербес ғылымға бөледі: «құқық теориясы және құқық саясаты».

Құқық теориясы, идеализм мен метафизиканың ешқандай элементтерінсіз позитивті ғылым болуы тиіс.

Ал құқық саясаты қолданбалы пән ретінде құқық туралы білімді қоғамдық идеалмен біріктіруі қажет, яғни бұрынғы табиғи - құқықтық ілімдердің мазмұнын құрайтын мәселелердің ғылыми шешімін беруі тиіс.

Петражицкий құқық саясатын практикалық іске асыруға қатысты мәселені кең қамтымайды.

Ол өзінің жаңа заңгерлік ғылымының негізгі принциптерін белгілеуді және оның қажеттілігін негіздеуді ғана міндет санады: мемлекеттің құқықтық саясатындағы басты бағыт мәжбүрлеуші шараларда емес, адамдарға тәрбиелік және мотивациялық ықпал етудің механизмдерін реттеу болуы тиіс.

Осы механизмдердің көмегімен ғана ресми құқық халық психикасының дамуын жалпы игілікке қарай бағытай алады.

«Жалпы құқық адамзат психикасы кемшілігінің, тәрбиесіздігінің нәтижесінде ғана өмір сүреді және оның міндеті өзін артық нәрсе ретінде жоюда». Болашақта құқық өзін - өзі жойып, адамгершілік нормаларына орын беруі тиіс.

Петражицкийдің құқықтық доктринасы құқықтық сананың құрылымы мен нормативті жаратылыс мәселелеріне қатысты элеуметтанушылардың қызығушылығын тудырды, заңгерлік психология саласындағы зерттеулерге серпін берді.

XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында заңгерлік позитивизмнің догматизміне негізделген құқықтық санаға қарсы шыққан «жаңакантшылдық», «ынтымақтастық», «психологизм» сияқты теориялармен қатар «еркін құқық» мектебі де Германия мен Австро - Венгрияда (Герман Канторович, Евгений Эрлих, Эрнст Фукс және т.б.) және Францияда (Франсуа Жени және өзгелері) кеңінен таралды. Олар өздерінің « құқық туралы жаңа ілімінде» құқықты заң нормаларымен біріктіруге қарсы шығып, құқықты « соқыр догматикадан» емес, заң мәтіндерінен тыс жерлерден — өмірден, қоғамдық қатынастардан іздеуге шақырды.

XX ғасырдың басында қоғамдық өмірдегі элеуметтік және саяси процестердің шиеленісуінен, сондай - ақ әртүрлі элеуметтік таптық негіздегі саяси - құқықтық концепциялардың, методологиялардың көбеюінен туындаған саяси - құқықтық доктриналардың әр алуандылығы азаматтық қоғам қажеттіліктерін өтейтін құқықтық ғылымның қалыптасуының алғышарты болды.

3. XX ғ. саяси қозғалыстың саяси және құқықтық идеялары

XX ғасырда қоғамдық өмірдің демократиялануымен әлеуметтік - саяси теориялардың да мазмұны өзгерді.

Саясат ұғымы да жаңа мәнге ие болды: егер бұрын ол мемлекеттік билік қызметінің саласын ғана қамтыса, енді ол қоғамдық қатынастардың кең ауқымын білдірді.

Қоғамдық санада сциентизмнің (лат. scientia - ғылым) белең алуына орай, саясаттанушылар мен құқықтанушылар өз концепцияларында методология мәселелеріне үлкен көңіл қоя бастады.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін саяси ғылымдардың құқықтанудан бөлініп шығуы барысында саяси және құқықтық ілімдерде әрқайсысы өзінің тар мамандық саласы шеңберінде тереңдете зерттеу үрдісі басым болды.

Мұның өзі саяси теорияның ішінде жекелеген концепциялардың пайда болуына әкелді, мысалы тоталитаризм, плюралистік демократия, үстем элита концепциялары.

XX ғасырдың буржуазиялық әлеуметтік саяси ойында неолиберализм (кейде «әлеуметтік либерализм», ескі индивидуалистік либерализмге қарсы), «демократиялық либерализм» (аристократиялық либерализмге қарсы, «либерал - реформизм» ұғымдары қолданылады) және консерватизм (немесе «жаңа консерватизм, «неоклассикалық либерализм», «либерал - консерватизм» терминдерімен де айтылады) басым бағыт қатарына жатқызылады.

Бұл идеологияның жақтаушылары қоғамдық ойда орталық бағыт ұстанса, солшылдарға әртүрлі социализм, коммунизм және солшыл радикализм («жаңа солшылдар», «солшыл экстремизм» және т.б.) концепциялары, ал оңшылдарға фашизм және неофашизм, «жаңа оңшылдар», нәсілшілдер сияқты оңшыл радикализм теориялары жатады.

Неолиберализм және қазіргі консерватизм классикалық либерализм идеологиясының дағдарысы тұсында, индустриалды дамыған елдерде экономиканы реттеуде, мемлекеттің әрекетін кеңейту мақсатында қалыптасты.

Неолиберализмнің идеологтары (Дж. Кейнс, А. Хансен, Дж. Гэлбрейт және т.б.) қоғамның реформашыл көңіл-күйдегі топтарының - ірі өнеркәсіпшілердің, жоғарғы шенеуніктердің, сондай-ақ интеллигенцияның едәуір бөлігінің мүддесін көздейді.

Олар өз бағдарламалары мен концепцияларында өндірістің дағдарыссыз және тұрақты дамуына қол жеткізу үшін қоғамдық процестерге мемлекеттің ықпалын кеңейтуді, жеке кәсіпкерлік қызмет саласына мемлекеттің белсенді түрде араласуын жақтайды.

Неолиберализмдегі кейншілдік бағытының негізін қалаушы ағылшын экономисі Джон Мейнард Кейнс (1883 - 1946) болды.

Ол өзінің 1929 - 1933 жылдардағы «ұлы дағдарыстан» кейін жазылған «Еңбекпен қамтудың, пайыз бен ақшаның жалпы теориясы» еңбегінде шіріген капитализм туралы лениндік теорияға қарсы нарықтық экономиканың дамуға қабілеттілігін, дағдарыстардың өткіншілігін дәлелдеп жазды.

Кейнс мемлекет және құқық мәселелерімен арнайы айналыспағанымен, еркін кәсіпкерлік режимінің орнына экономиканы мемлекеттік реттеуді ұсынған оның бағдарламасы саяси практика мен заң шығарушылыққа тікелей әсер етті.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Батыс Еуропаның көптеген елдерінде экономикадағы дағдарыстардың алдын алуға, еңбекпен қамту мен тұтыну сұранысы деңгейін көтеруге бағытталған реформалар жүргізілді.

Бұл шаралардың жиынтығын Батыс Еуропа елдеріндегі коммунистік революцияларға қарсы қоя отырып, «батыстағы кейнстік революция» деп те атайды.

Кейнстің идеялары 50 - 60 жылдары кеңінен таралды. Бұл идеялар постиндустриалды қоғам (Дж. Гэлбрейт), экономикалық өсім кезеңі (В. Ростоу), игілікті мемлекет (Г. Мюрдаль) концепцияларында өзінің жалғасын тапты.

Неолиберализм идеологиясына қарсы шығып, еркін кәсіпкерлікті жақтаған қазіргі консерваторлар (Ф. фон Хайек, И. Кристол, М. Фридман) болды.

Бұл бағыттың әлеуметтік негізін финанс олигархиясы, истеблишмент, ауқатты фермерлер және шығармашыл интеллигенцияның бір бөлігі құрайды.

Мемлекеттің экономикалық әрекетін толығымен теріске шығармағанымен, олар жеке капиталға қатысты мемлекеттің араласуын шектеуді ұсынады.

Экономикадағы мемлекеттік биліктің рөлін нарықты реттеумен ғана байланыстырады.

Неоконсерватизм идеологиясын австриялық экономист Фридрих Август фон Хайек (1899 -1992) өзінің «Құлдыққа апаратын жол», «Еркіндік конституциясы» еңбектерінде, «Құқық, заң шығарушылық және еркіндік» трилогиясында негіздеді.

Оның әлеуметтік - философиялық доктринасы экономикалық концепциясымен қатар, қазіргі қоғамды ұйымдастыру, мәдени даму, ғылыми таным методологиялары мәселелерін де қамтиды.

Хайек өз ілімінде нарықты мемлекеттік реттеудің кез - келген формасын сынай отырып, Кейнстің теориясына да, социализм іліміне де қарсы шығады.

Жалпы игілік үшін меншікті әлеуметтендіру, оның пікірінше, индивидуалдық еркіндікті басып - жаншып, тоталитарлық режимді орнатады.

Қазіргі плюралистік қоғамға құқық үстемдік ететін мемлекет қана сәйкес келеді.

Құқықтық мемлекет жеке құқықтың жалпы құқықтан, тіпті конституциядан да үстемдігін білдіреді, өйткені «жеке меншік еркіндіктің басты кепілі болып табылады».

Хайектің шығармалары 60—70 жылдары АҚШ-та, Англияда және өзге елдерде билік басына келген «консерваторлар толқыны» кезінде кеңінен таралды. Консерваторлар оның идеяларын экономикада, мемлекеттік сектордың үлесін азайту бағдарламаларында, сондай-ақ антикоммунистік насихатқа көп қолданды.

XX ғасырда консерватизм идеологиясымен қатар демократиялық социализм идеялары да өмір сүрді.

Бұл ілімнің идеялық қайнар көзі Э. Бернштейннің, К. Каутскийдің саяси көзқарастарында жатқанымен, оның басты теориялық қағидалары екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Г. Ласкидің (Англияда лейбористер партиясы атқару комитетінің мүшесі) «Біздің замандағы революция туралы ойлар», Л. Блюмнің (Франциядағы социалистік партияның төрағасы) «Адамзат ауқымында», К. Реннердің (Австриядағы социал - демократиялық партияның төрағасы) «Жаңа әлем және социализм» еңбектерінде негізделді. Осы соңғы елу жылда капитализм өзінің өміршеңдігімен көзге түсіп қана қоймай, қоғамдық дамудың қажеттіліктерін өтеу қабілетінің социализмнен жоғары екендігін де дәлелдеді.

Демократиялық социализм теориясының ықпалының бәсеңдеуі, ондағы негізгі басымдылықтың социализмнен демократияға ауысуы осымен байланысты.

Алайда бұл әлеуметтік әділеттілік идеалдары қоғам дамуына ықпал етуін тоқтатты деген сөз емес.

XX ғасырдағы құқық пен мемлекет туралы теорияларда әлеуметтік құқықтану, позитивистік нормативизм және қайта өркендеген табиғи - құқықтық бағыттары қалыптасты.

Әлеуметтік құқықтанудың ең көрнекті өкілдерінің бірі американдық заңгер Роско Паунд (1870 - 1964).

Ол өзінің теориялық көзқарастарын бес томдық «Юриспруденция» (1959) еңбегінде баяндайды.

Паунд құқықты зерттеуде «инструменталды прагматикалық тәсілді» қолданды және онда құқықтың өзі «әлеуметтік бақылаудың инструменті (сайманы) ретінде түсіндірілді.

Бақылаудың өзі заңға бағынушы азаматтардың әлеуметтік өзара әрекетін, жүріс - тұрысын реттеумен және үйлестірумен байланысты болғандықтан оның ілімін көбіне «заңгерлік әлеуметтік инженерия» деп те атайды.

Паунд өз теориясын оның практикалық маңыздылығын (прагматикалығын) ескере құрғандықтан, заңгерлерді «кітаптағы құқықпен» (яғни заңдағы, нормативті актілердегі құқықпен) шектеліп қана қоймай «қимылдағы құқықпен» айналысуға шақырады.

Әрекет ететін немесе қимылдағы құқық ретінде Паунд эмпирикалық зерттеуге көнетін әлеуметтік өмірдегі оның өзара бір - бірімен байланысты үш көрінісін атайды; құқықтық тәртіп (мемлекеттік органдардың күш қолдану арқылы әлеуметтік қатынастарды реттеу режимі), шешім шығару барысында жетекшілікке алынатын ресми дерек көздері (заң жинақтары) және сот пен әкімшілік процесі.

Құқықтың мақсаты - қақтығысып қиюласып жатқан мүдделер мен талаптарды келісім мен үйлесімділікке келтіру болып табылады.

Паунд бұл мүдделердің кеңейтілген кестесін құрастырып, оны қазіргі өркениеттің құндылықтары мен постулаттары жинағымен байланыстырды.

Мұның барлығын қоса алғандағы жиынтығы «мүдделердің сақталуын» құқық арқылы қамтамасыз етеді.

Әлеуметтік бақылау құралы ретіндегі құқық концепциясы бұл саладан өзге де қоғам мен саясаттың көптеген әлеуметтанулық концепцияларының құрылымдық компонентіне айналды.

Паундтың ұстанымының ерекшелігі әлеуметтік бақылаудың дәстүрлі маңызды құралдарының (әдет - ғұрып, мораль, дін және құқық) рөліне өзіндік баға беруімен сипатталады.

Олар бастапқыда бір - бірінен ажыратылмаған болатын, тек уақыт өте келе бір - бірінен ерекшеленіп, қоғамдық және саяси тұрмыста әрқилы орын алды.

Орта ғасырларда мораль мен дін басым болды және олар урбанизациямен де, патриархалдық тұрмыспен де жақсы сіңісе алмады. Паундтың пікірінше, қазіргі қоғамда әлеуметтік бақылаудың маңызды құралы құқық болып табылады және бұл бақылау құқық арқылы жүргізілетін мемлекеттің функциясына айналды.

Құқық арқылы әлеуметтік бақылау тұрақтылықты қажет етеді, алайда қоғам өміріндегі ұдайы болып отыратын өзгерістер үнемі толықтырып отыруды талап етеді, демек, «құқықтық тәртіп қаншалықты тұрақты болса, соншалықты өзгермелі болуы тиіс».

Бұл «тұрақтылық - өзгермелілік» антиномиясын американ-дық құқықтанушы В. Фридмэн «коллективизм мен интуиция», «индивидуум мен универсум» сияқты антиномиялармен қатар қояды.

Паундтың теориясын Гарвардтағы құқық мектебінде оның шәкірттері қабылдап алды және бұл теория американдық соттардың арасында кең қолдау тапты.

Қоғамдық дамудың қажеттіліктерін ескере отырып, құқықты қолдану идеясын АҚШ Жоғарғы сот мүшелері Л. Брэндис, Б. Кардозо, Ф. Франкфуртер практикада іске асырды.

Құқықтанудағы әлеуметтанулық юриспруденцияның ықпалымен АҚШ-та негізінен салалық заңгерлік пәндердің өкілдерін — азаматтық, коммерциялық, кәсіпкерлік және өзге де құқық салаларының мамандарын біріктірген «реалистер» қозғалысы пайда болды. Көптеген реалистер ғылыми зерттеулермен айналыспас бұрын адвокаттық практикамен шұғылданды.

Бұл қозғалыстың көшбастаушысы американдық цивилист Карл Ллевеллин (1893 - 1962) болды.

Ол өзінің «Қарақат бұтағы» деп аталатын дәрістер курсында және «Юриспруденция: теория мен практикадағы реализм» деп аталатын мақалалар жинағында бұл қозғалыстың концепциясының жалпы белгілерін анықтап, оған «құқықтық реализм» деген атау берді.

Американ реалистері қозғалысындағы екінші тұлға Джерома Фрэнк (1889 - 1957) деп есептеледі.

Ол «Құқық және қазіргі сана» еңбегінде концептуализмге қарсы шыға отырып гештальт - психологияның, фрейдизмнің идеяларын қолданды. Бүтіндей алғанда, құқықтық реализм құқықты зерттеудегі әлеуметтанулық

(социологиялық) және психологиялық принциптерді біріктіре отырып құрылған доктрина болды.

Бұл доктринаның ерекшелігі сол, ондағы практикалық - қолданбалы проблематика теориялық мазмұннан басым түсуімен айқындалады.

XX ғасырда қалыптасқан бағыттың бірі позитивистік нормативизм болды.

Бұл мектептің негізін қалаушы, әрі көрнекті өкілі австриялық заңгер Ганс Кельзен (1881 - 1973) еді.

Ол мемлекет пен құқықтың жалпы теориясына, конституциялық және халықаралық құқыққа қатысты, сондай - ақ марксизмді теріске шығаруға байланысты көптеген еңбектер жазды.

Оның ең танымал жұмысы «Құқықтың таза теориясы» деп аталады.

Құқықтың таза теориясы деген заңгерлік ғылымға жат барлық элементтерді жоюды білдірді.

Кельзеннің пікірінше, қазіргі заңгерлер өз пәнінен гөрі әлеуметтану мен психология, этика мен саяси теория мәселелеріне көп мән береді, ал заңгерлік ғылым құқықтың әлеуметтік немесе адамгершілік алғышарттарын зерттеумен емес, құқықтың арнайы заңгерлік (нормативті) мазмұнымен айналысуы тиіс.

Құқық идеологиялық бағалаулардан да аулақ болуы қажет.

Кельзен құқықты өзге нормативті жүйелерден - діннен және моральдан ажырата отырып, оны мәжбүрлеуші түрде жүзеге асатын нормалардың жиынтығы ретінде анықтайды.

Кельзеннің ілімі бойынша, құқық мемлекеттен ерте, алғашқы қауымдық дәуірде пайда болған.

Бұл қоғамда құқық кей жағдайда мәжбүрлеу актіне рұқсат берсе (мысалы, кек қайтару), кейде ұжымдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін күш қолдануға тыйым салды.

Кейінірек құқықтық қауымдастық мемлекетке айналып, оның функциялары биліктің арнайы құрған органдары арқылы бір орталықтан іске асырылды.

Қазіргі құқықты Кельзен мемлекеттік құқықтық тәртіптер мен орталықсыздандырылған халықаралық құқықтың жиынтығы ретінде қарастырады.

Ұлттық құқықтық жүйелерде нормалар өзара байланысты және әрқайсысы өз сатыларында орналаса отырып, пирамида түріндегі қатаң иерархияны құрайды.

Бұл пирамиданың шыңында конституцияның нормалары орналасады. Онан кейін заң тәртібімен немесе әдетпен бекітілген «жалпы нормалар» орын алады. Ал ең соңғы баспалдақты нақты істерді шешу барысында сот және әкімшілік органдарының қалыптастырған индивидуалдық нормалары құрайды.

Құқық жүйесі тұтастығының қайнар көзін Кельзен негізгі норма деп атайды. Бұл бүтіндей мемлекеттік құқықтық тәртіпті негіздеу үшін санада қалыптасқан трансцендентальдық - логикалық ұғым.

Негізгі норма мемлекеттің қабылдаған конституциясымен тікелей байланысты.

Нормативизмнің осыған дейін өмір сүріп келген юриспруденцияның формальды - догматтық концепцияларынан елеулі айырмашылықтары бар. Кельзен заңгерлік позитивизмге әлеуметтік құқықтанудағы және жаңакантшылдардың философиясындағы теориялық құрылыстарды енгізіп, бұл ілімді заман талабына қарай бейімдеді.

XX ғасырдағы саяси - құқықтық концепциялардың ішінде табиғи құқық туралы ілімдер ерекше орын алады.

Олар құқықты философиялық пайымдау дәстүрін жалғастыра отырып, неотомизм, жаңакантшылдық, жаңагегельшілдік, экзистенциализм, феноменология, персонализм сияқты кейінгі батысевропалық және американдық философиядағы әртүрлі доктриналарға сүйенеді.

XVII—XVIII ғасырлардағы классикалық ілімдер сияқты қазіргі табиғи - құқықтық теориялар да позитивті құқықпен (заңдар мен әдет - ғұрыптар) қатар адамдардың арасындағы идеалды тұр қатынастарды да мойындайды. Бұл жоғарғы нормативтік тәртіп табиғи құқық деп аталады. Бұл көзқарастарға сай мемлекеттің заңдары осы идеалды құқыққа сәйкес келсе ғана нақты және легитимді болып табылады.

Алайда табиғи құқықтың қазіргі түсінігінің антифеодалдық төңкерістер дәуіріндегі түсінігінен түбірлі айырмашылықтары да бар.

Тұйық, оқшауланған индивид туралы көзқарасқа негізделген бұрынғы доктриналармен салыстырғанда, XX ғасырдың философиясы мен құқықтануы адамды оның әлеуметтік анықтамасы тұрғысынан, алуан түрлі қоғамдық байланыстарға қатысушы ретінде қарастырады.

Табиғи құқықтардың тізіміне тұлғаның мемлекеттік биліктен тәуелсіздігін қамтамасыз ететін қол сұғылмайтын құқықтарынан өзге, адамның әлеуметтік - экономикалық құқықтары, саяси партиялар мен қоғамдық қозғалыстарға кіру еркіндігі және т.б. енгізіледі.

Кейінгі кездегі табиғи - құқықтық ілімдер әлеуметтік мемлекет және плюралистік демократия теорияларымен ұштасып жатады. Қазіргі концепциялардың тағы бір ерекшелігі, онда табиғи құқық ағартушылық дәуірінің метафизикалық доктриналарындағыдай ақыл - оймен мәңгіге бекітілген қағидалар ретінде қарастырылмайды.

Оған мазмұны үнемі өзгеріп отыратын табиғи құқық (бұл терминді енгізген неміс заңгері Р. Штаммлер) идеясы қарсы қойылады.

Ол бойынша, нақты қоғамның немесе халықтың тарихи даму үстіндегі құқықтық санасы, адамгершілік және рухани құндылықтары сияқты принциптер алдыңғы орынға шығады.

XIX ғ. екінші жартысында заңгерлік позитивизм мен формальды-догматтық юриспруденцияның белең алуы нәтижесінде дамуы тоқтатылып, XX ғасырда « қайта өркендеген табиғи құқық» бағытының көрнекті өкілі белгілі француз философы - неотомисті және қоғам қайраткері Жак Маритен (1882—1973) болды.

Ол өзінің « Интегралды гуманизм», « Адам құқығы және табиғи заң», «Адам және мемлекет» еңбектерінде әлеуметтік-саяси мәселелерді қарастырып, адам құқықтарын үш түрге бөліп жіктейді.

Тұлғаның немесе адамның фундаментальды құқықтары құрамына өмір мен жеке еркіндікке деген құқық, некеге түсу құқығы, жеке меншік құқығы, бақытқа жетуге ұмтылу құқығы және т.б. кіреді.

Бұлар табиғи құқықтар деп есептеледі, өйткені олар еркін және рухани жан ретіндегі адам жаратылысының өзінде ұялаған.

Тұлға жоғары құндылықтар әлеміне жатады, деп есептейді Маритен. Саяси құқықтарды (немесе азаматтың құқықтарын) елдің заң шығарушы органы айқындайды, бірақ олар жанамалы түрде табиғи құқыққа бағынышты, өйткені мемлекеттік биліктің шешімдері табиғи құқыққа сәйкес келгенде ғана заңға айналады. Саяси құқықтарға Маритен мыналарды жатқызады: халықтың мемлекет конституциясын бекіту және басқару нысанын анықтау құқығы, азаматтың саяси өмірге оның ішінде сайлауға белсенді қатысу құқығы, саяси партияларға бірігу құқығы, пікір айту еркіндігі, заң мен сот алдында азаматтардың теңдігі. Маритеннің пікірінше, бұл құқықтарды шіркеудің көмегімен іске асыру христиандық демократияны орнатуға әкеледі. Және ең соңғысы, адамның (еңбекшінің) әлеуметтік құқықтары мыналарды қамтиды: еңбекке деген құқық, кәсіподаққа бірігу құқығы, әділ жалақыға деген құқық, жұмыссыздық немесе ауырып қалған жағдайда немесе қартаюына байланысты әлеуметтік қамсыздандыру құқығы және т.б. Еңбекшілердің сәйкес жағдайларға қарай мекемені басқаруға қатысып, меншік иесі болуына да құқығы бар. Маритеннің пікірінше, жеке меншік құқығымен қатар, тұлғаның әлеуметтік құқығын да мойындау капитализмнің де, социализмнің де кесірінен құтылуға жағдай жасайды. Маритеннің ілімі 1948 жылы БҰҰ қабылдаған Адам құқықтарының жалпы декларациясын идеялық тұрғыда дайындаған концепциялардың бірі болды. XX ғасырда мемлекет және құқық мәселелерін ғылыми тұрғыда игеру жаңа білім саласын - саясаттануды дүниеге әкелді. Бұл пән әлеуметтану, мемлекеттану, юриспруденция, психология, антропология және өзге ғылымдардың ұштасуы нәтижесінде қалыптасты. Бұл пән саяси қатынастарды, саясаттың субъектін, саяси сананы, оның тарихи дамуын және т.б. әлеуметтік мүдделерден, партиялық бағдарламалардан тыс объективті түрде зерттеуге ұмтылады.

Жоғарыда келтірілген саяси және құқықтық ілімдер XX ғасырдағы азаматтық қоғамның бірте - бірте әлеуметтену және демократиялану тенденциясының өсуін байқтады.

Бақылау сұрақтары:

1. Л.Дюгидің құқықтың солидаризм теориясын түсіндір ?.
2. Г.Кельзеннің құқықтық нормативтік теориясын ата ?.
3. Мемлекеттік егемендік нормативтік тәртіптің логикалық алғышарты ретінде.
4. Н.Ориунің құқық теориясы.
5. Д.Роуллздің құқық және әділет теориясы.
6. « Құқық еркіндігі» мектебі.
7. Е.Эрлихтың саяси ойлары.

Пайдалынған әдебиеттер тізімі

1. Мұхамедов М., Сатершинов Б., Сырымбетұлы Б Саяси-құқықтық ілімдер тарихы. Оқу құралы. – Алматы, Заң әдебиеті. -2002.
2. История политических и правовых учений (под ред. д.ю.н., проф. В.С.Нерсисянца) М.,1999.
3. История политических и правовых учений (под ред. д.ю.н., проф. В.С.Нерсисянца) М.,1983.
4. История политических и правовых учений / Под общ. ред. д.ю.н., проф. В.С.Нерсисянца. - М.: Издательство НОРМА, 2002.
5. Право быть равными. Алматы: 1995
6. Назарбаев Н.А. На пороге XXI века . Алматы, 1995.
7. Назарбаев Н.А. В потоке истории. Алматы, 1999.
8. Нерсисянц В.С. Платон . М., 1984.
9. Ударцев С.Ф. Платон. // Фемида 6 1995.
10. Кечехян С.Ф. Учение Аристотеля о государстве и праве. М., 1947.
11. Аристотель. Афинская полития., М., 1996.
12. Цицерон. Диалоги. М., 1966.
13. Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право. М., 1986.
14. Дегисты Юстиниана. М., 1984.
15. Гегель Г.В. Философия права. М., 1990.
16. Нерсисянц В.С. Гегелевская философия права. История и современность., М., 1975.
17. Нерсисянц В.С. Право и закон. М., 1983
18. Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в 19 и нач. 20 веков. Алматы, 1996.
19. Маймаков Г.К. Қазақстанның саяси-құқықтық тарихы. Алматы, 2001
20. Өзбекұлы С. Саяси-құқықтық ілімдер тарихы. Алматы, 2005
21. Өзбекұлы С. Арыстары Алаштың: тарихи очерктер. – Алматы: «Жеті-Жарғы», 1998. -192 бет.
22. Өзбекұлы С. Көшпелі қазақ өркениетіндегі құқық. Право кочевой цивилизации казахов. Монография. – Алматы: «Мектеп» баспасы ЖАҚ, 2002, - 224 с.
23. Сәкен Созақбаев. Таукехан. Жеті-жарғы. (Танымдық әдебиет): - Алматы, «Салют», 1994 – 48 бет.
24. Құл-Мұхаммед М. Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы. – Алматы: Атамұра, 1998. -360 бет.
25. Ударцев С.Ф. Политическая и правовая теория анархизма в России: история и современность. –Алматы: Высшая школа права «Әділет», 1994. -382 с.

«Саяси және құқықтық ілімдер тарихы» пәні бойынша тестер жинағы

1.«Заң» деген шығарманың авторы.

- а) Платон
- б) Аристотель
- в) Сократ
- г) Фараби
- д) Гегель

2. Ибн Халдун басқару формасының үш түрі қайсы?

- а) Табиғи монархия, саяси монархия, Халифат
- б) Аристократиялық, олигархия, республикалық
- в) Құқықтық, аристократиялық монархия, республикалық
- г) Демократиялық, Теократиялық, мемлекеттік кеңес
- д) Автократия, Үкімет, Президенттік

3. Төмендегі еңбектердің қайсысы Аристотель еңбегі?

- а) Саясат
- б) Заңдар
- в) Патша
- г) Мемлекет
- д) Азамат және мемлекет

4.Джон Локк қай еңбегінде өзінің саяси-құқықтық ілімін мазмұндады.

- а) Мемлекет басқару туралы екі трактат
- б) Адам құқығы туралы пакт
- в) Тәуелсіздік декларациясы туралы құжат
- г) Саясат туралы шығармалар тобы
- д) Утопия туралы трактаттар

5.Төмендегілердің ішінен Алексис де Токвиль еңбегін көрсет.

- а) Ескі режим және революция
- б) Мемлекет туралы алғы кітап
- в) Заң және құқық туралы еңбек
- г) Республика және билік туралы
- д) Саяси режим және мемлекет

6.Томас Пейн қандай саяси-философиялық очерктің авторы болып табылады?

- а) Адам құқығы туралы
- б) Мемлекет және саяси режим
- в) Мемлекет және саяси билік
- г) Тәуелсіздік декларациясы
- д) Адам және азамат құқықтарының декларациясы

7.Төмендегі трактаттардың қайсысының авторы Әл-Фараби болып табылады?

- а) Азаматтық саясат
- б) Ислам ілімі
- в) Жасыл кітап
- г) Нақыл сөздер

д) Философия

е) **8. Жан Боденнің ойынша ең жақсы мемлекет – ондағы егемендік (билік) тән:**

а) Монархқа

б) Халыққа

в) Аристократияға

г) Демократияға

д) Олигархияға

9. Төмендегі шығармалардың қайсысы Т. Гоббсқа тән:

а) Левиафан немесе материя

б) Республика туралы алты кітап

в) Категориялық императив

г) Халық арасындағы теңсіздік

д) Мемлекеттік басқару туралы

10. Т. Гоббстың ойынша мемлекеттегі абсолюттік билік бұл...

а) Бейбіт өмір мен табиғи құқықтардың тиым салынбағанына кепілдік

б) Азаматты қорғау және табиғи құқықтарымен қамтамасыз ету туралы

в) Мемлекетте халық билігінің жоғары тұруы бойынша кепілдік

г) Монарх билігінің бөлінбеушілігі туралы ой-пікірдің қажеттілігі

д) Мемлекет пен адамдар арасындағы байланысы туралы ойлар

11. Шарль Луи Монтескьенің шығармасын ата?

а) Заң рухы туралы

б) Мемлекет және билік

в) Құқықтық теңдік идеясы

г) Күштеп билеу миссиясы

д) Саяси құрылыс дискуссиясы

12. Монтескье басқарудың қандай формаларын көрсетеді.

а) Республикалық, монархиялық, деспоттық

б) Монархиялық, аристократиялық, демократиялық

в) Федеративтік, республикалық, конституциялық монархия

г) Авторитарлық, тоталитарлық, теократтық плутократия

д) Тирандық, деспоттық, республикалық

13. Ж. Ж. Руссо шығармасын көрсет

а) Халық арасындағы теңсіздік негіздері

б) Конфедерация баптары туралы бөлім

в) Жалғыз және оның меншігі екендігі

г) Мемлекеттің дуалистік теориясы

д) Азамат құқығы туралы теория

14. Жан-Поль Марат қай шығармасында өзінің саяси көзқарасын білдірді?

а) Конституция немесе адам және азамат құқығының Декларация жобасы

б) Пролетариат диктатурасы

в) Мемлекет пен деспотияның пайда болуы

г) Билік бөлінушілік идеясы

д) Якобиншілер диктатурасы

15. А. М. Радищевтің пікірінше мемлекеттік білімнің себебі не болып табылады?

- а) Халықтың табиғи әлеументенуі
- б) Адамның табиғи құқықтары
- в) Мемлекет білімінің келісімі туралы
- г) Жеке меншік құқығы
- д) Еңбек қатынастары

16. И. Канттың шығармасын көрсетіңіз.

- а) Космополитикалық көзқарастар бойынша жалпы тарих идеясы
- б) Француз революциясы туралы ойлар
- в) Азаматтық еркіндік концепциясы
- г) Философия және метафизика
- д) Мемлекет және құқық

17. Гегель бойынша философияда негізгі тапсырма құқығы не болып табылады?

- а) Мемлекет пен құқықтық ғылыми тану
- б) Мемлекеттік құқық теориясы және тарихының жобасы
- в) Саясат және саясаткерлер туралы ілім
- г) Мемлекеттік билік формасының эволюциясы
- д) Мемлекеттің пайда болуын оқып үйрену

18. Гегель бойынша құқықтың даму түсінігінің негізгі сатысы не болып табылады?

- а) Абстрактілік құқық, мораль, ұнамдылық
- б) Позитивтік құқық, өзіндік, құқық танушылығы
- в) Жеке басының құқыққа жауапкершілігі
- г) Саясат, құқық, дін
- д) Құқық мемлекет, қоғам

19. Гегель бойынша саяси мемлекет қанша басқару жүйесіне бөлінеді?

- а) Заң шығарушылық, үкіметтік, мемлекет билігі
- б) Заң шығарушылық, орындаушылық, соттық
- в) Деспоттық, тирандық, автократия
- г) Республикалық, демократиялық, аристократиялық
- д) Олигархия, демократия, тимократия, теократия, авторитаризм

20. М.М. Сперанскийдің ілімі бойынша орындаушылық биліктің басшысы кім болып табылады?

- а) Монарх
- б) Үкімет
- в) Мемлекеттік Дума
- г) Уақытша Үкімет
- д) Мемлекеттік Кеңес

21. М.М. Сперанскийдің ілімі бойынша қандай орган жоғары Сот органы болып табылады?

- а) Сенат
- б) Жоғары Сот
- в) Сот коллегиясы

- г) Мәжіліс соты
- д) Мемлекеттік Кеңес

22. М.М. Сперанскийдің пікірінше заң шығарушылық процесін жүзеге асырушы қандай орган болуы керек?

- а) Мемлекеттік Дума
- б) Сенат
- в) Федерация Кеңесі
- г) Үкімет
- д) Парламент

23. Саяси құрылыстың қандай формасы П.И. Пестельдің саяси идеалы болды?

- а) Республика
- б) Конституциялық монархия
- в) Федеративтік құрылыс
- г) Конфедерация
- д) Абсолюттік монархия

24. Н.М. Муравьевтің Ресей үшін ең жақсы деп санаған басқару формасы?

- а) Конституциялық монархия
- б) Республика
- в) Федерация
- г) Абсолюттік монархия
- д) Демократия

25. Дж. Остин авторлық ететін шығарма:

- а) Юриспруденция туралы лекциялар немесе позитивтік заңның философиясы
- б) Публикалық құқықтың негіздері
- в) Жеке құқық негіздері
- г) Мемлекет және құқық туралы очерктер
- д) Табиғи және позитивтік құқық саяси ғылым ретінде

26. Ф. Ницше мемлекеттіліктің қанша негізгі типін бөліп қарайды.

- а) Аристократиялық және демократиялық
- б) Монархиялық, олигархиялық, автократиялық
- в) Республикалық, демократиялық
- г) Федеративтік, монархиялық
- д) Тоталитарлық, авторитарлық, деспоттық

27. Л. Гумплович қай еңбектің авторы.

- а) “Нәсіл және мемлекет”
- б) “Саяси ғылым мен заңның негізі”
- в) “Саяси партиялардың әлеуметтігі”
- г) “Саясаттану; Әлеуметтану”
- д) “Заң рухы туралы”

28. “Артхашастр” авторы кім?

- а) Каутилья
- б) Макиавелли
- в) Ашока

- г) Ману
- д) Чандрагупра 1

29. Даосизм-философиялық ағымының негізін қалаушы кім?

- а) Лао-цзы
- б) Конфуции
- в) Мо-цзы
- г) Шан Ян
- д) Хань Фей

30. Конфуций ілімі қай кітапта баяндалған.

- а) Лунь юй
- б) Шан шу
- в) Нанкин
- г) Гуань-цзы
- д) Хань Фай-цзы

31. Табиғи құқықтар мен полис заңдарының алғашқы танымдық негізі бар деп есептеген ежелгі Греция ойшылы.

- а) Сократ
- б) Антифонт
- в) Платон
- г) Аристотель
- д) Эпикур

32. Платонның “Заң” деген шығармасында қанша билеуші болды?

- а) 37
- б) 20
- в) 47
- г) 16
- д) 5

33. “Патша” еңбегінің авторы кім?

- а) Макиавелли
- б) Жан-Жак Руссо
- в) Жан Боден
- г) Платон
- д) Монтескье

34. Платон “Заңдар” жинағында мемлекеттік құрылыстың қанша түрін көрсетеді?

- а) 2
- б) 3
- в) 5
- г) 1
- д) 4

35. “Республика туралы алты кітап” еңбегінің авторы?

- а) Боден
- б) Сократ
- в) Дюги
- г) Локк

д) Франклин

36. Ж. Боден егемендіктің қанша айрықша белгісін бөліп көрсетті.

а) 5

б) 2

в) 6

г) 8

д) 3

37. Реформацияның негізін қалаушы және идеологы кім?

а) Мартин Лютер

б) Кальвин

в) Филотей

г) Томас Мор

д) Вольтер

38. Цицерон қай еңбектің авторы?

а) Мемлекет туралы

б) Рим республикасы

в) Император және билік

г) Саясат

д) Рим және 12 цезарь

39. “Бәрінің бәріне қарсы соғысы” афоризмі саяси ойшылдардың қайсысына тән:

а) Т. Гоббс

б) Макиавелли

в) Ф. Ницше

г) Т. Мор

д) Л. Гумплович

40. Мемлекеттің қанша формасы бар?

а) Монархия, демократия, аристократия

б) Республика, федерация, империя

в) Олигархия, конституция монархия, теократия

г) Демократия, тимократия, полиция

д) Монархия, тиранья, аристократия

41. “Конституциялық саясат” еңбегінің авторы кім?

а) Бенжемен Констан

б) Томас Пейн

в) Мартин Лютер

г) Чичерин

д) Парето

42. Төмендегі саяси ойшылдардың қайсысы француз либерализмінің негізін қалаушы:

а) Б. Констан

б) Вольтер

в) Миттеран

г) Монтескье

д) М. Ориу

43. Саяси ойшылдардың қайсысы “гомруля” идеясын дамытты.

- а) Франклин
- б) Штаммлер
- в) Локк
- г) Геродот
- д) Вебер

44. “Гомруля” идеясы нені білдіреді?

- а) Солтүстік америкaн провинцияларының өзін-өзі басқаруы мен саяси таңдаулары
- б) Мемлекеттің құқықтық жағдайы
- в) Мемлекеттік басқару
- г) Егемендік
- д) Мемлекеттік білімнің тәуелсіздігі

45. Саяси ойшылдардың қайсысы ең алғаш солтүстік Америка провинцияларын штат деп атады?

- а) Франклин
- б) Джефферсон
- в) Вашингтон
- г) Черчилль
- д) Монтескье

46. АҚШ Тәуелсіздік Декларациясының авторы кім?

- а) Т. Джефферсон
- б) Т. Пейн
- в) А. Линкольн
- г) Б. Франклин
- д) Макиавелли

47. Августин қандай шығарманың авторы?

- а) Құдай қаласы туралы
- б) Августин Заңдары
- в) Жаратушы қаласы туралы
- г) Мемлекет және құқық
- д) Құқық пен заңның қызметі

48. Августин өзінің тарихи эволюциясында адам өмірінің қанша кезеңін көрсетеді?

- а) 6
- б) 10
- в) 3
- г) 5
- д) 4

49. Н.М. Муравьевтің Ресей үшін ең жақсы деп санаған басқару формасы?

- а) Конституциялық монархия
- б) Республика
- в) Федерация
- г) Абсолюттік монархия
- д) Демократия

50. Фома Аквинский қай шығарманың авторы?

- а) Білік етушілердің басқаруы туралы
- б) Саясат
- в) Диалогтар
- г) Дін және мемлекет
- д) Мемлекет пен биліктің табиғаты туралы

51. Ең бірінші орыс саяси трактатын атаңыз?

- а) Заң және Игілік туралы сөз
- б) Игорев полкі туралы сөз
- в) Құдай патшалығы
- г) Уақытша жылдар повесті
- д) Орыс шындығы

52. “Заң және Игілік туралы сөз” еңбегінің авторы?

- а) Иларион
- б) Ярослав Мудрый
- в) Иван Грозный
- г) Владимир Мономах
- д) Святослав

53. Владимир Мономах қандай шығарманың авторы?

- а) Балаларға өсиет
- б) Үй құрылысы
- в) Әулие полкі
- г) Заң және мемлекет
- д) Москва 3-ші Рим

54. Жан Боденнің ойынша мемлекеттің негізі не болып табылады.

- а) Жанұя
- б) Марка
- в) Салық
- г) Қоғам
- д) Халық

55. Жан Боден мемлекетті биліктің жандану тәсілімен қанша түрге бөледі?

- а) 3
- б) 5
- в) 2
- г) 8
- д) 4

56. “Утопия” эпостық шығармасының авторы?

- а) Мор
- б) Гоббс
- в) Оуэн
- г) Вольтер
- д) Спиноза

57. Т. Кампанелла қандай шығарманың авторы?

- а) Күн қаласы
- б) Алтын кітап

- в) Метафизика
- г) Құқық туралы
- д) Саяси трактат

58. “Москва үшінші Рим” саяси концепциясының авторы?

- а) Филофей
- б) Иларион
- в) Феофан
- г) Мономах
- д) Иван Грозный

59. Қай патша тұсында опричнина саясаты енгізілді.

- а) Иван Грозный
- б) Ярослав Мудрый
- в) Петр 1
- г) Владимир Мономах
- д) Курбский

60. Төмендегі саяси ойшылдардың қайсысы “Соғыс және бейбітшілік құқығы туралы” еңбегінің авторы.

- а) Гуго Гроция
- б) Гегель
- в) Спенсер
- г) Пухта
- д) Квант

61. “Діни-саяси толғау” трактатының авторы кім?

- а) Спиноза
- б) Констант
- в) Джефферсон
- г) Гумплович
- д) Энгельс

62. Спиноза мемлекеттің қандай формаларын көрсетеді?

- а) Монархия, аристократия, демократия
- б) Республика, федерация, демократия,
- в) Монархия, аристократия, демократия, республика
- г) Федерация, конституциялық монархия, теократия
- д) Олигархия, автократия, демократия, аристократия, монархия

63. Европалық ағартушылықтың көрнекті өкілдерінің бірі:

- а) Вольтер
- б) Констан
- в) Робеспьер
- г) Конт
- д) Токвиль

64. Билікті бөлу теориясын дамытқан кім?

- а) Монтескье
- б) Вольтер
- в) Конт
- г) Пейн

д) Гегель

65. Билікті бөлу теориясын алғаш ойлаған кім.

а) Дж. Локк

б) Т. Гоббс

в) Вольтер

г) Аристотель

д) Ж.Ж. Руссо

66. Ж.Ж Руссо заңның қанша жағын көрсетеді?

а) 4

б) 2

в) 3

г) 6

д) 10

67. Ресей абсолютизмінің идеалогы:

а) Симеон Полоцкий

б) Иларион Новгородский

в) Митрополит Никон

г) Петр 1

д) Протопоп Авакуум

68. “Ресей тарихы” еңбегінің авторы.

а) Татищев

б) Карамзин

в) Ключевский

г) Соловьев

д) Радищев

69. “Петербургтен Мәскеуге саяхат” шығармасының авторы?

а) Радищев

б) Татищев

в) Сперанский

г) Карамзин

д) Чичерин

70. Тарихи құқық мектебінің негізін қалаушы?

а) Г. Гуго

б) Джефферсон

в) Бентам

г) Ницше

д) Спенсер

71. К. Савиньи жазған кітап қалай аталады?

а) Билік етуші құқығы

б) Жеке меншіктің пайда болуы

в) Қоғам және құқық

г) Мемлекет және дін

д) ой мен еркіндіктің рөлі

72. Г. Пухта шығармасын көрсет.

а) Кәдімгі құқық

- б) Жеке құқық курсы
- в) Публикалық құқық курсы
- г) Заң актылері және құқық
- д) Рим құқығының курсы

73. Төмендегі ойшылдардың қайсысы тарихи құқық мектебінің өкілі?

- а) Пухта
- б) Вольтер
- в) Гегель
- г) Гумповия
- д) Иеринг

74. Гегельмен жазылған шығарма?

- а) Философия құқығы
- б) Мемлекет пен құқық туралы
- в) Еркіндік конституциясы
- г) Мемлекеттік егемендік туралы трактат
- д) Саяси құқықтар туралы лекциялар

75. Гегель бойынша диалектикалық даму рухының қанша сатысы бар?

- а) 3
- б) 4
- в) 2
- г) 5
- д) 8

76. Гегель азаматтық қоғамды қанша сословиеге бөледі?

- а) 3
- б) 2
- в) 4
- г) 6
- д) 5

77. Саяси ойшылдардың қайсысы Ресей империясының заңдар жинағын құрумен айналысты?

- а) Сперанский
- б) Кармзин
- в) Александр 1
- г) Петр 1
- д) Радищев

78. “Ресей мемлекетінің тарихы” шығармасы қай саяси ойшылға тән:

- а) Карамзин
- б) Тарищев
- в) Радищев
- г) Соловьев
- д) Симеон Полоцкий

79. Төмендегілердің қайсысы декабрист болды?

- а) Муравьев
- б) Тараканов
- в) Карамзин

- г) Соловьев
- д) Александров

80. П.Я. Чаадаев авторлық еткен шығарма:

- а) Философиялық хаттар
- б) Мемлекет және құқық туралы ойлар
- в) Петербургтен Мәскеуге саяхат
- г) Орыс Правдасы
- д) Конституция және реформалар

81. Төмендегі ойшылдардың қайсысы ағылшын либерализмін жақтаушысы болды.

- а) Милль
- б) Фурье
- в) Иеринг
- г) Гумплович
- д) Ницше

82. Утилитаризм теориясының негізінде қанша постулат бар.

- а) 4
- б) 3
- в) 5
- г) 2
- д) 6

83. И. Бентам қай шығарманың авторы?

- а) Заң шығарушылық принциптері
- б) Мемлекет және революция
- в) Саясат
- г) Мемлекет туралы диалог
- д) Табиғи құқық

84. И. Бентам қандай мемлекеттік құрылыстың жақтаушысы?

- а) Республика
- б) Монархия
- в) Федерация
- г) Конституциялық монархия
- д) Уақытша республика

85. Джон Стюарт Милль қай шығарманың авторы?

- а) Еркіндік туралы
- б) Заң рухы туралы
- в) Мемлекетке жоғары құндылық туралы идеясы
- г) Мемлекет және заң
- д) Мемлекеттік және анархия

86. Дж. Милльдің ойынша, мемлекеттіліктің идеалды типі:

- а) Өкілдік басқару
- б) Республика
- в) Конституциялық монархия
- г) Парламенттік республика
- д) Федерация

87. Б. Констанның ойынша еркіндіктің кепілі:

- а) Құқық
- б) Заң
- в) Құқықтық салт
- г) Конституция
- д) Жарық

88. Төмендегілердің қайсысы неміс либерализмін жақтады.

- а) Гумбольдт
- б) Ницше
- в) Гобсон
- г) Гегель
- д) Маркс

89. Социалист-утопист ойшылды көрсет:

- а) Ш. Фурье
- б) Л. Гумплович
- в) И Кант
- г) Т. Мор
- д) Аристотель

90. Саяси құрылыстың қандай формасы П.И. Пестельдің саяси идеалы болды?

- а) Республика
- б) Конституциялық монархия
- в) Федеративтік құрылыс
- г) Конфедерация
- д) Абсолюттік монархия

91. Ж. Боден егемендіктің қанша айрықша белгісін бөліп көрсетті.

- а) 5
- б) 2
- в) 6
- г) 8
- д) 3

92. Ш. Фурье теориясы бойынша қоғам негізін не құрайды?

- а) Ассоциациялар
- б) Альянс
- в) Акционерлік қоғам
- г) Лига
- д) Корпорациялар

93. Р. Оуэн көзқарасы жүйесінің негізі:

- а) Адам мінез-құлқы туралы ілімдер
- б) Мемлекет және құқық туралы негіздер
- в) Мемлекеттің пайда болуы туралы ілімдер
- г) Мемлекеттің әлеуметтік теориясы
- д) Мемлекет туралы ілімдер

94. Философиядағы позитивизмнің негізін қалаушы:

- а) О. Конт

- б) И. Бентам
- в) Вольтер
- г) Дж. Остин
- д) Г. Моска

95. О. Конт авторлық ететін еңбекті атаңыз:

- а) Қалыпты философия курсы
- б) Адам туралы ғылыми очерк
- в) Еркіндік және саясат
- г) Саясаттану
- д) Мемлекет және қоғам

96. О. Конттың саяси көзқарасы бойынша қоғамдық өзгерістің қайнар көзі неде?

- а) Климат, саяси іс-әрекет
- б) Революция, соғыстар, апатты жағдай
- в) Космостың планетаға әсері
- г) Революция, саяси дағдарыс
- д) Қоғамның саяси дамуы

97. Төмендегі ойшылдардың қайсысы марксизмнің негізін қалаушы?

- а) Фридрих Энгельс
- б) Ричард Маркс
- в) Г. Маркес
- г) К.Либкхнехт
- д) М. Вебер

98. К. Маркс авторлық еткен еңбекті көрсетіңіз:

- а) Капитал
- б) Империализм және революция
- в) Капитализм социализмнің жоғарғы сатысы
- г) Империализм капитализмнің жоғары сатысы
- д) Саяси экономия

99. К. Маркс коммунистік формацияның даму кезеңін қаншаға бөледі:

- а) 3
- б) 2
- в) 4
- г) 1
- д) 5

100. К. Маркстің ойынша коммунизм дегеніміз не?

- а) Еркін адамдардың одағы
- б) Пролетариат одағы
- в) Пролетариат және анархизм одағы
- г) Аристократия және олигархия диктатурасы
- д) Мемлекеттік құрылыс

101. Р. Иеринг еңбегін көрсетіңіз:

- а) Құқықтық мақсат
- б) Позитивизм және құқық
- в) Революция, соғыс және әлем

- г) Әлемнің саяси-құқықтық құрылысы
- д) Саяси кризис және қоғам

102. Р. Иеринг ойынша “құқықтың жалғыз қайнар көзі” не болып табылады.

- а) Мемлекет
- б) Заң
- в) Конституция
- г) Құқықтық салт
- д) Билік

103. Л. Гумплович бойынша әлеуметтік өмірдегі басты фактор, ол не:

- а) Өмір үшін күрес
- б) Тең құқықтық
- в) Қоғам дамуы
- г) Өнім өндіру
- д) Демократиялық институт

104. Р. Штаммлер еңбегін көрсетіңіз:

- а) Юриспруденция теориясы
- б) Мемлекет және құқық теориясы
- в) Саяси-құқықтық ілімдер тарихы
- г) Партиялық элита және партиялық аппарат
- д) Құқық теориясы

105. Ф. Ницшенің еңбегін атаңыз:

- а) Қайырымдылық пен зұлымдықтың арғы жағында
- б) Ұнамдылық пен құқық туралы ойлар
- в) Әскери диктатура және құқық
- г) Философия. Құқық. Саясат
- д) Мемлекеттілік

106. Ф. Ницшенің ойынша қанша физиологиялық тип бар:

- а) 3
- б) 5
- в) 2
- г) 6
- д) 4

107. “Жоғарғы адам” идеясы қай ойшылға тән:

- а) Ф. Ницше
- б) Гегель
- в) Л. Гумплович
- г) А. Гитлер
- д) К. Маркс

108. “Заратустра осылай деген” еңбегінің авторы:

- а) Ф. Ницше
- б) Г. Кельзен
- в) Г. Гроций
- г) Г. Моска
- д) Г. Спансер

109. Қандай құқық концепциясы Ф. Ницшемен дамыды.

- а) Аристократиялық
- б) Демократиялық
- в) Конституциялық
- г) Автократиялық
- д) Монархиялық

110. Б.Н. Чичерин қандай еңбектің авторы?

- а) Саяси ілімдер тарихы
- б) Саяси ойлар тарихы
- в) Философия және құқық тарихы
- г) Пайда болу туралы ойлар
- д) Заңдар және мемлекет

111. В.С. Соловьев қанда еңбектің авторы:

- а) Батыс философиясының құлдырауы
- б) Ұлы инквизитор
- в) Орыс мемлекеті
- г) Ресей және Европа
- д) Европаның батуы

112. В.С. Соловьев теократия әлеуметтік құрылысының қанша элементін бөліп көрсетті:

- а) 3
- б) 4
- в) 2
- г) 12
- д) 6

113. В.И. Ленин қай еңбектің авторы?

- а) Не істеу керек
- б) Революция және ұлт
- в) Ресейдегі коммунизм
- г) Мемлекеттік құрылыс туралы ойлар
- д) Жұмыс класы – Кеңес авангарды

114. В.И. Лениннің пікірінше пролетариат диктатурасының мемлекеттік формасы қандай болуы керек.

- а) Республикалық Кеңес
- б) Плутократия
- в) Демократия
- г) Конституциялық монархия
- д) Социализм

115. Г. Кельзен авторлық ететін еңбекті көрсет:

- а) Құқықтың таза теориясы
- б) Құқықтың теологиялық теориясы
- в) Гносеология және құқық
- г) Құқықтық ілімдердің философиялық концепциясы
- д) Философиялық құқық

116. Төмендегі ойшылдардың қайсысы позитивистік нормативизмді жақтады:

- а) Т. Кельзен
- б) А. Кейнс
- в) П. Сорокин
- г) М. Вебер
- д) Ф. Ницше

117. Л. Дюги авторлық ететін еңбек:

- а) Конституциялық құқық туралы трактат
- б) Институционализм және қоғам
- в) Әлемдегі мемлекеттік құрылыс туралы трактат
- г) Мемлекет және құқық туралы очерк
- д) Қазіргі заманғы социализм

118. Институционализм теориясын қай ойшыл жүзеге асырды.

- а) М. Ориу
- б) Г. Кельзен
- в) Л. Дюги
- г) А. Фабиан
- д) Ф. Рузвельт

119. Құқықтың психологиялық теориясының негізін салушы.

- а) Л.И. Петражицкий
- б) А. Сорокин
- в) И. Кант
- г) О. Конт
- д) Платон

120. 1933-1945 ж.ж. Германияда билік басында қандай партия тұрды?

- а) Ұлттық социалистік
- б) Либералды-демократиялық
- в) Ұлттық-шовинистік
- г) Германияның социалистік партиясы
- д) Демократиялық партия

121. Г. Моска қандай еңбектің авторы:

- а) Басқару теориясы және парламенттік басқару
- б) Парламентаризм тарихы
- в) Мемлекеттілік және қоғам
- г) Парламенттік басқару
- д) Мемлекеттік құрылыстың теориясы

122. А. Гитлер жазған еңбекті атаңыз:

- а) Менің күресім
- б) Менің өмірім
- в) Өмір бұл күрес
- г) Болашақ Ұлы Германия туралы
- д) Тоталитарлық мемлекеттің Доктринасы

123. Мына саяси ойшылдардың қайсысы элит теориясының негізін қалады.

- а) В. Парето
- б) А. Сен-Симон
- в) Д. Остин
- г) Ф. Ницше
- д) Г. Штирман

124. В. Парето қандай еңбектің авторы:

- а) Жалпы әлеуметтану трактаты
- б) Әлеуметтік теория
- в) Мемлекеттік билік формасының эволюциясы
- г) Синтетикалық философия
- д) Юриспруденция туралы лекциялар

125. В. Парето өзінің концепциясында қоғамды қаншаға бөледі?

- а) 2
- б) 4
- в) 3
- г) 1
- д) 5

126. М. Вебердің саяси модулі бойынша рационалды – легитимдік биліктің элементі не болып табылады.

- а) Кәсіптік бюрократия
- б) Мемлекеттік құрылыс
- в) Мемлекеттік аппарат
- г) Тоталитаризм
- д) Демократия

127. Ежелгі Үндістан қоғамы қанша варнаға бөлінді?

- а) 4
- б) 6
- в) 3
- г) 2
- д) 8

128. Цицерон қандай басқару формаларын атап көрсетті:

- а) Патшалық билік, аристократия, демократия
- б) Республика, монархия, империя
- в) Олигархия, Автократия, демократия
- г) Аристократия, Демократия, олигархия
- д) Теократия, Плутократия, Дуализм

129. В. Вильсон қандай монографияның авторы:

- а) Конгрессті басқару
- б) Еркіндік және демократия
- в) АҚШ тәуелсіздігі декларациясы
- г) АҚШ конституциясы
- д) Соғыс және халықаралық қатынас

130. “Жасыл кітап” қандай саясаткер авторға тән:

- а) М. Каддафи
- б) А. Гитлер

- в) Б. Муссолин
- г) Дж. Неру
- д) Я. Хомейни

131. АҚШ-тағы “Жаңа бағыт” саясатын кім жүргізді?

- а) Ф. Рузвельт
- б) В. Вильсон
- в) Д. Вашингтон
- г) Д. Кеннеди
- д) Б. Франклин

132. Қазақ ағартушылардың ішінде “Сот реформасы туралы жазба” еңбегін кім жазды?

- а) Ш. Уалиханов
- б) Ә. Бөкейханов
- в) А. Байтұрсынов
- г) М. Шоқай
- д) Абай

133. “Қара сөздер” қазақ ойшылдарының қайсысына тән:

- а) Абай
- б) Әл-Фараби
- в) Тауке хан
- г) Ы. Алтынсарин
- д) Шәкәрім Құдайбердиев

134. Европалық ағартушылық жақтаушыларының қайсысы қоғамдық келісім концепциясын жасады.

- а) Ж.Ж. Руссо
- б) Монтень
- в) О. Конт
- г) А. Бодлер
- д) П. Дидро

135. Пролетариат диктатурасының ең маңызды белгісі:

- а) Күштеу
- б) Революция
- в) Саясат
- г) Партиялық күрес
- д) Топтық күрес

136. Төменнен ежелгі Рим заңгерін көрсетіңіз.

- а) Павел
- б) Михаил
- в) Петр
- г) Александр
- д) Марсилий

137. Д. Юстиниан-құраған жұмысқа қай ежелгі рим заңгері жетекшілік етті.

- а) Трибониан
- б) Гай

- в) Модестин
- г) Ульпиан
- д) Павел

138. Л. Штейннің ойынша құқықтық мемлекеттің оптималды формасы – ол:

- а) Конституциялық монархия
- б) Республика
- в) Федерация
- г) Конфедерация
- д) Анклав

139. Аристотельдің ойынша жазылған құқыққа ненің қатысы бар?

- а) Құқықтық салт
- б) Заң
- в) Инсинуация
- г) Конституция
- д) Новелла

140. Аристотель бойынша саяси басқару дегеніміз не?

- а) Заңмен басқару
- б) Халық басқаруы
- в) Монархтың басқаруы
- г) Шектеулі санды адамдарың басқаруы
- д) Үгітпен басқару

141. Л. Штейннің теориясы бойынша қоғамның ең жоғарғы формасы:

- а) Мемлекет
- б) Конституциялық монархия
- в) Республика
- г) Аристократия
- д) Саяси құрылыс

142. Анархизмнің пайда болуы мен дамуы қандай саяси ойшылмен байланысты.

- а) М.А. Бакунин
- б) С. Плеханов
- в) П. Сорокин
- г) В. Засулич
- д) Е. Мартов

143. М.А. Бакунин қандай еңбектің авторы.

- а) Мемлекеттілік және анархия
- б) Социализм және анархия
- в) Саяси режим
- г) Конституциялық басқарудың төрт қағидалы
- д) Антикоммунизм

144. П.А. Кропоткин кітабын атаңыз:

- а) Қазіргі кезде ғылым және анархия
- б) Этиканың теориясы мен тарихы
- в) Утопиялық социализм

- г) Мемлекеттік егемендіктің концепциясы
- д) Социалистік заңдылық идеясы

145. Утилитаризм теориясының негізін салған ойшыл?

- а) И. Бентам
- б) Б. Констам
- в) Дюги
- г) Перо
- д) Москва

146. И. Бентам қандай мемлекеттік құрылыстың жақтаушысы?

- а) Республика
- б) Монархия
- в) Федерация
- г) Конституциялық монархия
- д) Уақытша республика

147. Н.М. Муравьевтің Ресей үшін ең жақсы деп санаған басқару формасы?

- а) Конституциялық монархия
- б) Республика
- в) Федерация
- г) Абсолюттік монархия
- д) Демократия

148. Қай патша тұсында опричнина саясаты енгізілді.

- а) Иван Грозный
- б) Ярослав Мудрый
- в) Петр 1
- г) Владимир Мономах
- д) Курбский

149. Б. Констанның ойынша еркіндіктің кепілі:

- а) Құқық
- б) Заң
- в) Құқықтық салт
- г) Конституция
- д) Жарық

150. Гегель бойынша философияда негізгі тапсырма құқығы не болып табылады?

- а) Мемлекет пен құқықтық ғылыми тану
- б) Мемлекеттік құқық теориясы және тарихының жобасы
- в) Саясат және саясаткерлер туралы ілім
- г) Мемлекеттік билік формасының эволюциясы
- д) Мемлекеттің пайда болуын оқып үйрену

151. Ф. Ницшенің еңбегін атаңыз:

- а) Қайырымдылық пен зұлымдықтың арғы жағында
- б) Ұнамдылық пен құқық туралы ойлар
- в) Әскери диктатура және құқық
- г) Философия. Құқық. Саясат

д) Мемлекеттілік

152. Г. Пухта шығармасын көрсет.

а) Кәдімгі құқық

б) Жеке құқық курсы

в) Публикалық құқық курсы

г) Заң актылері және құқық

д) Рим құқығының курсы

153. Ж. Боден егемендіктің қанша айрықша белгісін бөліп көрсетті.

а) 5

б) 2

в) 6

г) 8

д) 3

154. О. Конт авторлық ететін еңбекті атаңыз:

а) Қалыпты философия курсы

б) Адам туралы ғылыми очерк

в) Еркіндік және саясат

г) Саясаттану

д) Мемлекет және қоғам

155. Н.М. Муравьевтің Ресей үшін ең жақсы деп санаған басқару формасы?

а) Конституциялық монархия

б) Республика

в) Федерация

г) Абсолюттік монархия

д) Демократия

156. Әл-Фараби қала мемлекеттердің қанша түрін бөліп көрсетті.

а) 3

б) 6

в) 4

г) 5

д) 2

157. X. Вольф түсінігі бойынша мемлекет

а) жанұялардың бірігу нәтижесі

б) бұл территория

в) қоғамдық институт

г) монарх билігі

д) халық билігінің белгісі

158. Араб философиясының әкесі кім?

а) Абу-Насыр Альфараби

б) Ибн Сина

в) Ибн Рушд

г) Ибн Халдун

д) Мухаммед Абдо

159. “Бәрінің бәріне қарсы соғысы” афоризмі саяси ойшылдардың қайсысына тән:

- а) Т. Гоббс
- б) Макиавелли
- в) Ф. Ницше
- г) Т. Мор
- д) Л. Гумплович

160. Гегельмен жазылған шығарма?

- а) Философия құқығы
- б) Мемлекет пен құқық туралы
- в) Еркіндік конституциясы
- г) Мемлекеттік егемендік туралы трактат
- д) Саяси құқықтар туралы лекциялар

161. Б.Н. Чичерин қандай еңбектің авторы?

- а) Саяси ілімдер тарихы
- б) Саяси ойлар тарихы
- в) Философия және құқық тарихы
- г) Пайда болу туралы ойлар
- д) Заңдар және мемлекет

162. Ең ірі Болгариядан 10-13 ғғ. еритикалық қозғалыс қалай аталды?

- а) Құдайдың рақымшылығы
- б) Крест тағушылар
- в) құдайға жаққыш
- г) Сайтан
- д) Шайтандықтар

163. Синеке түсінігі бойынша құл сөзі

- а) рухани тең субъект
- б) жалданушы
- в) жабайы
- г) тұтқын
- д) бағынушы

164. Фом Аквинскийдің ойынша патша билігі неге байланысты

- а) шеттен тыс шықпайтын заңға байланысты
- б) шеттен тыс шығатын заңға байланысты
- в) рухани өмірге
- г) қоғамдық өмірге
- д) мемлекет билігі

165. Төмендегі ойшылдардың қайсысы ағылшын либерализмін жақтаушысы болды.

- а) Милль
- б) Фурье
- в) Иеринг
- г) Гумплович
- д) Ницше

166. Аристотель бойынша саяси басқару дегеніміз не?

- а) Заңмен басқару
- б) Халық басқаруы
- в) Монархтың басқаруы
- г) Шектеулі санды адамдарың басқаруы
- д) Үгітпен басқару

167. Г. Гроция көзқарасы бойынша заңгершілік түсінігі?

- а) Бұл заң және әділеттілік жиыны
- б) Қоғамды қоғамнан қорғау
- в) Мемлекетті қорғау
- г) Халықты қорғау
- д) Тәртіп ережесі

168. Н.М. Муравьевтің Ресей үшін ең жақсы деп санаған басқару формасы?

- а) Конституциялық монархия
- б) Республика
- в) Федерация
- г) Абсолюттік монархия
- д) Демократия

169. “Патша” еңбегінің авторы кім?

- а) Макиавелли
- б) Жан-Жак Руссо
- в) Жан Боден
- г) Платон
- д) Монтескье

170. Мабле бойынша саяси құрылым құрушы кім?

- а) халық
- б) монарх
- в) министр
- г) патша
- д) президент

171. Саяси құрылыстың қандай формасы П.И. Пестельдің саяси идеалы болды?

- а) Республика
- б) Конституциялық монархия
- в) Федеративтік құрылыс
- г) Конфедерация
- д) Абсолюттік монархия

172. Гегельмен жазылған шығарма?

- а) Философия құқығы
- б) Мемлекет пен құқық туралы
- в) Еркіндік конституциясы
- г) Мемлекеттік егемендік туралы трактат
- д) Саяси құқықтар туралы лекциялар

173. Ресей абсолютизмінің идеалогы:

- а) Симеон Полоцкий

- б) Иларион Новгородский
- в) Митрополит Никон
- г) Петр 1
- д) Протопоп Авакуум

174. Қай патша тұсында опричнина саясаты енгізілді.

- а) Иван Грозный
- б) Ярослав Мудрый
- в) Петр 1
- г) Владимир Мономах
- д) Курбский

175. Полибии «Қырық кітап туралы тарих» шығармасында нені көрсетті

- а) Ортатеңіз жағалауында Римнің басшылық еткісі келгені туралы
- б) әскери күш арқылы мемлекет билігін тартып алуы
- в) қоғамдық таптар
- г) биліктің үш тарамға бөлінуі
- д) барлығы

176. «Мемлекет» шығармасының авторы кім?

- а) Платон
- б) Сократ
- в) Гесиод
- г) Гомер
- д) Аристель

177. Аристотель қайда туылған?

- а) Стагире қаласында
- б) Халцедонда
- в) Афинада
- г) Трояда
- д) Элладада

178. Аристотельдің көзқарасы бойынша ақиқаттың қанша түрі бар?

- а) 2
- б) 6
- в) 7
- г) 1
- д) 4

179. Аристотельдің түсінігі бойынша “Мемлекет” деген не?

- а) өздігінен даму продуктiсi
- б) келiсiм шарт продуктiсi
- в) қинау саясаты
- г) теологиялық саясат
- д) барлық жауабы дұрыс емес

180. Аристотельдің түсінігі бойынша саясат бағыты қандай?

- а) Заң бағытында
- б) Монарх бағытында
- в) халық билігі
- г) заңгер адамдардың билігі

д) аристократия билігі

181. Полибия түсінігі бойынша мемлекеттің негізгі қанша түрі бар?

а) 6

б) 2

в) 12

г) 3

д) 8

182. Плебейлердің б.э.д.123 ж. басты идеологы кім болған:

а) Гракхи ағайындылары

б) Солон

в) Цезарь

г) Гай

д) Титливиий

183. Мемлекет бұл қоғамдық құқықтық бірлестік – деген Цицеронның трактатында ой ретінде дамыған:

а) құқықпен саясаттың бірлесіп даму ойы

б) Құдай бастауы

в) өзіндік даму

г) келісім шарт

д) барлық жауабы дұрыс

184. Цицеронның түсінігі бойынша құл сөзінің мәні?

а) жалданушы

б) тұтқын

в) жау

г) діні бір субъект

д) бағынушы

185. Кім ең алғашқы рет зиялы юриспруденцияны дамытқан?

а) Гней Флавий

б) Тиберий Конкураний

в) Октавиан

г) Гай

д) Юний Брутт

186. Кім ең алғашқы рет X11 кестесімен заңгерлердің және арызданушылар формаларын заң етіп біріктірген

а) Секст Элий Пет

б) Октавиан

в) Юстиниан

г) Ульпиан

д) Трибониан

187. Ульпиандарда штаттық құқық түсінігі қалай түсіндіріледі?

а) қарапайым құқық немесе халық құқығы

б) аристократтар құқығы

в) заң беделділерінің құқығы

г) социалдық құқық

д) басқарушы құқығы

188. Адамның даму тарихында христиандар концепциясын құрғанда Августин неге сүйенді?

- а) Інжілдегі жазуларға
- б) халық құқығы
- в) қарапайым даму
- г) әскери қызмет бабына
- д) мемлекет билігіне

189. Августиннің түсінігі бойынша жауыздық?

- а) жауыздық ол адамның өзі істеп, өзі соған шыдайтын
- б) шеттің күші
- в) соғыс
- г) аристократия
- д) ақша

190. Тарихи эволюциялар трактатында Августин адамның даму тарихын неше периодқа бөледі?

- а) 6
- б) 7
- в) 12
- г) 2
- д) 9

191. Ф. Аквинский түсінігі бойынша билік маңызы?

- а) басқарушы мен бағынушы арақатынасы
- б) жалғыз басқарушы
- в) әскери билік
- г) аристократия билігі
- д) Әлем жетілуі

192. Ф. Аквинат түсінігі бойынша мәңгі заң негізі?

- а) Құдайда
- б) мәңгі өмірде
- в) қарапайым заң
- г) түсінікте
- д) дінде

193. Манихейства ойлары шығарған?

- а) дене әлемі- шайтанның туындысы, өлтіру мен қинауды талап етеді
- б) барлығының барлығымен күресі
- в) анархия-тәртіп анасы
- г) бүкіл билік советтерге
- д) мемлекет билігі

194. Сунниттік құқықтану дегеніміз не?

- а) абсолюттік иджтихатом
- б) муджтахидам
- в) тәртіп жиынтығы
- г) заң жиынтығы
- д) құран

195. «Тазалық ағайыны» деп исламда кімді атаған?

- а) Ибн Сина және Ибн Рушд
- б) Гракх ағайындары
- в) Фараби ағайындары
- г) аль Маварди
- д) Әл-Фараби

196. Ертедегі Россия мемлекетінің мәдени дамуы?

- а) XI-XIII ғғ.
- б) 1902-1904 жж.
- в) 1800- 1899 жж.
- г) 1243-1543 жж.
- д) 1561-1579 жж.

197. Соңғы Батысеуропа ортағасырлық ірі және аталып өтілетін оқиғалары?

- а) Қайта туу және жаңару
- б) салиялық шындық
- в) мәдени көтеріліс
- г) еңбек көтерілісі
- д) Роккоко және Барокко

198. Реформация кезінде Германия мемлекетінде социалдық және саяси – құқықтық идеялар қайда жарияланды?

- а) “12 бапта“ және “баптама хатта”
- б) “Ағайын”
- в) “Христиандық”
- г) “Атеистикалық өмір”
- д) “Христиандар бірігуі”

199. Ж. Кальвинде ең нашар басқару формасы қандай?

- а) Демократия
- б) Федерация
- в) Монархизм
- г) Анархизм
- д) Абсолютизм

200. Батысеуропадағы ең алғашқы ортағасырлық буржуазиялық көтерілісті атаңыз?

- а) Нидерландыдағы көтеріліс
- б) Францияда
- в) Данияда
- г) Англияда
- д) Германияда

201. Боденнің мемлекетті тәуелсіз ету барысындағы қиыншылық ол

- а) абсолюттік және бірыңғай билік
- б) орындаушы билік
- в) сот билігі
- г) атақтылар билігі
- д) халық билігі

202. Боден тәуелсіздіктің қанша айырмашылығын белгілеген?

- а) 5
- б) 2
- в) 7
- г) 4
- д) 1

203. Боден мемлекетті басқаруына қарай қанша түрге бөледі?

- а) 3
- б) 5
- в) 8
- г) 4
- д) 2

204. Қай ғасырда Еуропалық социализм Еуропалық қоғамда орын ала бастады?

- а) 16-17 ғғ.
- б) 15-16 ғғ.
- в) 16 ғасыр соңы.
- г) 18 ғасыр ортасы
- д) 12 ғасыр соңы

205. Максим Грек соғыс және бірлік мәселелерін қарастырғанда, соғыс жағдайы пайда болуына мына жағдай себеп болады

- а) қатты қажеттілік
- б) мемлекеттер арасындағы қақтығыс
- в) мемлекет кедейшілігі
- г) мемлекет билігі
- д) халық билігі

206. Кім көздісіз доктринадан ең шеткі шешім шығарды?

- а) Феодосий Косыммен
- б) Максим Грекпен
- в) Иосиф Волоцкиммен
- г) Вассиан Патрикеевпен
- д) патшамен

207. «Мәскеу – үшінші Рим» теориясының авторы кім?

- а) Филофей
- б) Иван Х
- в) Иосиф Волоцкий
- г) М.Г.Мунехин
- д) Горбачев

208. Зиновий Отенскийдің саяси қоғамдық шығармалары қай ғасырда кең тараған?

- а) 16 ғ
- б) 15 ғ
- в) 16 ғасыр соңы
- г) 17 ғасыр басы
- д) 17 ғасыр

209. И.С. Пересветова мемлекет құру системасында орталық орынды алатын не?

- а) әскери тақырып
- б) саяси тақырып
- в) мемлекет тақырыбы
- г) халық тақырыбы
- д) мемлекет билігі

210. Еуропалық жанданудың лидері кім?

- а) Вальтер
- б) Гроции
- в) Гоббс
- г) Ж.Ж. Руссо
- д) Монтескье

211. Вольтер түсінігі бойынша бостандық?

- а) адам бостандығы
- б) қоғам бостандығы
- в) қарапайым даму
- г) сөз бостандығы
- д) ақыл бостандығы

212. Монтескьенің саяси құқықтық теорияларының басты тақырыбы?

- а) саяси бостандық
- б) адам бостандығы
- в) сөз бостандығы
- г) социалдық бостандық
- д) қоғам бостандығы

213. Монтескье Заңдыдеп трактылығын

- а) ақыл адамы, барлық адамдарды басқарады.
- б) жалғыз адам билігі болады.
- в) заң биіктілігінің көрінісі.
- г) заңға бағынушылық деп түсінуге тұрады.
- д) Көпшілік билік ретінде көреді.

214. қоғам, мемлекет және құқық проблемалары қалай айқындалады?

- а) халық тәуелсіздігі және қорғану принципі орныға бастауынан
- б) теңдік белгілерінің дамуынан бастап
- в) мемлекет тәуелсіздігі
- г) қоғамдық саясат
- д) әйел адамдары мен ер адамдардың теңдігінен бастап.

215. Ж.Ж. Руссоның қарапайым жағдайында не жетіспейді?

- а) жекеменшік құқығы жоқ
- б) адамдар арасында теңдік жоқ
- в) заңдар жоқ
- г) жазалау жоқ
- д) құқықтың болмауы

216. Ж.Ж.Руссоның көзқарасы бойынша заң дегеніміз не?

- а) азаматтар мен қоғамның қалыптасуына керекті жағдай

- б) Қамшы және жіп принципі
- в) қорғаушы фактор
- г) халық билігі
- д) мемлекет билігі

217. Ж.Ж.Руссо заң шығарушы билікті қалай суреттейді?

- а) мемлекет жүрегі
- б) қоғам орны
- в) қалау негізі
- г) мемлекет билігі
- д) халық билігі

218. М. Робеспьердің саяси – құқықтық мақсатын атаңыз?

- а) үлгілі кішігірім буржуазиялық құрылым
- б) “идеалды” мемлекет
- в) барлығының теңдігі
- г) мемлекет билігі
- д) халық билігі

219. Робеспьердің түсінігі бойынша көтеріліс

- а) қоғамда соғыс жағдайы
- б) барлығымен соғыс
- в) Тірі қалу соғысы
- г) қарапайым соғыс
- д) мемлекет билігі

220. Марелли және якобинцтер ойын дамытқан бобувист кім?

- а) Г. Бабев
- б) Монтескье
- в) Татищев
- г) Робеспьер
- д) Радищев

221. Бабев өз ойларында халықтық мемлекет құру барысында нені көрсетті?

- а) армия тәрізді халықтық билік
- б) барлық билік халықта
- в) халықты басқару
- г) халық билігі
- д) мемлекет билігі

222. Зиялы негізде Германияда заңды ғылымды кім алғаш құра бастады?

- а) С. Пуфендорф
- б) Гитлер
- в) И. Кант
- г) Р. Шварц
- д) барлық жауап дұрыс емес

223. Құдай сөзін көлеңкеден шығару мақсатында кім алғаш күресті бастады?

- а) Х. Томазий
- б) Х. Вольф

- в) Г.Х.Андерсон
- г) Татищев
- д) Р. Шварц

224. Д.Вико үшін тарих дегеніміз не?

- а) адам іс - әрекеті, құдай бастауымен
- б) өткен туралы оқиғалар
- в) өмір сүру негізі
- г) мемлекет билігі
- д) халық билігі

225. Ғылыми социологияны алғаш қай итальян ойшылы бірінші болып күшейтті?

- а) Д. Вико
- б) Мусолини
- в) Верди
- г) Ч Бокаччо
- д) Чезарини

226. Радищев көзқарасы бойынша социалдық идеал қандай?

- а) бос және тең құқықты жекеменшік қоғамы
- б) мемлекет билігі
- в) халық билігі
- г) мемлекеттік меншік
- д) жеке адамдардың меншігі

227. Радищев көзқарасы бойынша саяси ұйым?

- а) халық билігі
- б) мемлекеттік билік
- в) социалдық қоғам
- г) уақытша билік
- д) унитарлық мемлекет

228. Радищев жазалауда нені алып тастағысы келді?

- а) ештеіені
- б) іздестіру
- в) дене жазалауын
- г) бостандықты
- д) өлім жазасын

229. “Тәуелсіздік декларациясының” авторы кім?

- а) Т. Джефферсон
- б) Т. Мор
- в) Д. Дикинсон
- г) Д. Адамс
- д) Д. Чейз

230. Либерализмнің орнығуына кім өз үлесін қосты?

- а) И. Кант
- б) О. Конт
- в) О.В. Холмс
- г) В. Джеймс

д) Д. Френк

231. И.Бентам қандай мемлекет құрылғысын жақтады?

а) Республика

б) Монархия

в) Федерация

г) Конституциялық монархия

д) Шамалық республика

232. «Артхашастрлар» авторы кім?

а) Каутилья

б) Макиавелли

в) Ашока

г) Ману

д) Чандрагупра

233. Л. Гумплович қандай еңбек авторы

а) Нәсіл және мемлекет. Мемлекеттің пайда болу заңдылығы

б) Саяси ғылымның негізі және юриспруденция

в) саяси партиялардың социологиясы

г) Харизматикалық билік. Социология. Саясат.

д) Заң қуаттылығы туралы

234. Опричнина қай патша тұсында пайда болды?

а) Иван Грозный

б) Ярослав Мудрый

в) Петр I

г) Владимир Мономах

д) Курбский

235. М.М.Сперанского есептеуі бойынша орындаушы билік басшысы кім болды:

а) Монарх

б) әкімшілік

в) Мемлекет Думасы

г) уақытша басшылық

д) Мемлекеттік Кеңес

236. Төмендегі келтірілген ойшылдардың қайсысы тарихи құқық мектебінің өкілі болып табылады?

а) Пухта

б) Вольтер

в) Гегель

г) Гумплович

д) Иеринг

237. В.И. Ленина көзқарасы бойынша Пролетариат диктатурасының Мемлекеттік формасы болып не табылады?

а) Республикалық кеңес

б) Плутократия

в) Демократия

г) Конституциялық монархия

д) Социализм

238. О.Кант саяси көзқарастары бойынша қоғамдық өзгерістердің негізі болып не табылады?

а) Нәсіл, ауарайы, саяси бағдар

б) Көтеріліс, соғыс, табиғи апат

в) Планета әсері, космос

г) Класстар соғысы, көтеріліс

д) Қоғамның саяси дамуы

239. Жан-Жака Руссо шығармасы

а) Адамдар арасындағы теңсіздіктің пайда болуы және ол туралы ойлар

б) конфедерация баптары

в) Жалғыз және оның мүмкіншіліктері

г) Мемлекеттің дуалистикалық теориясы

д) Заңдық тәртіп идеалы

240. Мемлекеттік билік бөлінісі туралы кім алғаш ой айтқан?

а) Дж. Локк.

б) Т.Гоббс

в) Вольтер

г) Аристотель

д) Ж.-Ж.Руссо

241. «Мемлекет туралы алты кітап» шығармасының авторы

а) Баден

б) Сократ

в) Дюги

г) Локк

д) Франклин

242. Төменде көрсетілген шығармалардың қайсысы Аристотельдікі

а) Саясат

б) Заң

в) Патша

г) Мемлекет

д) Азамат

243. Л.Штейн теориясы бойынша қоғамның басты формасы не

а) мемлекет

б) Конституциялық монархия

в) Республика

г) Аристократия

д) Саяси құрылым

244. Коллективтік анархизм ұғымның пайда болуымен дамуы қай ойшылмен байланысты?

а) М.А. Бакунин

б) С. Плеханов

в) П. Сорокин

г) Засулич

д) Е.Мартов

245. «Заң туралы сөз және Рахат» авторы кім?

- а) Илларион
- б) Ярослав Мудрый
- в) Иван Грозный
- г) Владимир Мономах
- д) Святослав

246. Владимир Мономах қандай шығарма авторы

- а) Балаларға үйрету
- б) Үй соғу
- в) Ұлы полк
- г) Заң және мемлекет
- д) Мәйкеу үшінші Рим

247. ИмPLICITтік құқық дегеніміз не

- а) ыңғайласуы типтері
- б) жерге ие болу құқығы
- в) жекеменшік құқығы
- г) барлық жауабы дұрыс
- д) барлық жауабы дұрыс емес

248. Жасалған құқық дегеніміз не?

- а) тәртіп ережесі
- б) ортақ тең түрде даму
- в) жекеменшік құқығы
- г) қарапайым құқық
- д) социологиялық құқық

249. «Егер құқық жайлы шынымен әңгімелессек» шығармасының авторы кім?

- а) А. Кауфан
- б) Р. Дворкин
- в) Л. Фуллер
- г) Д. Финнис
- д) Д. Роулс

250. 6-5 ғ. Ежелгі Грецияда аристократтар қанынан билікті басқарудың жақтаушысы кім болған?

- а) Феогнид Мегарский
- б) Гераклит
- в) Аристотель
- г) Платон
- д) Фалей Халкедонский

251. Демокрит өзінің жұмыстарында қандай концепцияны ұстанды?

- а) азаматтардың бірігуі, көмек алмасу, бірігіп қорғану және туыстық
- б) мемлекет ыдырауы, көмек алмасу, бірігіп қорғану және туыстық
- в) этикет, азаматтардың бірігуі
- г) бірігіп қорғану және туыстық
- д) әр мемлекеттің өз бетінше қорғануы

252. Ежелгі Грецияда кіші ұрпақ софисті деп кімді атаған?

- а) Фрасимах
- б) Протогор
- в) Горгии
- г) Антифод
- д) Лekoфрон

253. Қарапайым құқықта адамның құқығын астын сызып көрсеткен софист?

- а) Лekoфрон
- б) Фрасимах
- в) Протогор
- г) Антифод
- д) Горгии

254. Платонның соңғы еңбегі

- а) «Заңдар»
- б) «Мемлекет»
- в) «Саясат»
- г) «Протогор»
- д) «Софист»

255. Платонның трактаты бойынша идеал мемлекет:

- а) демократия дамуы
- б) қоғамдық ойларды іске асыру
- в) полюстардың дамуы
- г) еңбек бөлінісі
- д) таптардың болуы

256. «Платон маған дос, бірақ ақиқат маған одан да жақын» сөзінің авторы, Платонның оқушысы

- а) Аристотель
- б) Геродот
- в) Гомер
- г) Сократ
- д) Гесиод

257. Аристотель қай жылы өзінің Ликей мектебін ашты

- а) 335 ж. б.э.д.
- б) 339 ж. б.э.д.
- в) 225 ж. б.э.д.
- г) 342 ж. б.э.д..
- д) 345 ж. б.э.д.

258. Жабайы сөзі Аристотельдің ойынша

- а) Саяси өмірге қалыптаспаған, табиғаттың ең төмен дамыған адамы
- б) құлдар
- в) тұтқындағылар
- г) қарақшылар
- д) пираттар

259. Эпикурдың үйретуі бойынша табиғат қалай дамиды

- а) өзінің заңдылығы бойынша

- б) құдайлар заңы бойынша
- в) қоғам заңы бойынша
- г) жоғарыда аталғанның бәрі
- д) мемлекет заңы бойынша

260. Стоицизм негізін қалаушы

- а) Зенон
- б) Полибии
- в) Хрисипп
- г) Эпикор
- д) Синека

261. Полибии «Қырық кітап туралы тарих» шығармасында нені көрсетті

- а) Ортатеңіз жағалауында Римнің басшылық еткісі келгені туралы
- б) әскери күш арқылы мемлекет билігін тартып алуы
- в) қоғамдық таптар арасындағы қатынастарды
- г) биліктің үш тарамға бөлінуін түсіндіруді
- д) Грецияның өзгеден күшті етіп көрсетуі

262. «Заттар табиғаты» поэмасының авторы

- а) Тит Лукреций Карм
- б) Полибии
- в) Хрисипп
- г) Зенон
- д) Эпикор

263. Марк Тулио Цицерон көзқарасы бойынша мемлекет түсінігі

- а) халық жетістігі
- б) құқықтық білім алу
- в) қоғамдық тәртіп
- г) монарх
- д) зорлау институт

264. Цицерон мемлекет туралы ойын айтқанда қандай концепцияны ұстанды

- а) аралас билік
- б) жалғыз адам билігі
- в) бюрократизм
- г) халық билігі
- д) анархия

265. Синеке түсінігі бойынша құл сөзі

- а) рухани тең субъект
- б) жалданушы
- в) жабайы
- г) тұтқын
- д) бағынушы

266. Плебейлердің алғашқы пантифигі кім болды

- а) Тиберий Карункани
- б) Октавиан
- в) Юни Бруд

- г) Гней Флавий
- д) Гай

267. Римде жеке және қоғамдық құқық туралы алғашқы кім жазды?

- а) К. Элии Туберон
- б) Гай
- в) Ульпиян
- г) Модестин
- д) Пробиян

268. Кім Римде бос адам, құл және бостандыққа шыққандар арасында құқықтар айырмашылық орнатты

- а) заңгер Гай
- б) Марциан
- в) Попиан
- г) Ульпиан
- д) Модестин

269. Августин адамды неше топқа бөлінді:

- а) 2 разрядқа
- б) 4 разрядқа
- в) 1 разрядқа
- г) 5 разрядқа
- д) бөлген жоқ

270. Августиннің түсінігі бойынша жауыздық себебі неде

- а) бос ойлар және олардың түрленуі
- б) азаматтардың сауатсыздығы
- в) хаос арқылы болатын нәрсе
- г) түрленуіне байланысты нәрселер
- д) қалау арқылы болатын нәрселер

271. Фома Аквинскийдің ойынша мемлекет болу бағыты

- а) қоғам үшін ақылды өмір
- б) билік және бағынушылық тәртібі
- в) Әлемнің қарапайымдылығы
- г) құдай ілтипаты
- д) бағынушылық

272. Фома Аквинскийдің ойынша патша билігі неге байланысты

- а) шеттен тыс шықпайтын заңға байланысты
- б) шеттен тыс шығатын заңға байланысты
- в) рухани өмірге байланысты
- г) қоғамдық өмірге байланысты
- д) адамның өзіне байланысты

273. Фома Аквинскийге Римнің каталистік шіркеуі қандай атақ берді?

- а) “Періште емші”
- б) ”Шынайы католик”
- в) “Мәңгі заң”
- г) “тазадан таза”
- д) ” Құдайға жағымды”

274. Ең ірі Болгариядан 10-13 ғғ. еритикалық қозғалыс қалай аталды?

- а) Құдайдың рақымшылығы
- б) Крест тағушылар
- в) құдайға жаққыш
- г) Сайтан
- д) Шайтандықтар

275. М. Подуанский оқуларында билік және мемлекет қалай пайда болды:

- а) Қоғамдық өмірдің бірте – бірте даму барысында
- б) Алғашқы қоғамдық құрылыстың ыдырауы
- в) Құлдық мемлекеттің ыдырауы
- г) Феодалдық мемлекеттің құрылуы
- д) Коммунизмге өту

276. Қай ғасырда мұсылман мектебі құрылды:

- а) 11 ғ
- б) 9 ғ
- в) 15 ғ
- г) 8 ғ
- д) 12 ғ

277. Абу-Насыр Альфараби өмірі

- а) 870-950
- б) 800- 890
- в) 735-820
- г) 525-687
- д) 871-965

278. Араб философиясының әкесі кім?

- а) Абу-Насыр Альфараби
- б) Ибн Сина
- в) Ибн Рушд
- г) Ибн Халдун
- д) Мухаммед Абдо

279. «Ұлы имамат» трактатының авторы кім?

- а) Мухаммед Рашид Рида
- б) Ибн Халдун
- в) Ибн Рушд
- г) Ибн Сина
- д) Мухаммед Абдо

280. Али Абдель Разек қандай кітап авторы:

- а) “Ислам және ондағы билік”
- б) ”Ұлы имамат”
- в) “Жақсылық елінің көзқарастары”
- г) “Азаматтық саясат”
- д) “Мемлекеттік биліктегі Афоризм”

281. Ибн Халдун биліктің үш түрін белгілеген:

- а) қарапайым және саяси монархия, халифат
- б) анархия

- в) монархия
- г) абсолютизм
- д) демократия

282. Спиноз табиғат заңдылықтарын қалай суреттеді?

- а) Қарапайым жарықпен ашылған Құдай шешімі
- б) бәрінің бәріне қарсы күресі
- в) Қарапайым даму
- г) Демография жолымен
- д) Бірігу жолымен

283. Ресейдегі саяси полемика қай ғасырда болды?

- а) 15-16 ғғ.
- б) 12-13 ғғ.
- в) 9-12 ғғ.
- г) 17-19 ғғ.
- д) 7-9 ғғ.

284. Билікке жету доктринасының негізін қалаушы

- а) Нила Сорский
- б) Вассиан Патрикеев
- в) Максим Греком
- г) Зиновии Отенский
- д) Федор Карпов

285. Г. Гроция көзқарасы бойынша заңгершілік түсінігі?

- а) Бұл заң және әділеттілік жиыны
- б) Қоғамды қоғамнан қорғау
- в) Мемлекетті қорғау
- г) Халықты қорғау
- д) Тәртіп ережесі

286. Спиноза қанша мемлекет формасын белгілеген?

- а) 3
- б) 6
- в) 4
- г) 2
- д) 8

287. Спиноза белгілеген мемлекет формасын атаңыз?

- а) монархия, аристократия, демократия
- б) социал-демократия, тирания
- в) аристократия, теократия, полиция
- г) анархия, демократия, диспотия
- д) полиция, теократия.

288. Англияда левеллерлер партиясын кім басқарды?

- а) Джон Лилберн
- б) Дж. Гаррингтон
- в) О. Сидней
- г) Джон Мильтон
- д) Роберт Фильмер

289. 1688 жылы Англияда социалдық компрамитің негізін қалаушы кім болды?

- а) Джон Локк
- б) Томас Гоббс
- в) Гуго Гроции
- г) Николло Макиавелли
- д) Спиноза

290. «Патша дегеніміз мемлекет» кімнің сөзі

- а) Спиноза
- б) Д. Локк
- в) Т. Гоббс
- г) Г. Гроции
- д) Н. Макиавелли

291. Гарвардта альтруизм шығармашылығының орталығының негізін қалаушы кім болған.

- а) П.А. Сорокин
- б) П.Б. Струве
- в) Н.Н. Алексеев
- г) Н.А. Бердяев
- д) Г.К. Гинс

292. Заңдық позитивизм негізін қалаушы:

- а) Дж. Остин
- б) Г. Спенсер
- в) Р. Арон
- г) Т. Парсонс
- д) Ф. Нитше

293. «Капитал» шығармасының авторы

- а) Маркс
- б) Энгельс
- в) Ленин
- г) Сталин
- д) Гитлер

294. Францияда таптық күрес қай жылы болды?

- а) 1789
- б) 1700
- в) 1767
- г) 1810
- д) 1800

295. Иеремия Бентам ненің бастаушысы?

- а) утилитаризм теориясы
- б) марксистік ағым
- в) либерализм
- г) мемлекеттіктің пайда болуы
- д) анархизм

296. Г. Мабли өзінің еңбектерінде нені көрсетті?

- а) Халық бақытын, адамгершілік
- б) Демократия дамуы
- в) ұлтшылдықтың пайда болуы
- г) агрессия дамуы
- д) заңның биік тұруы

297. Мабле бойынша саяси құрылым құрушы кім?

- а) халық
- б) монарх
- в) министр
- г) патша
- д) сот

298. X. Вольф өзінің оқуларында нені көрсетті

- а) адамды бақытқа сүйреу тезисі
- б) мемлекеттіктің пайда болуы.
- в) дискриминация класстарының пайда болуы
- г) ұлтшылдықтың дамуы
- д) заңның биік тұруы

299. X. Вольф түсінігі бойынша мемлекет

- а) жанұялардың бірігу нәтижесі
- б) бұл территория
- в) қоғамдық институт
- г) монарх билігі
- д) халық билігінің белгісі

300. Билікті үш тармаққа бөлуді ұйымдастырушы:

- а) Милль
- б) Бентам
- в) Смит
- г) Конт
- д) Галлер

301. "Саясат" ұғымы немен анықталады?

- а) мемлекетпен
- в) билікпен
- с) жеке тұлғамен
- г) қоғаммен
- д) мекемемен

302. Саяси-құқықтық пәнінің неше әлеуметтік функциясы бар?

- а) 2
- в) 3
- с) 4
- г) 5
- д) 6

303. Саяси- құқықтық ілім тарихы танымның тәсілдерін нешеге бөледі?

- а) 2
- в) 3
- с) 4

г) 5

д) 6

304. Танымның теориялық тәсілі қалай бөлінеді?

а) философиялық және жалпы ғылыми

в) жалпы теориялық

с) әлеуметтік

г) гуманитарлық

д) қоғамдық

305. Саяси-құқықтық ілім тарихын үйренудің жоғарғы деңгей болып қай тәсіл саналады?

а) философиялық

в) жалпы ғылыми

с) салыстырмалық

г) функционалдық

д) құрылымдық

306. Функционалдық әдістер негізгі зерттеу объектісі не?

а) элементтерден тұратын ішкі бөлшек

в) қоғам

с) әдістер

г) құбылыс

д) системалылық

307. Салыстырмалы әдіс нені көрсетеді?

а) құбылыстың ұқсастығы мен айырмашылығын

в) құбылыстарды

с) тұрақтылығын

г) қайталануын

д) кезеңдерін

308. Эмпиризмдік әдістің негізгі зерттеу тәсілі не?

а) талау

в) күзетуі

с) сұрақ

г) анкета

д) статистика

309. Ежелгі мысырда құл иеленуші мемлекет қашан пайда болған?

а) Б.з.б. IV мың жылдықта

в) Б.з.б. II мың жылдықта

с) Б.з.б. III мың жылдықта

г) Б.з.б. I мың жылдықта

д) Б.з.б. V мың жылдықта

310. Ежелгі мысырда мемлекет қай формада қалыптасқан?

а) орталандырылған монархия

в) демократия формасында

с) тайпа одағы

г) қоғамдық

д) республика

311.Ежелгі мысырдағы мемлекет ғылымда қалай аталады?

- а) шығыс деспатии
- в) ежелгі мемлекет
- с) демократиялық
- г) құл иеленушілік
- д) феодалдық мемлекет

312.Ежелгі мысырда мемлекетті кім басқарған?

- а) фараон
- в) патша
- с) хан
- г) қоғам
- д) жабғу

313.Ежелгі Мысырда фараонға қандай құқық берілген?

- а) шектелмеген
- в) басқару
- с) әскери
- г) шаруашылық
- д) әкімшілік

314.Ежелгі Мысырда фараондар неге теңестірілген?

- а) Аллаға
- в) күнге
- с) айға
- г) суға
- д) отқа

315.Ежелгі Мысырда әлеуметтік теңсіздікті арашалау үшін саяси идеология ретінде не пайдаланылған?

- а) дін
- в) қоғам
- с) байлық
- г) өнер
- д) билік

316.Мысырда ежелгі патшалық қашан болған?

- а) Б.з.б. 3000-2400 мың жылдықта
- в) Б.з.б. 4500-4000 мың жылдықта
- с) Б.з.б. 4000-3200 мың жылдықта
- г) Б.з.б. 3500-2500 мың жылдықта
- д) Б.з.б. 5000-4000 мың жылдықта

317.Б.з.б III жылдықта Мысырда пайда болған аңыз?

- а) "Птохотеп ілімі туралы"
- в) "Махабхараба"
- с) "Одессея"
- г) "Илиада"
- д) "Ромаяна"

318.Ежелгі Мысырда ададарды "Ұлы" және "қара" қылып құдайдың өзі бөліп қойған деп айтылатын аңыз қайсы?

- а) "Птохотеп ілімі туралы"
- в) "Ромаяна"
- с) "Махабхараба"
- г) "Илиада"
- д) "Одессея"

319.Ежелгі Мысырда әлеуметтік теңсіздікке қарсы күрес қажет емес, ол ойсыздық деп кім санаған?

- а) Птохотеп
- в) Гомер
- с) Арестотель
- г) Платон
- д) Македонский

320.Әлеуметтік нормалар мен қатынастар саяси билікпен жалпыға қай түрде болады?

- а) міндетті
- в) қызметті
- с) құқылы
- г) әлеуметтік
- д) қатнасты

321."Птахотеп ғылымы туралы" еңбегіндегі саяси ойдың негізгі мақсаты қалай?

- а) шыдамдылыққа, бағынуға үйрету
- в) құлдық қоғамның бұзылмастығы
- с) "Ұлы"лардың көзқарасы
- г) "қара"лардың көзқарасы
- д) ойсыздық

322. "Меракала" қашан патшалық құрған?

- а) Б.з.б. 2100 мың жылдықта
- в) Б.з.б. 1500 мың жылдықта
- с) Б.з.б. 1000 мың жылдықта
- г) Б.з.б. 3000 мың жылдықта
- д) Б.з.б. 2500 мың жылдықта

323.Меракала өз ұлына қалдырған өсиетінде негізінен қай ойды мақсат қылған?

- а) "Ұлы"лардың билігі шайқалмас
- в) тирания билігін
- с) демократиялық қоғамды
- г) анархияны
- д) алегирхияны

324.Птахотеп еңбегінде адамдарды "Ұлы" және "қара" қылып кім болған деп айтылған?

- а) құдай
- в) фараон
- с) патша
- г) аристократтар

д) анархистер

325. Мысырда орта патшалық дәуірі қашан болған?

а) Б.з.б. XXI-XVIII ғғ

в) Б.з.б. XXIII-XXII ғғ

с) Б.з.б. XXV-XXIV ғғ

г) Б.з.б. XVII-XV ғғ

д) Б.з.б. XIV-XII ғғ

326. Ежелгі Мысырда Б.з.б. XXI-XVIII ғғ. қай дәуір деп аталады?

а) Орта патшалық

в) Ежелгі патшалық

с) Жаңа патшалық

г) Құл иеленушілік

д) аңыздық

327. “Дұшпан адамды және кедей адамды сүйеме-ол дұшпан!”-деп кім өсиет қылған?

а) Меракала

в) Фараон

с) Хаммурапи

г) Ману

д) Азаркин

328. Ежелгі Мысырдағы кәсіпкерлер мен шаруалардың өздерінің тамағын табу үшін ауыр еңбек еткенін айтқан автор?

а) Ахтай

в) Шумер

с) Библи

г) Хаммурапа

д) Меракала

329. Ежелгі Мысырдағы кәсіпкерлер мен шаруалардың өздерінің тамағын табу үшін ауыр еңбек еткенін ыжыранын айтқан автор?

а) Ахтай

в) Шумер

с) Библи

г) Хаммурапа

д) Меракала

330. Б.з.б. XVIII ғасырда құл иелерінің және мекемелердің меншіктері жаулап алынғаны туралы қай ескерткіште айтылған?

а) “Ипувер хикиялары”

в) “Одессея”

с) “Тасескерткіш”

г) “Хаммурапи”

д) “Ромаяна”

331. “Ипувер хикиялары” әдеби ескерткіші қай замандағы деректерді береді?

а) Б.з.б. XVIII ғ.

в) Б.з.б. XXI ғ.

- с) Б.з.б. XX ғ.
- г) Б.з.б. XIX ғ.
- д) Б.з.б. XXII ғ.

332. “Ипувер хикиялары” ескерткішінде б.з.б. XVIII ғасырдағы қай құбылыс айтылған?

- а) халық көтерілісі
- в) патша жарлығы
- с) фараон билігі
- г) финикия маликасы
- д) қосөзен мемлекеті

333. Хаммурапи заңдарында қарыздары үшін құлдықты неше жылдық етіп белгіледі?

- а) 3 жылдық
- в) 6 жылдық
- с) 5 жылдық
- г) 4 жылдық
- д) 7 жылдық

334. Хаммурапи заңының кіріспесінде ол өзін кім жіберді деп айтқан?

- а) мардук
- в) құдай
- с) фараон
- г) зевс
- д) періштелер

335. Вавилон құдайларының ішіндегі ең қуаттысы да кең таралғаны кім деп саналған?

- а) Мердуê
- в) Сатира
- с) Зевс
- г) Нимора
- д) Гермес

336. Хаммурапи заңдарында Мардун адамдарға не үшін заң жиынтығын берген деп айтылған?

- а) әділ болу үшін
- в) қорқыту үшін
- с) орындау үшін
- г) бағыну үшін
- д) белгілеу үшін

337. Хаммурапи заңдарында жазаны кім белгілеген?

- а) сот
- в) фараон
- с) тамкар
- г) патша
- д) халық

338. Талион принципі қай жерде бірінші қолданылған?

- а) Мисопатамияда
- в) Шумерде
- с) Мысырда

- г) Аавилонда
- д) Римде

339.Талион принципі кімдер арасындағы қарым-қатынас болған?

- а) тек теңдер
- в) байлар мен кедейлер
- с) жоғары топ
- г) шаруалар
- д) жоғары мен төмен

340.Б.з.б. IV ғасырда Вавилонда қанша адам тұрған?

- а) 200000
- в) 150000
- с) 180000
- г) 100000
- д) 250000

341Вавилон қашан Иран жақа Карға бағынған?

- а) Б.з.б. 539 жылда
- в) Б.з.б. 359 жылда
- с) Б.з.б. 459 жылда
- г) Б.з.б. 649 жылда
- д) Б.з.б. 589 жылда

342.Хаммурапи адамдар арасындағы қарым-қатынасты белгілейтін ұғым ретінде нені ұсынған?

- а) құдай образын
- в) пайғамбар образын
- с) заң кодексін
- г) теңдікті
- д) бағынуды

343.Вавилон қанша дәуірде Кіші Азияның мәдени және ғылым аралығы болып тұрған?

- а) 1200 ж
- в) 800 ж
- с) 900 ж
- г) 1000 ж
- д) 1100 ж

344.Аккадтықтар Гильгамеш туралы неше бөлімнен тұратын поэма құрастырған?

- а) 12
- в) 6
- с) 9
- г) 5
- д) 10

345.Гильгамешке жұбайы болдеп ұсыныс жасаған әйел?

- а) Иштар
- в) Малина
- с) Раксана

г) Фараон әйел

д) Европа

346.Ежелгі Үндістанда негізінен неше варна қалыптасты?

а) 4

в) 2

с) 3

г) 1

д) 5

347.Брахмандар кімдер?

а) діни ғұламалар

в) әскерлер

с) билеушілер

г) егіншілер

д) саудагерлер

348.Кшатрилер кімдер?

а) саудагерлер

в) діни ғұламалар

с) егіншілер

г) билеушілер мен әскерлер

д) қара жұмысшылар

349.Вайшілер кімдер?

а) егіншілер және саудагерлер

в) билеушілер және әскерлер

с) діни ғұламалар

г) қара жұмысшылар

д) құлдар

350. Әлемдегі “жеті данышпанның” бірі кім?

а) Солон

в) Гомер

с) Хван Хуа

г) Галалей

д) Абай

Бейсебаева Салтанат Бейсекуловна

САЯСИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ІЛІМДЕР ТАРИХЫ

Редактор

Бастапаға қол қойылды. күні, айы, жылы

Қағаз форматы

Типографиялық қағаз. Офсет тік баспа. Көлемі ... б.п.

Тираж... дана. Тапсырыс№...

ОҚУ ҚҰРАЛЫ

5В030100 - «Құқықтану» мамандығы студенттері үшін

© Мирас университетінің баспасы

Мирас университеті баспа орталығы, Шымкент қ., Сапақ Датха, 5